

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ
ІМЕНІ ІВАНА ЗАЗІОНА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ХІЛЬКО СВІТЛАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159. 922.6-051]: 378:316.647.5(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО
НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ / С. О. Хілько/

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Лушин Павло Володимирович, доктор психологічних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Хілько С. О. Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія» - Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, Київ, 2018.

У дисертації «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів» на основі теоретичного аналізу наукової літератури визначено основні підходи дослідження толерантності до невизначеності та її формування, проаналізовано сутність невизначеності та виділено типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів, визначено психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів та розроблено модель її формування. Емпірично досліджено психологічні особливості сформованості толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, обґрунтовано, розроблено й апробовано програму формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

У науковій роботі аналізуються основні підходи дослідження ТН та її формування, так з'ясовано, що *толерантність до невизначеності* є складним поняттям, яке розглядається з позицій різних теоретичних конструктів: як риса особистості, як соціально-психологічна установка, як когнітивно-перцептивне утворення, як здатність особистості, як культурна складова, як множинність реакцій на невизначені ситуації, характеристика індивідуальної саморегуляції особистості в невизначених ситуаціях.

Визначено, що *формування толерантності до невизначеності* – представляє собою процес змін особистості на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях, внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх факторів

невизначеності, в результаті чого формується здатність не тільки витримувати напругу в ситуаціях невизначеності, а й продуктивно діяти і знаходити варіанти вирішення таких ситуацій.

З'ясовано, що психолог в своїй професійній діяльності, незалежно від будь-яких її видів, потрапляє в ситуацію невизначеності, що супроводжується когнітивним осмисленням, емоційним переживанням, віднаходженням продуктивних шляхів вирішення проблеми, що визначає актуальність проблеми дослідження. Визначено, що джерела виникнення ситуацій невизначеності в професійній діяльності психологів поділяються на внутрішні і зовнішні: *внутрішні* - пов'язані з внутрішніми протиріччями психолога, що виникають в процесі когнітивної побудови і осмислення образу професійної діяльності, суб'єкт-суб'єктних відношень, побудови особистісної Я-концепції, побудови ієрархії смислів професійної діяльності; *зовнішні* - виникають при взаємодії із зовнішнім середовищем, яке характеризується динамічністю, мінливістю, непередбачуваністю, що обумовлюється поліфункціональністю самої діяльності психолога.

В дисертаційному дослідженні зазначається, що за можливостями, які надають ситуації невизначеності в професійній діяльності психологів, їх можна розділити на ті, що розвивають і ті, що перешкоджають ефективному здійсненню своєї діяльності.

В результаті теоретичного аналізу даної проблеми обрано наступне робоче визначення *толерантності до невизначеності у майбутніх психологів*: це здатність майбутніх психологів виявляти толерантність до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності в професійній діяльності, що супроводжується когнітивним осмисленням таких ситуацій, позитивним ставленням до невизначеності або двозначності та активним пошуком вирішення таких ситуацій.

На основі здійснення теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми дослідження, визначено психологічні умови формування толерантності до невизначеності: самоорганізація соціальної освітньої

екосистеми; екологічність освітнього простору; профіцитарність; «компетентність самосупроводу»; абсолютне позитивне (екологічне) ставлення до майбутніх психологів; принцип переходу – «порядок через хаос»; принцип невизначеності; принцип колективного суб'єкта як спільної групової ідентичності, взаємної залученості і розподіленої відповідальності.

З'ясовано, що спеціально створені умови нетрадиційного підходу професійної підготовки майбутніх психологів означають, що *формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів* – представляє собою організований психолого-педагогічний процес, спрямований на розвиток здатності не тільки витримувати ситуації невизначеності, неоднозначності, множинності виборів, але й свідомо надавати перевагу нестандартним завданням, які містять невизначеність і відчувати при цьому позитивні емоції, вміти використовувати переваги таких ситуацій і розглядати їх як багатство нових можливостей.

Розроблено та представлено модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, яка складається з трьох взаємопов'язаних структурних компонентів: когнітивного, афективного, конативного. Когнітивний компонент включає обізнаність та усвідомленість позитивної складової толерантності до невизначеності, афективний – позитивне ставлення до формування толерантності до невизначеності, конативний означає рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності.

В роботі представлено результати емпіричного дослідження сформованості толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. Надано результати констатованого експерименту, в результаті проведення якого зафіксовано показники рівнів сформованості когнітивного, афективного і конативного компонентів формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів в психолого-педагогічних умовах традиційного підходу їх професійної підготовки. Зазначено, що переважна більшість досліджуваних мають низький і середній рівні сформованості кожного компоненту, що свідчить про недостатню обізнаність та

усвідомленість з питань формування толерантності до невизначеності, наявність негативного ставлення до ситуацій невизначеності як в навчальній діяльності так і в житті, відчуття амбівалентних емоцій в ситуаціях невизначеності, недостатню здатність продуктивно діяти в невизначених ситуаціях.

Статистично підтверджено, що на збільшення рівня сформованості толерантності до невизначеності позитивно впливають такі чинники: вік, підвищення рівня освіти, збільшення років навчання, заочна форма навчання (це старші за віком здобувачі вищої освіти), наявність стажу трудової діяльності і планування працювати у майбутньому психологом.

Проаналізовано, що на ефективність розробленої методичної бази емпіричного дослідження сформованості толерантності до невизначеності у майбутніх психологів вказує відсутність статистично значущих відмінностей між загальним показником сформованості толерантності до невизначеності (авторська модель), куди увійшли когнітивний, афективний, конативний компоненти і загальним показником сформованості толерантності до невизначеності на основі стандартизованих методик дослідження.

Обґрунтовано, розроблено й апробовано програму формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, яка має на меті висвітлення психологічних особливостей формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів в професійній діяльності, завдання - формування когнітивного, афективного та конативного компонентів толерантності до невизначеності, завдяки використанню таких блоків інформаційній, діагностичний, праксеологічний, акмеологічний. Запропонована програма «Формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів» включає в себе наступні тренінгові сесії: 1. «Обізнаність та усвідомленість про поняття «Толерантність до невизначеності» і «інтолерантність до невизначеності»; 2. «Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів»; 3. «Емоційне ставлення майбутніх психологів до невизначеності»; 4. «Позитивне

ставлення майбутніх психологів до формування ТН»; 5. «Рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності»; 6. «Продуктивні і непродуктивні копінги в ситуаціях невизначеності».

Проаналізовано результати апробації розробленої програми, констатовано, що в спеціально створених психологічних умовах професійної підготовки майбутніх психологів експериментальної групи, показники сформованості толерантності до невизначеності значно підвищуються, тоді як у контрольній групі, за психолого-педагогічних умов традиційного підходу професійної підготовки, статистично значущих відмінностей у рівнях сформованості толерантності до невизначеності до і після формувального експерименту зафіксовано не було.

Наукова новизна та теоретична значущість дисертаційної роботи:

уперше обґрунтовано зміст компонентів формування ТН: когнітивного (обізнаність та усвідомленість позитивної складової ТН), афективного (позитивне ставлення до формування ТН), конативного (рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності);

вдосконалено якісні характеристики проявів та рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів: *високий* (обізнаність з проблеми формування ТН, усвідомленість позитивної складової ТН, позитивні емоції та здатність перебудовуватись у ситуаціях невизначеності), *середній* (недостатній рівень сформованості знань про ТН та її позитивну складову, прояви негативних емоцій і невпевненості під час прийняття рішень в ситуаціях невизначеності), *низький* (недостатня обізнаність необхідності формування ТН та її позитивної складової, негативні емоції і непродуктивні копінги в ситуаціях невизначеності) рівні;

сформульовано положення: толерантний до невизначеності майбутній психолог характеризується здатністю виявляти толерантність до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності в професійній діяльності, супроводжується когнітивним осмисленням, позитивним ставленням до

невизначеності або двозначності та активним пошуком вирішення таких ситуацій;

розширено наукове уявлення щодо значущості формування ТН у майбутніх психологів, як однієї із складових ефективної професійної діяльності в сучасних умовах;

виявлено соціально-демографічні (стать, вік) та навчально-професійні (рівень освіти, курс, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за спеціальністю) чинники формування ТН у майбутніх психологів;

визначено сукупність психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів: усвідомлення майбутніми психологами компетентності знаходити конструктивні шляхи вирішення невизначених ситуацій; використання соціального і професійного досвіду; критичне оцінювання будь-якої невизначеної ситуації; розкриття позитивного потенціалу сформованості ТН; прагнення змінювати власні плани та рішення, перебудовуватись у нових невизначених ситуаціях; самооцінка особистої сформованості ТН; аналіз професійних, життєвих ситуацій невизначеності та виявлення можливостей застосування отриманих знань в різних сферах діяльності;

подальшого розвитку набули теоретичні засади формування ТН у майбутніх психологів: самоорганізація освітньої екосистеми, екологічність освітнього простору, профіцитарність, «компетентність самосупроводу», абсолютно позитивне (екологічне) ставлення до майбутніх психологів; принципи: нелінійності змінювання, невизначеності, колективного суб'єкта.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що визначені психологічні умови формування ТН, апробований пакет діагностичних методик та розроблена програма можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти для підвищення якості професійної підготовки психологів, а також підвищення їхньої кваліфікації в умовах післядипломної освіти. Розроблений та апробований у дослідженні

методичний інструментарій може стати складовою моніторингу професійного та особистісного розвитку психологів, здатних ефективно діяти в умовах невизначеності. Основні положення, отримані результати та висновки дослідження можуть використовуватися у процесі викладання спецкурсів «Психологія особистості», «Тренінг особистісного зростання» у підготовці психологів під час навчання у закладах вищої освіти.

Визначено перспективні напрями подальших розвідок, які уявляються у виявленні психологічних особливостей, чинників, проявів та умов формування толерантності до невизначеності на широкій вибірці. Становить інтерес дослідження готовності науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти до сприяння формування толерантності до невизначеності у здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: толерантність до невизначеності, інтолерантність до невизначеності, міжособистісна інтолерантність до невизначеності, екофасилітація, майбутні психологи, формування толерантності до невизначеності.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Хілько С. О. Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / НАПН України ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти» ; голов. ред. В. В. Олійник ; редкол. О. Л. Ануфрієва [та ін.]. Київ : АТОПОЛ ГРУП, 2015. Вип. 15(28). С. 254-263.*
2. Хілько С. О. Основні підходи щодо розуміння проблеми формування толерантності до невизначеності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Сєверодонецьк, 2015. Т. 3, № 3(38). С. 325-338.*
3. Хілько С. О. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Київ: Ін-ут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2016. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 45. С. 144-150.*

4. Хілько С. О. Методика дослідження особливостей формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / НАПН України ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти» ; голов. ред. В. В. Олійник ; редкол. О. Л. Ануфрієва [та ін.]. Київ : АТОПОЛ ГРУП, 2016. Вип. 2(31). С. 138–151. (Сер. «Соціальна та поведінкові науки»).*

5. Хілько С. О. Програма формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів та аналіз її ефективності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Т. 2, вип. 5. С. 114–119. (Сер. «Психологічні науки») (Index Copernicus)*

6. Хілько С. О. Психологічні кореляти формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України: Проблеми сучасної психології / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 38. С. 421–437. (ISSN 2227-6246) (Index Copernicus)*

7. Khilko S. O. Study of Future Psychologists' Tolerance to Uncertainty Maturity. *Science and Education. 2017. № 9. P. 59-67. (ISSN 2311-8466) (Web of Science, Index Copernicus)*

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Хілько С. О. Актуальні питання готовності до діяльності майбутніх психологів в закладах загальної середньої освіти. *Управління інноваційним розвитком системи загальної середньої освіти в умовах соціально-економічних реформ: зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Київ, 25-26 лют., 2014 р.).* Чернівці: Наші книги, 2014. 148 с. С. 123-124.

9. Хілько С. О. Психолого-педагогічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців: матеріали II-ої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 24-25 квіт.*

2014 р.) / ред. кол.: Є. М. Потапчук (голов. ред.), О. В. Кулешова, Л. О. Подкоритова, В. К. Гаврилькевич, Л. Г. Параскевич; М-во освіти і науки України, Хмельницький нац. ун-т, каф. практик. психол. та пед. Хмельницький: ХНУ, 2014. С. 160-162.

10. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як складова педагогічної майстерності викладача психології ВНЗ. *Розвиток та саморозвиток педагогічної майстерності у сучасному освітньому просторі: тези доп. Міжнар. форуму пед. майстерності (м. Полтава, 7-8 квіт. 2015 р.)*. Полтава: ФОП Гаража М. Ф., 2015. 160 с. С. 81-83.

11. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як складова професійної компетентності майбутнього психолога. *Психолого-педагогічні аспекти навчання дорослих в системі неперервної освіти: матеріали Міжнар. наук.-практик. Інтернет-конф. (22 жовт. 2015 р.)* / Білоцерків. ін-т неперер. проф. освіти. Біла Церква: БІНПО, 2015. 236 с. С. 104-109.

12. Хілько С. О. Формування фасилітаційної позиції майбутнього психолога в процесі навчання у ВНЗ. *Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій: матеріали I Міжнар. наук.-практик. конф. викладачів і аспірантів (30 берез. 2016 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2016. 373 с. С. 309-314. 1 електрон. опт. диск. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenc-30-03>

13. Хілько С. О. Внутрішні і зовнішні ситуації невизначеності у діяльності психологів. *Тези Всеукр. наук. практик. конф. «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». 2016. 120 с. С. 113-115. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-cippo/vseukr-naukovo-praktichna-konferenc-27.05.16>

14. Хілько С. О. Показники обізнаності майбутніх психологів щодо формування толерантності до невизначеності. *Психолого-педагогічні аспекти*

навчання в системі неперервної освіти: матеріали II Міжнарод. наук.-практ. Інтернет-конф. (10 листоп. 2016 р.) / Білоцерків. ін-т неперер. проф. освіти. Біла Церква: БІНПО, 2016. 176 с. С. 22-26.

15. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як чинник конкурентоздатності майбутніх психологів у сучасних умовах. *Конкурентологія та ринок праці: психологічні аспекти: тези I Міжнар. наук.-практ. конф. (8-9 груд., 2016 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2016. 93 с. С. 87-89. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferencija-z-temi-konkurentologhija-ta-rinok-praci-psikhologhichni-aspekti>

16. Хілько С. О. Особливості формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів на засадах екофасилітативного підходу. *Матеріали Всеукр. наук. практ. конф. «Науково-методичні основи професійного розвитку керівних і педагогічних кадрів в умовах випереджувальної післядипломної освіти» (30-31 берез., 2017 р., м. Рівне)*. РОІППО; упоряд.: Антонюк Л. В., Волосюк А. А.; заг. ред. Черній А. Л. Рівне: РОІППО, 2017. 241 с. С. 226-227. URL: http://roippo.org.ua/upload/iblock/d82/pos_bnik-30_31.03.17.pdf

17. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності психологів як показник їх професійної компетентності. *Підготовка керівних та педагогічних кадрів до реалізації Концепції Нової української школи: зб. ст. Всеукр. наук. практ. інтернет-конф. (6 квіт., 2017 р.)*. Харків: Харків. академія неперер. освіти, 2017. 252 с. С. 123-126. URL: http://conf-hano.at.ua/load/zbirniki/elektronnij_zbirnik_materialiv/4-1-0-680

18. Хілько С. О. Психологічний супровід формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: Історія, теорія, технології: матеріали II Всеукр. наук. практ. інтернет-конф. (28 квіт. 2017 р., м. Київ)* / редкол.: В. В. Сидоренко, М. І. Скрипник, Я. Л. Швень. Київ: ЦППО, 2017. 424 с. С. 302-304.

19. Хілько С. О. Показники сформованості толерантності до невизначеності, інтолерантності до невизначеності та міжособистісної інтолерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій: матер. II Міжнар. наук. практ. конф. (26–28 квіт. 2017 р., м. Київ, м. Суми)*. Київ: Навч.-наук. ін-т менедж. та психології ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». 2017. Ч. 1. С. 206-209. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp>

20. Хілько С. О. Психолого-педагогічна екофасилітація як психологічна умова формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (26 трав. 2017 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2017. 144 с. С. 133–136. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji>

21. Хілько С. О. Програма спецкурсу формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Психолого-педагогічне забезпечення громадської підтримки освітніх інновацій: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (1 листоп., 2017 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. 2018. 100 с. С. 88-90. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari>

22. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як фактор розвитку професійної кар'єри психологів в організації. *Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку. Матеріали XIII Міжнар. наук-практ. конф. (12–13 квіт. 2018 р., м. Київ) / наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, М. С. Корольчука*. Київ, 2018. 164 с. С. 57.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації

23. Хілько С. О. Особливості формування фасилітаційної позиції майбутнього психолога в системі післядипломної педагогічної освіти. *Післядипломна освіта в Україні. 2016. № 1*. С. 83-86.

ABSTRACT

Khilko S. O. Psychological conditions for the development of ambiguity tolerance in future psychologists. - Qualification scientific work published as a manuscript.

Thesis for the Degree of Candidate of Psychological Sciences in specialty 19.00.07 – Pedagogical and Developmental Psychology. – Educational-Scientific Institute of Management and Psychology, University of Education Management of National Academy of Educational Sciences of Ukraine. - Kyiv, 2018.

Having analyzed the relevant scientific literature, the author describes the main approaches to studying ambiguity tolerance and its development, discusses the essence and types of ambiguous situations faced by psychologists and the psychological conditions for ambiguity tolerance development in future psychologists as well as proposes a future psychologists ambiguity tolerance development model. The author also analyzes the results of the empirical investigation of future psychologists' ambiguity tolerance development and describes a future psychologists ambiguity tolerance development program, which has been successfully tested.

Ambiguity tolerance is viewed from different theoretical perspectives as a personality trait, a socio-psychological mindset, a cognitive-perceptual entity, an individual's ability, a cultural component, the multiple reaction to ambiguous situations, and the characteristic of individual self-regulation in ambiguous situations.

Ambiguity tolerance development is a process of cognitive, emotional and behavioral personal changes as a result of the influence of external and internal ambiguous factors, which develop the individual's ability not only to resist ambiguous situation stresses, but also to work productively in and find solutions to such situations.

It has been found out that psychologists face ambiguous situations, which results in their cognitive and emotional experiencing of the situations and finding

productive solutions to the problem. The sources of ambiguous situations in psychologists' work can be divided into internal and external. The internal ambiguous situations are associated with psychologists' internal contradictions, which are the result of psychologists' understanding of the profession, building equal relations with others and personal self-concept and making the hierarchy of professional values. The external ambiguous situations are the result of interacting with the environment, which is characterized by dynamism, variability, unpredictability and multifunctionality of the profession.

The author notes that, given the ambiguous situation opportunities, these situations can be divided into the professional efficiency promoting and professional efficiency promoting impeding.

The theoretical analysis of the problem under consideration allowed making the following definition of future psychologists' ambiguity tolerance: it is the ability of future psychologists to show tolerance to external and internal ambiguous professional situations, which is accompanied by the psychologists' cognitive reflections of such situations, positive attitudes to uncertainty or ambiguity and active searches for ways out of the situations.

The psychological conditions for the development of ambiguity tolerance have been shown to include: self-organization of the social educational ecosystem, positive (ecological) educational space, competent self-support; absolutely positive attitudes towards future psychologists, the order-through-chaos principle, the uncertainty principle, the group entity principle as basis for mutual engagement and shared responsibility.

In terms of a non-traditional approach to psychologists' training, the development of future psychologists' ambiguity tolerance is an organized psychological and educational process, aimed at developing students' ability not only to cope with ambiguous situations, but also consciously choose non-standard tasks that are characterized by uncertainty while feeling positive emotions, as well as to be able to take advantage of such situations and consider them as a wealth of new opportunities.

The future psychologists' ambiguity tolerance development model, designed and presented by the author, consists of three interrelated components: cognitive, affective and conative. The cognitive component includes knowledge and awareness of the positive character of ambiguity tolerance, the affective component implies positive attitudes towards the development of ambiguity tolerance, whereas the conative component includes determination and effectiveness in ambiguous situations.

The dissertation presents the results of an empirical investigation into the development of ambiguity tolerance in future psychologists. The assessment phase of the investigation found low and medium levels of development of the cognitive, affective and conative components of future psychologists' ambiguity tolerance during their traditional training, which suggests students' poor knowledge of ambiguity tolerance, their negative attitudes towards ambiguous situations in education and life, their experiencing ambivalent emotions in ambiguous situations and their inability to function efficiently in ambiguous situations.

It has been statistically confirmed that psychology students' ambiguity tolerance is positively affected by students' age, level of education, years of study, distant education (i.e. students' age), previous work experience and planning to work as a psychologist after graduation.

The effectiveness of the chosen methods of the empirical investigation has been proved by the absence of statistically significant differences between the ambiguity tolerance index (the author's three-component model) and the standard ambiguity tolerance index measured using the standard research methods.

The author has developed and tested the future psychologists' ambiguity tolerance development program aimed at developing students' cognitive, affective and conative components of ambiguity tolerance using the informative, assessing, praxeological and acmeological components of the program. The program includes the following training sessions: 1. Knowledge and awareness of the concept of ambiguity tolerance/intolerance; 2. The essence and types of ambiguous situations faced by psychologists; 3. Future psychologists' attitudes

towards ambiguity; 4. Future psychologists' positive attitudes towards ambiguity tolerance development; 5. Individual decisiveness and effectiveness in ambiguous situations; 6. Productive and unproductive copings in ambiguous situations.

The results of the program testing showed that a special newly-created educational environment promoted ambiguity tolerance in the experimental group (to high level ambiguity tolerance), whereas the control group, which was trained in the traditional educational environment, did not show statistically significant differences before and after the experiment.

The scientific novelty and theoretical significance of the dissertation research include:

finding out the content of ambiguity tolerance components: cognitive component (awareness and knowledge of the positive component of ambiguity tolerance), affective component (positive attitudes towards ambiguity tolerance), conative component (decisiveness and activity in ambiguous situations);

improvement of future psychologists' ambiguity tolerance quality characteristics and levels: *high level* (knowledge of ways of ambiguity tolerance development, awareness of the positive component of ambiguity tolerance, positive emotions and ability to adapt in ambiguous situations), *medium level* (inadequate knowledge of ambiguity tolerance and its positive component, negative emotions and indecisiveness in ambiguous situations), *low level* (poor knowledge of the nature of ambiguity tolerance and its positive component, negative emotions and unproductive coping-strategies in ambiguous situations);

identification of the socio-demographic (gender, age) and educational-professional (type of education, form of education, work experience, career prospects) factors in future psychologists' ambiguity tolerance development;

determination of the psychological conditions for future psychologists' ambiguity tolerance development: their development of ambiguous situations coping competence, taking advantage of social and professional experience, critical assessment of ambiguous situations, full use of ambiguity tolerance in profession, ability to adapt to ambiguous situations, critical self-assessment of ambiguity

tolerance, analysis of ambiguous situations faced in the professional and every-day life to determine the possibilities of using the acquired knowledge and skills;

further development of the theoretical principles of future psychologists' ambiguity tolerance development (self-organizations of the educational ecosystem, educational space positiveness, self-support competence, positive (ecological) attitudes to future psychologists, the principles: order-via-chaos, ambiguity, collective subject.

The applied value of the obtained results is due to the fact that the author has determined the psychological conditions for ambiguity tolerance development, developed and tested future psychologists' ambiguity tolerance development assessment tools and a future psychologists' ambiguity tolerance development program, which can be used in the system of higher education for better psychologists' training as well as during psychologists' advanced training in the system of post-graduate education. The proposed tools can be used as an element of monitoring of psychologists' professional and personal competence in ambiguous situations. The theoretical principles, results and conclusions of the research can be used for developing and teaching special university courses, such as Psychology of Personality and Personal Growth.

The author *has outlined the follow-up studies*, which are planned to focus on finding out the psychological features, determinants, manifestations and ways of development of ambiguity tolerance on a wider sample. Of great interest also seems measuring university lecturers and instructors' readiness to promote ambiguity tolerance in different groups of students.

Key words: ambiguity tolerance, ambiguity intolerance, interpersonal ambiguity intolerance, eco-facilitation, future psychologists, ambiguity tolerance development.

List of author publications

Scientific works in which the basic scientific results of dissertation have been published

1. Khilko, S. O. (2015). Model formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholohiv [Future Psychologists' Ambiguity Tolerance Development Model]. *Visnyk pislyadyplomnoyi osvity [Bulletin of Postgraduate Education]*, 15(28). Kyiv: Atopol Group, 254-263. [In Ukrainian]
2. Khilko, S. O. (2015). Osnovni pidkhody schodo rozuminnya problemy formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti [Basic Approaches to Understanding the Problem of Ambiguity Tolerance]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohiyi [Theoretical and Applied Problems of Psychology]*, 3(38). Severodonetsk, 325-338. [In Ukrainian]
3. Khilko, S. O. (2016). Sutnist i typy situatsii nevyznachenosti u profesiinii diyalnosti psykholohiv [The Essence and Types of Ambiguous Situations in Psychologists' Work]. *Aktualni problemy psykholohiyi: Organizatsiina psykholohiya. Ekonomichna psykholohiya. Sotsialna psykholohiya [Current problems of psychology: Organizational psychology. Economic psychology. Social Psychology]*, Kyiv: Kostiuk Institute of Psychology, 1(45), 144-150. [In Ukrainian]
4. Khilko, S. O. (2016). Metodyka doslidzhennya osoblyvostei formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholohiv [A Method of Studying Future Psychologists' Ambiguity Tolerance Development]. *Visnyk pislyadyplomnoyi osvity [Bulletin of Postgraduate Education]*. Kyiv: Atopol Group, 2(31), 138–151. [In Ukrainian]
5. Khilko, S. O. (2017). Prohrama formuvannia tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholohiv ta analiz yii efektyvnosti. [The Future Psychologists' Ambiguity Tolerance Development Course And Analysis of Its Effectiveness]. *Naukovyi visnyk Khersonskogo derzhavnogo universytetu [Bulletin of Kherson State University]*, 2(5), 114–119. [In Ukrainian] (ISSN 2312-3206) (Index Copernicus)

6. Khilko, S. O. (2017). Psykhologichni korelyaty formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykhologiv [The Psychological Correlates of the Development of Future Psychologists' Ambiguity Tolerance]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamyans-Podilskogo Natsionalnogo universytetu im. I. Ogiyenka [The Collection of Scientific Works of Ivan Ohienko Kamianets-Podilsky National University]*. Kamianets-Podilsky: Aksioma, 38, 421–437. [In Ukrainian] (ISSN 2227-6246) (Index Copernicus)

7. Khilko, S. O. (2017). Study of Future Psychologists' Tolerance to Uncertainty maturity. *Science and Education*, 9, 59-67. (ISSN 2311-8466) (Web of Science, Index Copernicus)

Scientific works of approbation character

8. Khilko, S. O. (2014). Aktualni pytannya gotovnosti do diyalnosti maibutnikh psykhologiv v zakladakh zagalnoyi serednoyi osvity [Current Issues of Future Psychologists' Readiness for Work in Institutions of Secondary Education]. *Upravlinnya innovatsiinym rozvytkom systemy zagalnoyi serednoyi osvity v umovakh sotsialno-ekonomichnykh reform: Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastyu (February, 25-26, 2014, Chernivtsi) [Innovative Development Management in The System of General Secondary Education in Conditions of Socio-Economic Reforms: International Conference]*. Chernivtsi: Nashi Knygy, pp. 123-124. [In Ukrainian]

9. Khilko, S. O. (2014). Psykhologo-pedagogichni umovy formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykhologiv [Psychological and Pedagogical Conditions for Future Psychologists' Ambiguity Tolerance Development]. *Aktualni pytannya teorii ta praktyky psykhologo-pedagogichnoyi pidgotovky maibutnikh fakhivtsiv: II Vseukr. nauk.-prakt. konf. (April, 24-25, 2014, Khmelnytsky) [Topical issues of the theory and practice of future specialists' psychological and pedagogical training: Second Ukrainian Conference]*. Khmelnytsky: KhNU, pp. 160-162. [In Ukrainian]

10. Khilko, S. O. (2015). Tolerantnist do nevyznachenosti yak skladova pedagogichnoyi maisternosti vykladacha psykhologiyi VNZ [Ambiguity Tolerance

as a Component of the University Psychology Teacher's Efficiency]. *Rozvytok ta samorozvytok pedagogichnoyi maisternosti u suchasnomu osvithnomu prostori: Mizhnar. forumu ped. maisternosti (April, 7-8, 2015, Poltava) [Development and Self-Development of Pedagogical Skill in Modern Educational Space: International Forum of Pedagogical Skill]*. Poltava: FOP Garazha, pp. 81-83. [In Ukrainian]

11. Khilko, S. O. (2015). Tolerantnist do nevyznachenosti yak skladova profesiinoyi kompetentnosti maibutnogo psykhologa [Ambiguity Tolerance as a Component of Future Psychologists' Professional Competence]. *Psykholo-pedagogichni aspekty navchannya doroslykh v systemi neperervnoyi osvity: Mizhnar. nauk.-prakt. Internet-konf. (October, 22, 2015) [Psychological and Pedagogical Aspects of Adult Education in The System of Continuous Education: International Internet Conference]*. Bila Tserkva: BINPO, pp. 104-109. [In Ukrainian]

12. Khilko, S. O. (2016). Formuvannya fasylytatsiinoyi pozytsiyi maibutnogo psykhologa v protsesi navchannya u VNZ [Formation of Future Psychologists' Facilitation Position During Their University Studies]. *Sotsialno-ekonomichni ta gumanitarni aspekty svitovykh innovatsiinykh transformatsii: I Mizhnar. nauk.-prakt. konf. vykladachiv i aspirantiv (March, 30, 2016, Kyiv) [Socio-economic and Humanitarian Aspects of the World Innovative Transformations: I International Conference]*. Kyiv: University of Education Management, pp. 309-314. Retrieved from <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenc-30-03> [In Ukrainian]

13. Khilko, S. O. (2016). Vnutrishni i zovnishni sytuatsiyi nevyznachenosti u diyalnosti psykholo-giv [Internal and External Ambiguous Situations in Psychologists' Work]. *Psykholo-pedagogichniy suprovid fakhovoyi pidgotovky ta pidvyschennya kvalifikatsiyi osobystosti v umovakh transformatsiyi osvity (May 27, 2016) [Psychological and Pedagogical Support for Professional Training and Personal Development in the Conditions of Education Transformation: Ukrainian*

Conference]. Kyiv: University of Education Management, pp. 113-115. Retrieved from <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-cippo/vseukr-naukovo-praktichna-konferenc-27.05.16> [In Ukrainian]

14. Khilko, S. O. (2016). Pokaznyky obiznanosti maibutnikh psykholoiv schodo formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti [Indicators of Future Psychologists' Awareness of Ambiguity Tolerance]. *Psykholo-pedagogichni aspekty navchannya v systemi neperervnoyi osvity: II Mizhнарод. nauk.-prakt. Internet-konf. (November, 10, 2016) [Psychological and Pedagogical Aspects of Training in the System of Continuous Education: II International Internet Conference]*. Bilotserkivsky Institute of Continuous Professional Education. Bila Tserkva: BINPO, pp. 22-26. [In Ukrainian]

15. Khilko, S. O. (2016). Tolerantnist do nevyznachenosti yak chynnyk konkurentozdatnosti maibutnikh psykholoiv u suchasnykh umovakh [Ambiguity Tolerance as a Future Psychologists' Competitiveness Factor in Modern Conditions]. *Konkurentologiya ta rynok pratsi: psykholoichni aspekty: I Mizhнарод. nauk.-prakt. konf. (December, 8-9, 2016, Kyiv) [Studies on Competitiveness and the Labor Market: Psychological Aspects: I International Conference]*. Kyiv: University of Education Management, 87-89. Retrieved from <http://umo.edu.ua/konferenciji/i-mizhнародna-naukovo-praktichna-konferencija-z-temi-konkurentologhija-ta-rinok-praci-psikhologhichni-aspekti> [In Ukrainian]

16. Khilko, S. O. (2017). Osoblyvosti formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholoiv na zasadakh ekofasylytatyvnoho pidkходу [Future Psychologists' Ambiguity Tolerance Development Using the Eco-Facilitation Approach]. *Naukovo-metodychni osnovy profesiinogo rozvytku kerivnykh i pedagogichnykh kadriv v umovakh vyperedzhuvalnoyi pislyadyplomnoyi osvity (March, 30-31, 2017, Rivne) [Scientific and Methodological Foundations of Professional Development of Administrators And Pedagogical Personnel In Conditions of Advanced Postgraduate Education: Scientific Conference]*. ROIPO, pp. 226-227. Retrieved from http://roippo.org.ua/upload/iblock/d82/pos_bnik-30_31.03.17.pdf [In Ukrainian]

17. Khilko, S. O. (2017). Tolerantnist do nevyznachenosti psykholoiv yak pokaznyk yikh profesiinoyi kompetentnosti [Psychologists' Ambiguity Tolerance as a Measure of Their Professional Competence]. *Pidgotovka kerivnykh ta pedagogichnykh kadriv do realizatsiyi Kontseptsii Novoyi ukrayinskoyi shkoly: Vseukr. nauk. prakt. internet-konf. (April, 6, 2017)* [Training of Management and Pedagogical Staff for the Implementation of the Concept of the New Ukrainian School: Ukrainian Internet Conference], pp. 123-126. Retrieved from http://conf-hano.at.ua/load/zbirniki/elektronnij_zbirnik_materialiv/4-1-0-680 [In Ukrainian]

18. Khilko, S. O. (2017). Psykholoichnyi suprovid formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholoiv [Psychological Support for the Development of Ambiguity Tolerance in Future Psychologists]. *Profesiinyi rozvytok fakhivtsiv u systemi osvity doroslykh: Istoriya, teoriya, tekhnologiyi: materialy II Vseukr. nauk. prakt. internet-konf. (April, 28, 2017, Kyiv)* [Professional Development of Specialists in the System of Adult Education: History, Theory, Technology: II Ukrainian Internet Conference]. Kyiv: TSIPPO, pp. 302-304. [In Ukrainian]

19. Khilko, S. O. (2017). Pokaznyky sformovanosti tolerantnosti do nevyznachenosti, intolerantnosti do nevyznachenosti ta mizhosobystisnoyi intolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholoiv [Measures of Ambiguity Tolerance, Ambiguity Intolerance and Interpersonal Ambiguity Intolerance in Future Psychologists]. *Sotsialno-ekonomichni ta gumanitarni aspekty svitovykh innovatsiynykh transformatsii: II Mizhnar. nauk. prakt. konf (April, 26–28, 2017, Kyiv)* [Socio-Economic and Humanitarian Aspects of the World Innovative Transformations: II International Conference], 1, pp. 206-209. Retrieved from <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp> [In Ukrainian]

20. Khilko, S. O. (2017). Psykholo-pedagogichna ekofasylytatsiya yak psykholoichna umova formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholoiv [Psychological and Educational Eco-Facilitation as a Condition for the Development of Ambiguity Tolerance in Future Psychologists]. *Psykholo-pedagogichnyi suprovid fakhovoyi pidgotovky ta pidvyschennya kvalifikatsiyi*

osobystosti v umovakh transformatsiyi osvity: II Vseukr. nauk.-prakt. konf. (May, 26, 2017, Kyiv) [Psychological and pedagogical support for professional training and personal development in the conditions of education transformation: II Ukrainian Conference], pp. 133–136. Retrieved from <http://umo.edu.ua/konferenciji> [In Ukrainian]

21. Khilko, S. O. (2018). Programa spetskursu formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykhologiv [A Future Psychologists' Ambiguity Tolerance Development Course]. *Psykhologo-pedagogichne zabezpechennya gromadskoyi pidtrymky osvitnikh innovatsii: Vseukr. nauk.-prakt. konf (November, 1, 2017, Kyiv) [Psychological and Pedagogical Aspects of Public Support for Educational Innovations: Ukrainian Conference]*, pp. 88-90. Retrieved from <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari> [In Ukrainian]

22. Khilko, S. O. (2018). Tolerantnist do nevyznachenosti yak faktor rozvytku profesiinoyi karyery psykhologiv v organizatsiyi [Ambiguity Tolerance as a Psychologists Career Making Factor]. *Organizatsiina ta ekonomichna psykholohiya v Ukrayini: suchasni problemy ta perspektyvy rozvytku: KhIII Mizhnar. nauk-prakt. konf (April, 12–13, 2018, Kyiv) [Organizational and Economic Psychology in Ukraine: Current Issues and Development Prospects: XIII International Conference]*. Kyiv, p. 57. [In Ukrainian]

Scientific works, which additionally highlight the results of the dissertation

23. Khilko, S. O. (2016). Osoblyvosti formuvannya fasylytatsiinoyi maibutnogo psykhologa v systemi pislyadyplomnoyi pedagogichnoyi osvity [Development of Future Psychologists' Facilitation Position in the System of Postgraduate Pedagogical Education]. *Pislyadyplomna osvita v Ukrayini [Postgraduate Education in Ukraine]*, 1, 83-86. [In Ukrainian]

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	26
ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	36
1.1. Основні підходи дослідження толерантності до невизначеності та її формування	36
1.2. Теоретичний аналіз невизначеності і особливості ставлення особистості до неї	59
1.3. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів	80
1.4. Психологічні умови та модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	92
Висновки до розділу 1	111
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ, КОМПОНЕНТІВ І ЧИННИКІВ СФОРМОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	113
2.1. Методика та організація дослідження особливостей формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	113
2.2. Аналіз результатів дослідження рівнів, компонентів сформованості толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	129
2.3. Чинники сформованості толерантності до невизначеності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки	154
2.4. Психологічні кореляти формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	165

	25
Висновки до розділу 2.....	176
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ ПРОГРАМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	178
3.1. Мета та завдання формувального експерименту	178
3.2. Програма формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	188
3.3. Аналіз ефективності впровадження програми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	207
Висновки до розділу 3.....	214
ВИСНОВКИ	217
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	221
ДОДАТКИ	252

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗВО – заклад вищої освіти

ІТН – інтолерантність до невизначеності

МІТН – міжособистісна інтолерантність до невизначеності

МОПР – мельбурнський опитувальник прийняття рішень

ОФР – опитувальник «Особистісні фактори прийняття рішень»

ОП – особистісний потенціал

ТД – толерантність до двозначності

ТН – толерантність до невизначеності

TAS (Tolerance Ambiguity Scale) – методика «Толерантність до невизначеності»

PCRS (Personal change readiness survey) – методика «Особистісна готовність до змін»

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний стан українського суспільства, політичні, соціально-економічні і культурні перетворення, які відбуваються протягом останнього часу в нашій державі, відрізняються високим ступенем динамізму, невизначеністю і швидкими темпами змін, що пред'являє підвищені вимоги до людини в плані її активності і знаходження оптимальних способів вирішення життєвих задач. Сукупність цих суспільних особливостей зумовлює підвищені вимоги до особистості майбутнього психолога, здатного ефективно діяти в епоху змін, виявляти толерантність до ситуацій невизначеності в професійній діяльності.

У будь-якій сфері професійної діяльності або суспільного життя в якій бере участь психолог, працюючи в контексті взаємовідносин «психолог – клієнт», або «педагог – студент/учень», або займаючись фундаментальними науками, він не тільки стикається з невизначеністю клієнта/студента/учня, а й сам може знаходитись у ситуації особистої невизначеності. За таких умов професійна підготовка майбутнього психолога, здатного бути толерантним до невизначеності, потребує визначення психологічних умов її формування.

Можна виділити значну кількість психологічних досліджень, присвячених проблемі змісту толерантності до невизначеності (ТН) як зарубіжними, так і сучасними українськими науковцями. Розглядали зміст і структуру ТН (С. Баднер, К. Дурхайм і Д. Фостер, Е. Френкель-Брунsvік). Визначали ТН як рису особистості (С. Андерсон, С. Бакаліс, А. Гусев, Т. Джойнер, Ф. Зенасні, П. Клампітт, Л. Ліон, А. Мак-Дональд, Д. Маклейн, Б. Наомі, Р. Нортон, А. О'Коннелл, Дж. Рей, Н. Роттер, Дж. Сиданіус, М. Троттєр, Б. Хазен, Ф. Хартманн та ін.); як ситуаційно-специфічну установку (Дж. Літман, О. Луковицька); як інтегральну здібність особистості (А. Карпов); як динамічну характеристику (Е. Вопенстад, В. Дерома, Л. Кайс, К. Кленке, М. Лейн, Е. Лехтінен, Д. Макколлум, К. Меренлюото); як здатність особистості (Р. Бріслін, П. Лушин, Є. Носенко і М. Шаповал,

Р. Халлман); як умова формування професійної компетентності майбутнього психолога (Н. Перегончук); як показник когнітивного стилю керівників загальноосвітніх навчальних закладів (О. Бондарчук, Г. Соломіна); як одну із складових професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів (О. Брюховецька).

З іншого боку розглянуто проблеми онтологічної невизначеності як основи буття (О. Асмолов, Т. Бутенко, В. Гречанова, В. Зінченко, І. Фейгенберг); здійснено філософський аналіз категорій визначеності і невизначеності (П. Візір, В. Готт, А. Курчиков, А. Урсул та ін.); окреслено загальні принципи невизначеності (Є. Кузьмин, І. Пригожин); здійснено розгляд невизначеності, пов'язаних з нею феноменів та особливостей ставлення особистості до неї (Б. Алішев, Д. Канеман, Т. Корнілова, Є. Крінчік, Д. Леонт'єв, П. Лушин, С. Максименко, О. Соколова, В. Турбан, та ін.). Накопичено певний позитивний досвід значення ТН у процесі навчання (Б. Амбурджи, Р. Вільямс, Й. Віссер, В. Дерома, К. Ебілінг, Е. Лехтінен, К. Меренлюото, Р. Спіар, М. Татзел).

Важливе значення для даного дослідження мають: принцип єдності свідомості і діяльності (Б. Анан'єв, Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн та ін.); принципи розвитку особистості (Г. Костюк, С. Максименко); концепція особистісних смислів (О. Леонт'єв) та теорія смислів (Д. Леонт'єв); теорія особистісного змінювання та особистісно-орієнтовані засади психологічної підготовки майбутніх психологів (А. Гусев, П. Лушин).

У комплексі професійних характеристик психолога значущість особистісної сутності, її побудови, розвитку, діяльності, прикладні аспекти розглядають у своїх працях Г. Абрамова, О. Бондаренко, О. Власова, П. Лушин, С. Максименко, В. Моляко, В. Невмержицький, В. Панок, Н. Пов'якель, Е. Помиткін, В. Рибалка, В. Семиченко, Т. Титаренко та ін. Досліджується проблема психологічного супроводу навчання різних категорій дорослого населення (М. Бастун, І. Бех, О. Бондарчук, О. Ігнатович,

О. Коваленко, М. Марусинець, Н. Павлик та ін.); становлення особистості майбутнього психолога в професійному навчанні (О. Бондаренко, Н. Воляннюк, Т. Буякас, О. Кокун, О. Матвієнко, Л. Мова, В. Панок, Т. Титаренко, О. Ткачишина, Н. Шевченко, Н. Чепелева та ін.).

Проте необхідно зазначити, що хоча окремі аспекти ТН, професійного становлення майбутніх психологів були предметом розгляду науковців, для вітчизняної науки залишається відкритим питання визначення психологічних умов формування ТН, чітких критеріїв, за якими можна було б оцінити рівень сформованості ТН у майбутніх психологів. Актуальність та недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *«Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри психології та особистісного розвитку ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України «Особистісно-орієнтовані засади психологічної підготовки майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти» (державний реєстраційний номер 0112U002317).

Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні вченої ради ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (протокол № 3 від 17. 04. 2013) й узгоджено в Раді НАПН з координації наукових досліджень в галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 5 від 28. 05. 2013).

Мета дослідження: розробити та апробувати програму формування толерантності до невизначеності на засадах теоретичного обґрунтування та емпіричного дослідження психологічних умов її формування у майбутніх психологів.

В основу дослідження покладено **припущення**, згідно з яким здатність майбутнього психолога виявляти толерантність до внутрішніх та зовнішніх ситуацій невизначеності зумовлюється когнітивним

осмисленням, позитивним ставленням та активним пошуком варіантів вирішення таких ситуацій.

Відповідно до мети й висунутої гіпотези були поставлені такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукової літератури щодо основних підходів дослідження толерантності до невизначеності та її формування.
2. Проаналізувати сутність невизначеності та виділити типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів.
3. Визначити психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів та розробити модель її формування.
4. Емпірично дослідити психологічні особливості сформованості толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.
5. Обґрунтувати, розробити й апробувати програму формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Об'єкт дослідження – формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Предмет дослідження – психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано комплекс теоретичних і експериментальних методів:

- *теоретичні*: аналіз, систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних й експериментальних досліджень, теоретичне моделювання для з'ясування понятійно-термінологічного апарату толерантності до невизначеності майбутнього психолога, визначення психологічних умов формування цієї здатності під час професійної підготовки та її теоретико-методологічної бази;
- *емпіричні*: спостереження за особливостями прояву ТН у майбутніх психологів, бесіда, психодіагностичні методи: методика «Діагностика рівня розвитку рефлексивності» (А. Карпов); анкета на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування ТН (авторська розробка); методика

«Особистісна готовність до змін» (автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. Бажанової та Г. Бардієр); методика «Діагностика рівня емпатичних здібностей» (В. Бойко); мельбурнський опитувальник прийняття рішень (МОПР) (російськомовна адаптація Т. Корнілової на основі опитувальника Фліндерса); опитувальник «Особистісні фактори прийняття рішень» (ОФР) (в модифікації Т. Корнілової на основі методики Q-сортування німецького психолога Х. Вольфрама); новий опитувальник толерантності до невизначеності (НТН) (в модифікації Т. Корнілової); методика «Толерантність до невизначеності» (ТАС) (С. Баднера в перекладі і адаптації Г. Солдатової); *формульальний експеримент* для цілеспрямованого формування ТН у майбутніх психологів за розробленою експериментальною програмою; *статистичні методи*: критерій χ^2 , кореляційний, дисперсійний аналіз) з подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням результатів дослідження; *статистичне опрацювання даних і графічна презентація* результатів дослідження здійснювалася за допомогою спеціалізованого пакету прикладних програм для психологічних досліджень «SPSS Statistics. Версія 17.0 та «Microsoft Office Excel 2007».

База дослідження. Дослідження проводилося на базі Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». До дослідження було залучено 282 майбутніх психологи.

Дослідження проводилось у три етапи (аналітико-пошуковий, науково-емпіричний, аналітико-формульальний) упродовж 2013-2017 рр.

Наукова новизна та теоретична значущість дисертаційної роботи:

уперше обґрунтовано зміст компонентів формування ТН: когнітивного (обізнаність та усвідомленість позитивної складової ТН), афективного (позитивне ставлення до формування ТН), конативного (рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності);

вдосконалено якісні характеристики проявів та рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів: *високий* (обізнаність з проблемами формування ТН, усвідомленість позитивної складової ТН, позитивні емоції та здатність перебудовуватися у ситуаціях невизначеності), *середній* (недостатній рівень сформованості знань про ТН та її позитивну складову, прояви негативних емоцій і невпевненості під час прийняття рішень в ситуаціях невизначеності), *низький* (недостатня обізнаність необхідності формування ТН та її позитивної складової, негативні емоції і непродуктивні копінги в ситуаціях невизначеності) рівні;

сформульовано положення: толерантний до невизначеності майбутній психолог характеризується здатністю виявляти толерантність до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності в професійній діяльності, супроводжується когнітивним осмисленням, позитивним ставленням до невизначеності або двозначності та активним пошуком вирішення таких ситуацій;

розширено наукове уявлення щодо значущості формування ТН у майбутніх психологів, як однієї із складових ефективної професійної діяльності в сучасних умовах;

виявлено соціально-демографічні (стать, вік) та навчально-професійні (рівень освіти, курс, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за спеціальністю) чинники формування ТН у майбутніх психологів;

визначено сукупність психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів: усвідомлення майбутніми психологами компетентності знаходити конструктивні шляхи вирішення невизначених ситуацій; використання соціального і професійного досвіду; критичне оцінювання будь-якої невизначеної ситуації; розкриття позитивного потенціалу сформованості ТН; прагнення змінювати власні плани та рішення, перебудовуватися у нових невизначених ситуаціях; самооцінка особистої сформованості ТН; аналіз професійних, життєвих ситуацій невизначеності та

виявлення можливостей застосування отриманих знань в різних сферах діяльності;

подальшого розвитку набули теоретичні засади формування ТН у майбутніх психологів: самоорганізація освітньої екосистеми, екологічність освітнього простору, профіцитарність, «компетентність самосупроводу», абсолютно позитивне (екологічне) ставлення до майбутніх психологів; принципи: нелінійності змінювання, невизначеності, колективного суб'єкта.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що визначені психологічні умови формування ТН, апробований пакет діагностичних методик та розроблена програма можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти для підвищення якості професійної підготовки психологів, а також підвищення їхньої кваліфікації в умовах післядипломної освіти. Розроблений та апробований у дослідженні методичний інструментарій може стати складовою моніторингу професійного та особистісного розвитку психологів, здатних ефективно діяти в умовах невизначеності. Основні положення, отримані результати та висновки дослідження можуть використовуватися у процесі викладання спецкурсів «Психологія особистості», «Тренінг особистісного зростання» у підготовці психологів під час навчання у закладах вищої освіти.

Результати дослідження **впроваджено** в навчальний процес Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» (довідка № 20-05/555 від 26. 10. 2017), Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (довідка № 02/1995 від 12. 12. 2017); під час проведення курсів підвищення кваліфікації практичних психологів в Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (довідка № 180 від 24. 10. 2017); в межах постійно діючих семінарів, майстер-класів з психологічної підготовки майбутніх психологів на базі ГО «Всеукраїнська асоціація екологічної психологічної допомоги» (довідка № 02 від 22. 11. 2017).

Особистий внесок здобувача. В опублікованій праці [212] особистий внесок здобувача полягає у визначенні проблемних питань сутності і типів ситуацій невизначеності, залежно від видів та напрямів професійної діяльності психологів, показано внутрішні і зовнішні джерела невизначеності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися та отримали схвалення на науково-практичних конференціях, семінарах, форумах різного рівня, серед яких: *міжнародні конференції*: «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (Київ, 2013 - 2015), «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2014; 2016; 2018), «Психолого-педагогічні аспекти навчання дорослих в системі неперервної освіти», (Біла Церква, 2015; 2016), «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2015), «Розвиток та саморозвиток педагогічної майстерності у сучасному освітньому просторі» (Полтава, 2015), «Конфліктологічна експертиза: теорія та методика» (Київ, 2016), «Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій» (Київ, 2016; Київ-Рівне, 2017), «Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку» (Київ, 2018), «Психолого-педагогічні засади розвитку професіоналізму освітян в умовах реалізації Концепції Нової української школи» (Київ-Рівне, 2018); *форум* «Екопсихея» «Україна: посттравматичний розвиток і зростання» (Київ, 2016; 2017); *всеукраїнські конференції*: «Формування компетентностей обдарованої особистості в системі освіти» (Київ, 2014), «Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація» (Черкаси, 2016), «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації в умовах трансформації освіти» (Київ, 2016; 2017; 2018), «Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія» (Вінниця, 2016), «Конкурентологія та ринок праці: психологічні аспекти»

(Київ, 2016), «Науково-методичні основи професійного розвитку керівних і педагогічних кадрів в умовах випереджувальної післядипломної освіти» (Київ-Рівне, 2017), «Підготовка керівних та педагогічних кадрів до реалізації Концепції Нової української школи» (Харків, 2017), «Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: Історія, теорія, технології» (Київ, 2017), «Восьмі сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2017); *науково-практичні конференції*: «Психолого-педагогічні особливості професійної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах» (Київ, 2017), «Психолого-педагогічне забезпечення громадської підтримки освітніх інновацій» (Київ, 2017; 2018).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 23-х наукових публікаціях, серед яких: 7 статей у наукових фахових виданнях України (у тому числі 3 – у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз (Index Copernicus, Web of Science)); 16 публікацій у збірниках наукових праць та матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура й обсяг дисертації: робота складається з анотації українською й англійською мовами, вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (усього 269 найменувань, з них 40 – іноземною мовою), та додатків на 27 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 279 сторінок, основний зміст викладено на 187 сторінках. Дисертація містить 37 таблиць та 12 рисунків на 45 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Висвітлення сутності проблеми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів та умов її формування зумовлює необхідність визначення змісту й особливостей толерантності до невизначеності. У даному розділі здійснено теоретичний аналіз наукової літератури основних підходів дослідження толерантності до невизначеності та її формування; розкрито сутність невизначеності і особливості ставлення особистості до неї; виділено типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів. На основі теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми дослідження проаналізовано психологічні умови традиційного підходу і спеціально створені умови нетрадиційного підходу професійної підготовки майбутніх психологів; визначено психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів та розроблено модель її формування.

1.1. Основні підходи дослідження толерантності до невизначеності та її формування

В умовах постійних змін у всіх сферах людського життя, стрімкого збільшення темпу життя, зростаючих інформаційних потоків, що породжують проблему глобальної невизначеності людського існування, формується позиція толерантності або інтолерантності до невизначеності. Людина або приймає невизначеність, або вбачає в ній джерело загрози для себе. У цьому смислі позиція у відношенні до невизначеності є регулятором

поведінки особистості у відповідних ситуаціях [222]. Фактор новизни і постійних змін в суспільстві, передбачає наявність у людини таких психологічних властивостей, які дозволяють легко долати суб'єктивні труднощі, пов'язані з невизначеністю.

Розуміння сутності основних підходів щодо проблеми ТН та її формування надає можливість більш якісної підготовки майбутніх психологів, здатних діяти в умовах сьогодення, коли повсякденно відбувається ускладнення психологічної складової існування людини у сучасному світі.

Безпосередньо проблема ТН вивчалася в дослідженнях зарубіжних (С. Андерсон [231], С. Баднер [235], В. Дерома [238], Д. Макколлум [89], А. Мак-Дональд [45], Д. Маклейн [252], Р. Нортон [255], А. О'Коннелл [256], Дж. Рей [258], Н. Ротгер [259], Дж. Сиданіус [261], Е. Френкель-Брунсвік [239], А. Шварц [89] та ін.) і вітчизняних (А. Гусев [45], П. Лушин [101-113], С. Максименко [119], Є. Носенко і М. Шаповал [132], Н. Перегончук [139], Г. Соломіна [173] та ін.) науковців. Аналізуючи поняття ТН необхідно розглянути такі феномени як толерантність і інтолерантність, бо саме з них утворюється складність і множинність тлумачень ТН.

Поняття ТН («the ambiguity tolerance», або «tolerance for (of, toward) ambiguity») – відносно недавно увійшло в російськомовний науковий обіг, що створює додаткові складності, оскільки при спробі аналізу змісту іншомовного терміну ми мимоволі потрапляємо в світ примноження самих себе визначень, тлумачень, різночитань, неточності та багатозначності перекладу [45].

Слово толерантність виходить з латинського дієслова *tolerare*, що має значення «переносити, витримувати, терпіти», а сучасне англійське *tolerance* поряд з «терпимістю» означає також і «допуск», «допустиме відхилення від стандартного розміру ваги монети [7, с. 12]. За даною семантикою стоїть чітко визначена ідея міри, межа, до якої можна терпіти іншого, якщо його дії тобі не подобаються, або навіть визивають певний супротив. Мова не йде про

розуміння і прийняття іншого таким, яким він є, зі всіма його недоліками, мова йде лише про витривалість допуску, за межами якої толерантність трансформується в інтолерантність [37].

В українському сучасному тлумачному психологічному словнику *толерантність* (лат. *tolerantia* – терпіння) означає відсутність або ослаблення реагування на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу. Наприклад, толерантність до тривоги проявляється в підвищенні порога емоційного реагування на загрозливу ситуацію, а ззовні – у стриманості, самовладанні, здатності довгостроково терпіти несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей [223, с. 545].

Особливу цікавість представляє собою спектр значень перекладу терміна *tolerance* (англ.) в англо-російському психологічному словнику: придбана стійкість; стійкість до невизначеності; етнічна стійкість; межа стійкості (витривалості) людини; стійкість до стресу; стійкість до конфлікту; стійкість до поведінкових відхилень. Семантика терміну толерантність виражає три значення, що перетинаються: 1) стійкість, витривалість; 2) терпимість; 3) допуск, допустиме відхилення [7, с.6]. Як видно з даного лінгвістичного аналізу поняття толерантність розглядається більш широко, і не зводиться тільки до терпимості. Сучасні дослідження толерантності спрямовано на її чотири основні аспекти [16, с.302]: толерантність як психофізіологічна стійкість; толерантність як інтегральна характеристика особистості; толерантність як система цінностей і установок; соціологічний аспект толерантності. Дедалі більшу увагу привертає до себе дослідження толерантності як інтегральної характеристики особистості, яка формується в результаті впливу соціальних і психологічних чинників, що діють в одному напрямі і в цілому визначають як позитивний так і негативний погляд людини на зовнішній світ [16], зокрема її стійкість до невизначеності.

За визначенням Ю. Терещенко, *толерантність* – це інтегральна характеристика індивіда, що означає його здатність у проблемних і кризових

ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації та розвитку позитивних відносин із собою і з навколишнім світом [16, с. 302]. З позиції екзистенціального гуманістичного підходу Л. Бутузова тлумачить толерантність як результат свідомого вибору людини; розуміння, прийняття та повага множинності і різноманітності буття; визнання неминучості співіснування індивідуальних відмінностей [24].

Таким чином, толерантність розглядається в широкому діапазоні, прояви її залежать від психофізіологічної стійкості у вигляді гнучкості або ригідності, внутрішнього або зовнішнього локусу контролю, від системі інтеріоризованих цінностей, сформованих установок, соціальних факторів впливу на людину.

Толерантна особистість – це людина з позитивним поглядом на світ, морально та соціально активна людина, яка усвідомлює власну унікальність і необхідність єднання з іншими людьми, усвідомлює різноманіття та взаємозумовленість навколишнього світу, розуміє, що те, яким буде цей світ, залежить від кожного [16, с. 302]. Протилежним значенням толерантності є інтолерантність. Коріння *інтолерантності* В. Глебкін вбачав в особистій обмеженості, в зведенні своєї особистої сутності до обмеженого набору ціннісних установок, жорстоко локалізованих в просторі і в часі [37].

Погляди на інтолерантність, що поширені сьогодні в науці, дещо різняться між собою. *Інтолерантність* розглядається як неприпустима, нетерпима поведінка, неприйняття чужої думки; як риса, що зумовлює недопущення участі в будь-чому інших людей, які відрізняються від індивіда за певними ознаками; як негативний атрибут, що має національну специфіку, стереотипи, породжені необізнаністю, переконання, що власна група, система поглядів, спосіб життя є кращими за інші [174, с. 231]. *Інтолерантність* – це прояв нетерпимості у ставленні і поведінки людини у взаємодії з іншими людьми на основі самих різноманітних ознак. Інтолерантне ставлення до інших складається на основі таких психологічних

передумов, як етноцентризм, упередження і заобони. Прояви інтолерантної поведінки людини виражаються у дискримінації, ксенофобії, екстремізму і тероризму [148, с. 134]. З. Брандт виділяє такі ознаки інтолерантності: націоналізм, шовінізм, насильство, агресія, фанатизм, цинізм, роздратування, негативні стереотипи і також ксенофобія і заобони [174, с. 232].

Показники інтолерантності проявляються у наявності негативних стереотипів, кепкуванні, дискримінації, остракізму, цькування, переслідування, приниження, сегрегації, репресії, розправи. Стадії формування інтолерантності як індивідуально-особистісного прояву за В. Мижі: загальна інформація щодо суб'єкта взаємодії; формування негативного враження про особистість чи групу; виділення подібних і відмінних ознак; відсутність поваги до відмінностей та ідентичності іншого; перехід від простого споглядання до активних дій, що носять дискримінаційний характер [174].

Таким чином, в межах соціальної взаємодії інтолерантність розглядається як ставлення і поведінка людини, спрямовані на інших людей чи групи. Проте, ТН і ІТН це нові феномени, що в науковому дискурсі мають розмаїття поглядів на сутність, зміст та їх природу.

Дослідження проводились зарубіжними вченими з проблем ТН: в межах авторитарної індивідуальності Е. Френкел-Брунsvік (E. Frenkel-Brunswik) [239]; в концепції рис особистості, як особистісного континууму, протилежного ІТН та складання вимірювальної шкали ТН С. Баднер (Budner) [235]; в межах моделей раціонального прийняття рішень Д. Канеман [57]; системного представлення ряду характеристик інтолерантної до невизначеності особистості С. Бочнер (Bochner) [234]; встановлення психологічної сутності ТН Р. Нортон (Norton) [255], Р. Халлман (Hallman) [243], Р. Бріслін [90], Д. Маклейн (McLain) [252], А. Фурнам (Furnham) [240], Т. Рібчестер [89] та ін.; як характеристики індивідуальної саморегуляції в невизначених ситуаціях К. Стойчева (Stoycheva) [262] та ін.

Починаючи з двохтисячного року виходять роботи українських вчених з проблем дослідження феномену ТН: у зв'язку з вивченням механізмів особистісного змінювання як переходу до нової ідентичності П. Лушин [104; 105]; як системоутворювальний особистісний фактор творчої обдарованості Є. Носенко і М. Шаповал [132]; як фактор розвитку ідентичності особистості А. Гусєв [45]; як складова психологічної готовності студентів до професійної діяльності і її формування в процесі фізичного виховання В. Пічурін [140]; психологічні особливості ТН в управлінській діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів О. Брюховецька [21]; як одна із можливих умов формування професійної компетентності майбутнього психолога Н. Перегончук [139]; як показник когнітивного стилю керівників загальноосвітніх навчальних закладів О. Бондарчук, Г. Соломіна [173].

Російські науковці присвячували дослідження проблемам аналізу філософських і психологічних основ ТН та можливих шляхів подолання невизначеності В. Зінченко [53]; інтелектуально-особистісного потенціалу людини в контексті психології невизначеності Т. Корнилова, С. Корнілов, М. Новикова, М. Чумакова [77] де представлено результати теоретико-емпіричних досліджень проблеми єдності інтелекту і афекту на основі нового підходу до розуміння людини як такої, що приймає і долає умови невизначеності; взаємозв'язку ТН, копінг стратегій і емоційного інтелекту О. Дубук [48]; соціально-психологічного значення ТН О. Луковицька [99; 100]; когнітивно-стильових і особистісних характеристик ТН М. Юртаєва [228].

Проблема формування ТН розглядалась в межах виконання випускної кваліфікаційної роботи Н. Манучарян під науковим керівництвом Ю. Рокицької (2016). В даній роботі формування ТН в процесі професійного самовизначення старшокласників пропонується модель, яка складається з теоретичного, аналітичного і формуючого блоків та включає наступні компоненти: когнітивний, мотиваційний і поведінковий [162]. Запропонована

багаторівнева динамічна система, побудована за ієрархічним принципом і представляє собою спеціально організований системний, поетапний, процес.

Слід зауважити, що як в Україні так і на пострадянському просторі більша увага приділяється розвитку/формуванню толерантності (у дошкільників, старшокласників), у зв'язку з розвитком етнічної ідентичності, в межах професійної компетентності, міжкультурної комунікативної компетентності тощо.

Вперше феномен ТН був виділений групою дослідників (Т. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. Levinson & R. Sanford, 1950) в руслі запозиченої у нацистського психолога (Jaensch, 1938) ідеї про те, що відмінності в психології сприйняття можуть бути використані для пояснення особливостей особистості, і розглядався як особливість сприйняття різного роду невизначених стимулів, що впливає на формування особистісних властивостей індивіда [45].

В рамках розробки теорії авторитарної особистості були зроблені спроби пояснення феноменів німецького антисемітизму і фашизму. В результаті дослідження були виділені дев'ять особливостей, які складають авторитарний тип особистості: етноцентризм і стійка відданість цінностям середнього класу; підтримка і підпорядкування авторитетним постатям; авторитарна агресія; ригідність і стереотипність мислення; підтримка сили, витривалості і твердості; схильність до містики; деструктивність і цинізм; антиінтрацепція (неприйняття всього суб'єктивного, чуттєвого, творчого); моралізаторство щодо сексуального життя [230].

Е. Френкел-Брунсвік (E. Frenkel-Brunswik) в 50-х роках ХХ ст. для опису ТН використовувала термін «ambiguity» (амбівалентність), а не «uncertainty» (невизначеність) і розглядала його як протилежне поняттю ІТН [239]. Вона припустила, що витіснена амбівалентність може проявлятися на когнітивному рівні у вигляді ригідного і неадекватного сприйняття реальності. Нею був описаний тип особистості, що володіє високим рівнем ІТН, що характеризується «тенденцією вдаватися до рішень за принципом

чорне - біле; робити поспішні висновки без урахування значущих чинників і реального стану справ; прагненням до безумовного прийняття або відкидання в стосунках з іншими людьми»[228], відносною нездатністю змінювати свою поведінку, що відтворює минулий досвід, але не відповідає ситуації, що змінилася [89, с. 48]. Концепція авторитарної індивідуальності пов'язує прояви ТН з міжособистісною толерантністю, неупередженістю, об'єктивністю оцінок і суджень, поведінковою і когнітивною гнучкістю [228, с. 12].

Е. Френкел-Брунсвік поставила важливе питання про те, чи є конструкт інтолерантності до невизначеності генеральним, базовим, або специфічним, що функціонує в контексті сприйняття лише певних соціальних об'єктів. Як відзначають К. Дурхайм (K. Durheim) і Д. Фостер (D. Foster), в подальших дослідженнях ТН і ІТН розглядались як генеральний конструкт і сталося це багато в чому завдяки їх включенню в теорію авторитарної особистості в якості однієї з характеристик і пояснює її поведінку [89].

Важливим є той факт, що в наступній більшості робіт ТН розглядається в якості стабільної незалежної змінної, до чого дослідники А. Фурнам і Т. Рібчестер [241] поставились критично. Автори в своїй публікації ставлять питання щодо проблемності дослідження ТН: розмитість конструкта, його залежність від методик виміру, що в свою чергу, робить проблематичним порівняння результатів різних досліджень і кумулятивного накопичення фактів, як вони вважали, цієї особистісної когнітивної риси. Далі А. Фурнам і Т. Рібчестер висловлюють думку, що Е. Френкель-Брунсвік підвела інтуїція і вона невірно об'єднала в один конструкт різні емпіричні дані і всі наступні роки дослідники вивчали різні особливості, об'єднані одним поняттям [54].

Подібної точки зору щодо сумнівності психометричної валідності говорили Д. Кенні (D. Kenny) і Р. Гінсберг (R. Ginsberg) у 1958 р. коли не знайшли достовірної кореляції між існуючими на той час методиками дослідження ІТН. Також вони виявили, що жодна з методик не корелює достовірно з авторитаризмом. В подальшому Крейтлер (Kreitler) і Маруен

(Maruen) у 1975 р. завдяки аналізу літератури визначили три кластера поведінки, яку вони ідентифікували як ТН: інтолерантність до ситуацій, які передбачають різноманітні інтерпретації, які складно категоризувати, інтолерантність до ситуацій з протиріччями і конфліктами. Таким чином, дослідники ставили питання про сумнівні дослідження на той час ТН [54].

С. Баднер (S. Budner) [235], критикував той факт, що ТН / ІТН стала швидше елементом політичної теорії авторитаризму, знову підняв питання про власне психологічний зміст даного конструкта [89, с. 49]. ТН він тлумачить як індивідуальну змінну, індивідуальну схильність розглядати (оцінювати) невизначені ситуації як бажані [42, с. 303]. Також дослідник запропонував визначення ІТН як риси особистості та розробив відповідний опитувальник. ІТН С. Баднер визначив як «тенденцію сприймати (інтерпретувати) невизначені ситуації як джерело загрози». Він виділив *ознаки невизначеної ситуації*: новизна (абсолютно нова ситуація, яка не зустрічалася раніше в досвіді), складність (складна ситуація з великою кількістю змінних) і нерозв'язність (різні елементи ситуації породжують суперечливі інтерпретації). Були виділені чотири індикатори індивідуального сприйняття загрози: феноменологічне підпорядкування (дискомфорт), феноменологічне заперечення (репресія, придушення), оперативне підпорядкування (поведінки уникнення) і оперативне заперечення (деструктивна або реконструктивна поведінка). ІТН, вважав С. Баднер, не обов'язково повинна реалізуватися в поведінці, проте сама поведінка є її показником [89, с. 49].

С. Бочнер (S. Borchner) [45; 234] вказував на два значення, яке має ІТН: 1) виступає в якості базового феномену, який впливає на перебіг усіх емоційних і когнітивних процесів, на когнітивні стилі особистості, переконання і систему соціальних установок, на міжособистісну і соціальну поведінку, а також на поведінку в складних ситуаціях; 2) виступає в якості характеристики «перцептивного апарату» особистості, так, що інтолерантні до невизначеності індивіди будуть демонструвати ідентичну перцептивну

поведінку при сприйнятті об'єктів [89, с. 45]. Також С. Бочнер надає первинні та вторинні ознаки *інтолерантної до невизначеності особистості* [42; 90]. До *первинних* відносяться ознаки когнітивного стилю: ригідна дихотомізація у фіксованих категоріях (потреба в категоризації); недопустимість співіснування позитивних і негативних аспектів у одного об'єкта (наприклад, наявність як позитивних так і негативних рис у однієї людини); прийняття ригідних установок, поглядів на життя за принципом «чорне - біле»; перевага знайомого незнайомому; відторгнення всього незвичайного, що відрізняється від звичного; стійкість звичних образів при сприйнятті об'єктів, що змінюються; прийняття рішення на ранніх етапах і прихильність йому в перцептивно невизначеній ситуації; передчасні висновки, умовиводи. До *вторинних* відносяться риси особистості: авторитаризм, догматизм, ригідність, закритість новому досвіду, етнічні упередження, низький рівень креативності, тривожність, екстрапунітивність, агресивність [42; 90].

Пізніше Р. Нортон (R. Norton) [42; 89; 255], досліджуючи феномен ІТН визначав її як тенденцію сприймати і інтерпретувати неясну, фрагментарну, багатопланову, ймовірну, неструктуровану, неточну, неповну, суперечливу (невизначену) інформацію також як актуальне або потенційне джерело загрози [45; 89].

Узагальнюючи певні погляди щодо ІТН Р. Халлман (R. Hallman) [243] пропонує розглядати ТН як здатність приймати конфлікт і напругу в ситуаціях подвійності, протистояти незв'язаності та суперечливості інформації, приймати невідоме і не почувати себе незатишно перед невизначеністю [42, с. 304].

Р. Бріслін ТН розуміє як здібність розмірковувати над проблемою, навіть тоді, коли невідомі всі фактори і можливі наслідки прийнятого рішення [42, с. 304]. В кросс-культурних дослідженнях ТН Г. Хофстеде [219] розглядав як культурну складову, що визначає ставлення до ризику і неоднозначності, наприклад, культури з низьким рівнем уникнення

невизначеності мають більш низький рівень стресів, приймають розбіжності в своєму середовищі і характеризуються більшою схильністю до ризику [45]. Культури, що уникають невизначеності, намагаються знизити можливість виникнення таких ситуацій за допомогою строгих норм поведінки, законів і правил. Дослідження показують, що представники країн з високим ступенем уникнення невизначеності більш емоційні, їх дії підтримуються внутрішньою нервовою енергією. Протилежний тип - культури, що допускають невизначеність, - більш терпимі до думок, що відрізняються від звичних для них, вони прагнуть вводити меншу кількість правил; в плані філософії і релігії вони спираються на емпіричний досвід і релятивізм, дозволяючи різним напрямкам думки текти поруч один з одним [219, с. 22-23].

Д. Маклейн (D. McLain) [252], відносить ТН до рис особистості. Це множинність реакцій, від відторгнення до привабливості, складних, динамічно невизначених або таких, що мають суперечливі інтерпретації стимулів. Він виділяє три її аспекти: сприйняття нових, складних і / або ситуацій, що неможливо розв'язати - як джерела загрози, слідом за С. Баднер; зв'язок ТН з авторитаризмом і забобонами, слідом за Е. Френкел-Брунсвік; уникнення визнання невизначеності і судження про ймовірні події при недостатньо зрозумілих умовах на основі свого минулого досвіду, слідом за Ельсберг [89].

У російськомовних дослідженнях ТН, як індивідуальної риси особистості, піднімається питання про зв'язок ТН і родового поняття «толерантність» [89]. Так М. С. Мириманова і А. С. Обухов відносять ТН до одного з аспектів толерантності, де ТН тлумачиться як внутрішня толерантність, а толерантність до інших виступає зовнішньою толерантністю [124]. *Зовнішня толерантність* (до інших) – переконання, що вони (інші) можуть мати власну позицію, здатні бачити речі з інших позицій, з урахуванням різних факторів; *внутрішня толерантність* (до невизначеності) – здатність до прийняття рішень та роздумів над проблемою, навіть якщо невідомі усі факти та можливі наслідки [45, с. 31-32].

Є. Луковицька пропонує погляд на ТН як соціально-психологічну установку з її трикомпонентною структурою, оскільки вона містить у собі оцінювання невизначеності, і емоційне реагування і певний поведінковий аспект [99; 100]. Подібна модель дозволяє пояснити ситуативну специфічність актуалізації ТН, а також неузгодженість даних, одержуваних за різними методиками вимірювання ТН. Так, згідно з Є. Луковицькою, вони вимірюють різні аспекти даної соціально-психологічної установки.

Цікавим, на наш погляд, є аналіз ТН А. Карповим [59], який даний феномен інтерпретує як інтегральну здібність, яка розташована між загальними та спеціальними, включаючи також до цієї групи здатності до цілепокладання, прогнозування, прийняття рішень і самоконтролю. Він зазначає, що ТН це «стійкість ... до дії фактора невизначеності зовнішнього і внутрішнього середовища...» [59, с. 562] і визначається поєднанням як когнітивних здібностей до зняття невизначеності так і емоційною тенденцією до сприйняття невизначених ситуацій.

Т. Корнілова, розглядаючи ТН як саморегуляцію особистості, говорить про прояв латентної змінної «прийняття невизначеності», яка проявляється і на інших рівнях особистісних властивостей, в першу чергу пов'язаних з особистою регуляцією рішень і дій в умовах невизначеності – готовності до ризику і переваги інтуїтивного стилю в регуляції вибору [77]. І. Леонов ТН тлумачить як стабільну у часі рису особистості, яка змінюється під впливом нового досвіду або цілеспрямованої активності самого суб'єкта. ТН не просто пов'язана з тими чи іншими рисами або поведінковими симптомами, а й приймає активну участь в динамічних процесах, пов'язаних з подоланням або породженням невизначеності (перш за все на когнітивному рівні) шляхом зміни існуючих уявлень і концептів, а також шляхом створення нових [90, с. 50].

Визначення критеріїв формування ТН передбачає теоретичне осмислення даного явища, розуміння психологічної сутності обох феноменів (ТН і ІТН), які є досить складними з позицій різних теоретичних конструктів

(див. табл. 1.1, Додаток А–1). За результатами теоретичного аналізу літератури встановлено, що ТН розглядають: *як рису і властивість особистості*, що є базовою, стійкою, стабільною у часі, впливає на взаємодію з людьми і поведінку в різних ситуаціях; дозволяє витримувати невизначеність особистих смислових основ в процесі переходу до нової ідентичності; *як установку особистості*, з трикомпонентною структурою: когнітивне оцінювання, емоційна реакція і поведінкове реагування; *як когнітивно-перцептивне утворення*, що означає когнітивний стиль прийняття ситуацій невизначеності, емоційну і перцептивну змінну, яка відіграє суттєву роль при оцінці ймовірних результатів прийняття рішень в ситуаціях невизначеності, тоді як ІТН означає сприйняття невизначеності як актуальне або потенційне джерело загрози; *як здатність особистості* приймати конфлікт і напругу в ситуаціях невизначеності, протистояти незв'язаності та суперечливості інформації, здатність відчувати позитивні емоції в нових, неструктурованих ситуаціях, здатність отримання задоволення від перебування в таких ситуаціях; *як культурну складову*, що визначає емоційну реакцію (ставлення) до ризику і неоднозначності; *як множинність реакцій*, від відторгнення до привабливості, складних, динамічно невизначених або таких, що мають суперечливі інтерпретації стимулів; ІТН як ситуаційно-специфічну змінну; *як саморегуляцію особистості* в невизначених ситуаціях; регуляція рішень і дій в умовах невизначеності; готовність до ризику в регуляції вибору способів вирішення невизначених ситуацій; ІТН як предиктор депресії за наявності роздумів про негативні аспекти життя.

Таким чином, ТН є складним поняттям, яке розглядається з позицій різних теоретичних конструктів: як риса особистості, як соціально-психологічна установка, як когнітивно-перцептивне утворення, як здатність особистості, як культурна складова, як множинність реакцій особистості в невизначених ситуаціях. При цьому особлива увага усіма дослідниками спрямована саме на особистісні властивості толерантної або інтолерантної до

невизначеності особистості, проте характерним для них є використання різноманітних психологічних феноменів, таких як властивість, здатність, змінна, реакція тощо.

Толерантна до невизначеності особистість характеризується позитивним ставленням до невизначеності: здібностями витримувати напругу, пов'язану з протиріччям, двозначністю, проблемністю ситуацій, готовністю до ризику, вмінням діяти і приймати рішення в ситуаціях невизначеності. На противагу, *інтолерантна до невизначеності особистість* демонструє негативне ставлення до невизначеності: виявляє ознаки внутрішньої напруги, дискомфорту в ситуаціях невизначеності, прагне позбутися негативних емоцій, надає перевагу знайомому і безпечному, нездатна використовувати різноманітні можливості ситуацій невизначеності.

Важливим є те, що суб'єктивна невизначеність і толерантність до неї розглядались як умова внутрішньої регуляторної дії пізнавальних стратегій, а виділення конструкту ІТН більш тісно пов'язане з аналізом особистісних властивостей. Ці два поняття вже не представляються як два полюси однієї властивості, що передбачалося С. Баднером, а розглядаються у якості порівняльних незалежних характеристик [74, с. 22]. Г. Костюк постійно наголошував на величезній складності психіки — складності, що робить неадекватними однобічні тлумачення психологічних феноменів і закономірностей [78].

Слід зазначити, що по ряду напрямків проведено дослідження взаємозв'язків ТН, ІТН з іншими психологічними явищами. Зокрема, вивчається співвідношення між ТН і креативністю [42; 54; 132; 268], сприйняттям можливостей і вибором [134], адаптаційною готовністю і перспективністю тимчасових рішень [222], готовністю до ризику, множинністю, різноманітністю, індивідуальною моральністю, раціональністю [72; 73; 76; 77], емоційним інтелектом [48; 74], копінг-стратегіями [48], феноменом особистісного потенціалу [96]. Зв'язок ІТН з

тривожністю, конфліктністю, ригідністю [72; 73], когнітивним дисонансом [88], страхом перед майбутнім [48] і ряд інших питань.

Зв'язок між ТН і креативністю досліджували Ф. Зенасні, М. Бесанкон, Т. Лубарт (F. Zenasni, M. Besancon, T. Lubart [268]), які вивчали ТН і креативність у підлітків і їх батьків. Французькі дослідники цікавились питанням розвитку і передачі цих рис від батьків до дітей, але результати отримали неоднозначні. Виявлено позитивний зв'язок між креативністю батьків і креативністю дітей-підлітків. Проте не підтвердилась гіпотеза про позитивний зв'язок ТН батьків і ТН і креативністю підлітків. Батьки мають більший досвід, професійну діяльність, сформований рівень рефлексії та усвідомленості, що сприяє формуванню ТН.

В працях українських вчених Є. Носенко, М. Шаповал [132] тлумачать ТН як здатність людини відчувати позитивні емоції в нових, неструктурованих ситуаціях, сприймаючи їх не як загрозливі, а як такі, що містять в собі виклик. За результатами дослідження встановлено, що юнаки і дівчата з високим рівнем креативності більш терпимі до невизначеності, позитивно ставляться до проблемного оточення, відкриті новому досвіду.

Подібне дослідження проводила К. Стойчева, яка ТН визначала як характеристику індивідуальної саморегуляції в невизначених ситуаціях, що базується на креативних здібностях особистості [42, с. 304]. Болгарська дослідниця в результаті проведеного дослідження на шкільній аудиторії (2002 р.) виявила наступні взаємозв'язки: мотивація до творчості позитивно корелює з потребою в досягненні і ТН, а ТН не корелює з потребою в досягненні. Підсумовуючи результати дослідження К. Стойчева вказує на значення ТН як основи для творчості. Індивідуум, у якого розвинуто творче ставлення до навколишнього, буде витратити більше часу і зусиль на дослідження нових, незвичайних і комплексних стимулів, що в результаті сприяє уникненню стереотипного сприйняття і передчасної реакції на невизначені ситуації. А так як процес творчості наповнений невизначеністю, тому ТН є необхідною умовою щоб витримувати невизначеність [54].

Є. Осин здійснивши емпіричне дослідження аналізу психометричних показників і факторної структури шкали загальної ТН Д. МакЛейна отримав наступні дані. Досліджувані з позитивним ставленням до ситуацій невизначеності більш схильні сприймати себе суб'єктом власних дій і контролювати власне життя. Вони більш оптимістично оцінюють власні успіхи і невдачі і більш схильні очікувати успіху в майбутньому. ТН значимо взаємопов'язана з більш високим рівнем психологічного благополуччя, хоча ці взаємозв'язки є слабкими або помірними. Існує взаємозв'язок ТН зі сприйняттям можливостей і вибором. Студенти з показниками ІТН обмежують кількість можливостей вибору або уникають вибору, в той час як студенти з високою ТН схильні здійснювати вибір раніше, але зберігають бачення великої кількості можливостей. Є. Осин припускає, що їх вибір є не настільки ригідним [134].

В своїй праці «Співставлення толерантності до невизначеності і адаптаційної готовності особистості до змін» Р. Шаміонов [222] наводить результати досліджень, в яких зазначає, що адаптаційна готовність (установка), адаптивність (властивість особистості) і готовність до змін (ставлення) є предикторами ТН. Натомість, автор зауважує, що адаптаційна готовність є більш сильним предиктором прийняття невизначеності, ніж адаптивність. І установка на успішність адаптації є більш сильним предиктором ТН в різних ситуаціях, ніж реальний стан адаптованості на даний момент часу. Адаптаційна готовність як фактор ТН дає можливість людині прогнозувати не тільки розвиток ситуації невизначеності, а й особисту ціну прийнятого рішення, його перспективність, «від неї залежить те, до яких меж особистість здатна просунутися в ситуації невизначеності» [222, с. 35].

В публікації Т. Корнілової, І. Чигринової «Стадії індивідуальної моралі і прийняття невизначеності в регуляції особистісних виборів» [76] представлено результати дослідження проведеного на студентській вибірці. ТН позитивно корелює з самоповагою (постконвенційна стадія

індивідуальної моралі), що пояснюється як прийняття невизначеності і орієнтація на особистісне «Я» і цінність «Іншого»; ІТН має зв'язок з самозаклопотаністю (доконвенційна стадія індивідуальної моралі) і таким чином, прагнення до ясності, чіткого визначення в термінах «гарно» і «погано», що не має відношення до особистісного рівня регуляції морального вибору. Встановлено позитивний кореляційний зв'язок готовності до ризику з постконвенційною стадією і раціональністю з самозаклопотаністю. У першому випадку мова йде про взаємодію особистісних цінностей орієнтації на іншу людину з динамічною регулятивною системою, що стоїть за прийняттям невизначеності. У другому, про більшу орієнтованість на розрахунок (раціональність) у тих осіб, у яких переважає орієнтація на прагматичне досягнення цілі на основі використання міжособистісних стосунків. Цьому є також підтвердження позитивного зв'язку готовності до ризику з маніпуляцією і негативного - з раціональністю. Таким чином, надання переваги в особистісному виборі маніпуляції з іншою людиною пов'язано із схильністю діяти в ситуаціях невизначеності без довгого розмірковування і збору інформації [76].

О. Дубук [48] в ході дослідження взаємозв'язку ТН, копінг-стратегій і емоційного інтелекту, виявила: чим більш толерантна до невизначеності людина, тим вона краще орієнтується у сфері емоційних контактів; надмірна концентрація на власних почуттях і станах призводить до несприйняття навколишнього і неухважності до оточуючих. Також встановлено, що досліджувані студенти найбільш часто невизначеність пов'язують зі страхом перед майбутнім, негативним ставленням, що породжує когнітивний і емоційний дисонанс та порушує внутрішню рівновагу людини [48].

Окрім зазначених зв'язків ТН і іншими змінними, важливим, в контексті даного дослідження, є взаємозв'язок ТН з особистісним потенціалом (ОП), що визначає коло проблем цієї взаємодії (Д. Леонт'єв, О. Мандрикова, Є. Осин та ін. [96]). Всі сфери функціонування ОП являються потенційними носіями / генераторами невизначеності, оскільки

вони пов'язані з проблематикою вибору, ризиком, конфліктом, стресом та інших факторів виникнення невизначених ситуацій. ТН як *складова потенціалу самовизначення*, що розуміється як сторона особистісного потенціалу (успішність гнучкого вибору дії, переключення від однієї дії до іншої при наявності проблем з досягненням цілі), на погляд А. Гусева «розкриває лише частину потенційних сфер взаємодії феноменів ТН і ОП в процесі саморегуляції» [96, с. 310]. Далі автор висловлює думку, що визначені Д. Леонтьєвим і Є. Осиним три функції саморегуляції – *самовизначення, реалізація і самоволодіння* у всіх трьох випадках (розкриття потенціалу свободи, розкриття потенціалу відповідальності, гнучке самоволодіння з деформуючими впливами) можливе виникнення невизначених ситуацій, що створюють підґрунтя для проявлення ТН. Взагалі, А. Гусев феномен ТН пов'язує з актуальними проблемами сучасності, оскільки породження проблеми глобальної невизначеності зумовлено всезростаючими потоками необхідної інформації та стрімким прискоренням темпу життя [43; 45].

Ще в 1971 р. подібну думку висловлював американський футуролог, Нобелівський лауреат Е. Тоффлер у своїй праці «Футурошок» [186]. Футурошок, за визначенням самого автора, це тимчасовий феномен, продукт стрімкого темпу змін у суспільстві. На масштабні зміни у різних шарах суспільства за дуже короткий час, людина реагує стресом і дезорганізацією. Як наслідок такої ситуації, Е. Тоффлер висуває ідею адаптації як необхідного балансу між масштабами і швидкістю змін у навколишньому середовищі і обмеженою швидкістю людської реакції. Вибір з безлічі альтернатив, збільшення різноманітності, вміння постійно вчитися новому, виробляти нові способи взаємодії з навколишнім світом, спонтанність, що пропонується автором, є показниками ТН.

Здійснивши теоретичний аналіз наукової літератури щодо феномену ТН, можна зазначити наступне: 1) ТН відповідно до різних підходів представлена у якості: риси особистості, установки, адаптаційної готовності,

когнітивно-перцептивним утворенням, здатністю особистості, культурною складовою, реакцією на невизначеність; 2) ТН в більшості представлених підходах розглядається як внутрішня умова регуляторної дії пізнавальних стратегій, а ІТН більш тісно пов'язана з аналізом особистісних властивостей особистості, що негативно реагує на невизначеність у вигляді стресу, тривожності, конфлікту, когнітивним дисонансом і т. д.; 3) кількість, характер і спрямованість дослідження ТН, встановлені зв'язки з різними змінними, не дозволяють зробити однозначних висновків, що в свою чергу, породжує проблему її формування; 4) у доступних нам дослідженнях феномена ТН як в західній, так і у пострадянській науці недостатньо уваги приділяється проблемі формування ТН, що вказує на актуальність даної проблеми.

Слід також зазначити, що наведене широке розуміння феномена ТН є відображенням феноменологічного поля особистості. У рішенні психологічних проблем Г. Костюк виходив з обліку багатогранності, різнобічності, суперечливості досліджуваних психологією явищ, з їх, за його висловом, «складної діалектики» [78]. Діалектика психічного світу індивіда зумовлює проблему формування ТН. Відсутність у наукових дослідженнях методологічних підходів розвитку / формування ТН дає підстави для пошуку вирішення даної проблеми.

Теоретичний аналіз сутності конструктів ТН/ІТН в більшості представлених концепціях пов'язуються з рисами особистості, когнітивно-перцептивними процесами, реакцією на невизначеність і обранням способів дій, що визначає три основних напрямки формування даного явища: як характеристик когнітивного, емоційного і поведінкового стилю в ситуаціях невизначеності. Спираючись на традиції соціальної психології формування ТН можна розглядати з точки зору таких її структурних компонентів, як когнітивний, афективний і конативний. *Когнітивний компонент* об'єднує ті феномени, що пов'язані зі знаннями про формування ТН, *афективний (емоційний) компонент* містить у собі ті феномени, що пов'язані з емоційним

ставленням особистості до формування ТН, *конативний (поведінковий) компонент* об'єднує ті феномени, що пов'язані з толерантною/інтолерантною до невизначеності поведінкою, що регулюється інтеріоризованими нормами та цінностями відповідної професійної спільноти.

О. Власова [32] констатує, що становлення соціальних здібностей людини має гетерохронний характер. Базовими складовими соціальних здібностей виступає наука психологічних механізмів її суб'єкт-суб'єктної взаємодії: емоційні, когнітивні, мовні, конативні і творчі потенціали, а також регулятивні механізми самоусвідомлення себе як соціально активної особистості. Крім того, аналізуючи проблему формування ТН розглянемо підходи, в межах яких розглядаються процеси психічного розвитку і змінювання особистості, становлення і перетворення психологічної організації людини як складної системи, реалізація різноманітних можливостей людини в процесі життєдіяльності.

Л. Анциферова [6], аналізуючи проблеми формування і розвитку особистості, звертає увагу на *процесуально-динамічний підхід*, розроблений у 50 рр. ХХ ст. на матеріалах мислення С. Рубінштейна [163], відповідно до якого основна характеристика психічного – процесуальність, тобто психіка існує завжди у формі процесу – неперервного, гнучкого, мінливого, породженого постійною взаємодією людини з навколишньою дійсністю. Психічний процес представляє собою особливу психічну активність суб'єкта, спрямовану на аналіз світу, на диференціацію значущого і незначущого в ньому, на синтез, узагальнення виявлених властивостей об'єктів [6, с. 56]. Таким чином, процесуальність, гнучкість, мінливість психічних процесів особистості виступають умовою формування ТН, завдяки суб'єктивній диференціації значущого і незначущого в ситуаціях невизначеності.

Експериментально-генетичний метод вивчення психіки є наслідком теорії формування психічних новоутворень. У зв'язку з тим, що специфічні форми психіки людини не є вродженими, а задані як суспільні зразки, тому психічний розвиток здійснюється у формі засвоєння цих зразків в процесі

цілеспрямованого навчання. Даний метод передбачає активне моделювання і відтворення їх в особливих умовах, що дозволяє розкрити їх сутність [117]. При цьому важливим є, щоб модель формування ТН «відповідала реальній внутрішній структурі самого психічного процесу» [117, с. 123], тобто елементи невизначеності і толерантне ставлення до внутрішньої і зовнішньої невизначеності самих суб'єктів навчального процесу, повинні відповідати реально функціонуючим процесам психічного розвитку.

Метод активного формування психічних якостей особистості, експериментально-генетичний метод, формувальний експеримент, генетико-моделюючий метод психологічного дослідження – це назви даного методу у різних працях вчених відповідно до виділення різних аспектів в ньому [117, с. 134]. *Генетико-моделюючий метод* (С. Максименко) дозволяє змоделювати генезис цілісної особистості. Це означає, що кожне психічне явище (функцію) можна вивчати лише в процесі розвитку (становлення). За Л. Виготським генетично-моделюючий метод на відміну від експериментально-генетичного, повинен працювати в соціальній площині, відкриваючи механізми присвоєння здібностей, запрограмованих соціумом [120]. За С. Максименко, технологія даного методу (принцип єдності генетичного й експериментального розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально «природних» умовах існування особистості [120], що у нашому випадку формування ТН означає створення актуального простору можливої реалізації самою особистістю різноманітних можливостей в ситуації невизначеності, моделювання особистісного розвитку.

Теорія особистісного змінювання (П. Лушин) [104] в загально психологічному контексті є невід'ємним атрибутом особистості як самоорганізованої відкритої і динамічної системи, що забезпечує підтримку життя індивіда в певному середовищі. Психологічний аналіз особистісного змінювання має такі ознаки: 1) створення суттєвих розбіжностей, які можуть охоплювати різні особливості і структури особистості; 2) особистісна

варіативність сутність після ефекту деякого процесу; 3) зміна, як тимчасова категорія; 4) наявність конструктивних і деструктивних наслідків для особистості. Таким чином, в описанні ознак особистісного змінювання існують певні протиріччя, які автор розглядає в контексті розвитку особистості, а особистісне змінювання визначає як здатність, яка може бути задана і розвивається в процесі соціалізації особистості. Така здатність здібна розповсюджуватися, як на всю структуру особистості, так і на окремі її компоненти [104, с. 12]. Даний процес може в більш або менш усвідомлюватися і реалізовуватися як в природних так і в спеціалізованих умовах (консультування, психотерапія). Створення суттєвих розбіжностей в особливостях і структурі особистості, особистісна варіативність, процес змінювання особистості як тимчасова категорія, наявність конструктивних і деструктивних наслідків для особистості [104] виступають умовами формування ТН.

Системний підхід в психології (Б. Ананьєв [4], Л. Анциферова [6], Б. Ломов [98]) розглядає психіку як складну, багаторівневу системну організацію, де структура - це спосіб зв'язку компонентів, що входять до неї, зміни в одному з компонентів впливають на цілу систему [46]. Відповідно до даного підходу формування ТН відбувається за рахунок пластичності, постійного становлення і перетворення психологічної організації людини як складної системи.

Генетичний підхід в психології (А. Ананьєв, Л. Виготський, Ж. Піаже та ін.) передбачає створення певних умов для виникнення явища, або спостереження за такими умовами в природних обставинах життєдіяльності людини [46]. Таким чином, необхідно визначити природні умови формування ТН, відстежити вплив різноманітних факторів на її становлення.

Суб'єктний підхід ставить у центр уваги людину (особистість), яка здійснює конкретну професійну діяльність [46]. Відповідно до даного підходу, формуванню ТН в професійній діяльності передують її рівень сформованості до початку самої діяльності.

Професіогенетичний підхід (А. Деркач) передбачає необхідність виявлення системних характеристик професіонала не тільки в їх теперішньому, актуальному стані, але й в динаміці, в перспективі, з урахуванням зони найближчого розвитку людини [46]. Якщо система професійної діяльності сприяє розвитку професійно важливих якостей людини, то навчання і самонавчання в процесі професійної діяльності сприятимуть формуванню ТН за умови усвідомлення людиною її необхідності і важливості.

Акмеологічний підхід до становлення професіонала передбачає виявлення умов мобілізації у людини праці установки на найвищі досягнення, на найбільш повну самореалізацію особистості даної людини [46; 47]. Усвідомлення індивідуального профілю професіоналізму у скалі якого є здатність витримувати напругу невизначеності, знаходити різноманітні шляхи вирішення таких ситуацій, ставлення до них, як таких, що відкривають потенційні можливості для саморозвитку, створюють умови формування ТН.

Екзистенційний підхід (Д. Леонт'єв [96]) дозволяє по новому подивитися на співвідношення відкритості (толерантної сприйнятливості) і закритості (егоцентричного впливу) у відношенні людини до світу, це як дві фази єдиного циклу екзистенційної взаємодії суб'єкта зі світом, що змінюють одна одну. Фаза відкритості – розширює спектр можливостей дії за рахунок максималізації потенційних смислів, що несе в собі ситуація, самовизначення і самоставлення до них, розкриття потенціалу свободи. Фаза закритості дає можливість звужити спектр можливостей через здійснення вибору і переходу до реалізації і подолання невизначеності. Введення категорії можливого дозволяє описати цикл екзистенційної взаємодії суб'єкта зі світом, в якому знаходить місце як орієнтація на визначеність, так і орієнтація на невизначеність [96, с. 30]. Відповідно до даного підходу формування ТН не можливе в полі детермінованості, тому що визначеність і невизначеність це два аспекти буття людини.

Отже, аналіз наукової літератури з проблематики дослідження ТН та її формування дозволяє сформулювати робоче визначення формування ТН. *Формування толерантності до невизначеності* – представляє собою процес змін особистості на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях, внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх факторів невизначеності, в результаті чого формується здатність не тільки витримувати напругу в ситуаціях невизначеності, а й продуктивно діяти і знаходити вирішення таких ситуацій.

Розглянуті підходи щодо можливості формування ТН дають підстави говорити: про необхідність створення певних психологічних умов для формування ТН; створення актуального простору можливої реалізації особистістю різноманітних можливостей в ситуації невизначеності; сприяння процесу змінювання особистості; врахування пластичності, становлення і перетворення психологічної організації людини як складної системи; врахування можливості навчання і самонавчання в процесі професійної діяльності, саморозвитку особистості; ставлення до визначеності і невизначеності як до аспектів буття людини.

1.2. Теоретичний аналіз невизначеності і особливості ставлення особистості до неї

Протягом ХХ ст. в науках про людину спостерігаються різні прояви руху в напрямку від розуміння світу стійкого, передбачуваного, детермінованого, керованого до розуміння його в більшій частині як некерованого, недетермінованого, непередбачуваного, невизначеного. Це визначається, принаймні, в трьох областях: зміна образу людини, зміна образу науки і зміна статусу цінностей [92]. Невизначеність сьогодні торкається всіх аспектів як життя так і діяльності людини.

В своїй публікації «Психологія сучасності: виклики невизначеності, складності і різноманітності» А. Асмолов ставить слушне питання: «Чому сучасність виглядає такою, якою вона виглядає? Чому при описі сучасності через призму різних методологічних оптик ми все частіше відзначаємо такі її властивості, як поліфонічність, релятивістську природу, прискорення змін, мобільність, плинність, різноманітність, складність, гетерогенність, нелінійність, багатовимірність і невизначеність?». Автор зазначає, що «без пошуку відповідей на ці питання в психології, як і в інших науках, ми будемо жити, не чуючи під собою сучасності і залишаючись «рабами зорового поля» [7].

Категорія невизначеності, філософській її зміст і методологічне значення, розкриття її розуміння за допомогою різних категорій, які відображають діалектику перетворення в дійсність однієї з можливостей, сприятиме визначенню сутності і типів ситуацій невизначеності в професійній діяльності психологів.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають уявлення про епістемологічну і онтологічну невизначеність як характеристику буття (О. Асмолов [7], Т. Бутенко [23; 24], В. Зінченко [53], Т. В. Корнілова [77], С. Максименко [119], І. Фейгенберг [194]); філософський аналіз категорій визначеності і невизначеності (П. Візір [29], В. Готт [38], А. Курчиков [85; 86], А. Урсул [29; 38], та ін.); загальні принципи невизначеності (Є. Кузьмин [83; 84], І. Пригожин [151; 152; 153; 154]); структурно-функціональний аналіз феномену невизначеності (В. Турбан [187; 189]); концепція особистісного смислу (О. Леонтьєв [91], Д. Леонтьєв [92; 93; 96]); невизначеність і типи ставлення до неї (П. Лушин [105]; подолання невизначеності (Т. Корнілова, С. Корнілов, М. Новикова, М. Чумакова [77]).

У зв'язку з виникненням і розвитком квантової механіки у 1927 р. німецьким фізиком Вернером Гейзенбергом був сформульований принцип невизначеності, який відіграє ключову роль у поясненні, як і чому мікросвіт відрізняється від знайомого матеріального світу.

З позиції генезису невизначеність доцільно розглянути в філософії, оскільки саме на філософській основі базується інтерпретація її в інших науках.

Вже стародавні мислителі прагнули віднайти походження невизначеності через зв'язок з певним цілим, на основі чогось єдиного (визначеного). Опозиція визначеності - невизначеності античних філософів не вживається ще в якості відрефлексованого поняття. Часом вона влітається у зміст категорії буття та небуття, скінченності і нескінченності, можливості та дійсності тощо [187, с. 10]. У вченні Анаксимандра було здійснено спробу визначення спільної першооснови, першосутності усіх конкретних речей, оскільки за Анаксимандром жодна із відомих стихій, не може бути першоджерелом. Першоматерія може бути не якась конкретно визначена сутність, а щось інше, назване ним апейроном. Важливою характеристикою апейрона є невизначеність. Як основа виникнення усіх конкретних речей, апейрон характеризується якісною невизначеністю, тобто відсутністю тих чи інших конкретних властивостей стосовно до всіх можливих станів [187, с. 11].

Піфагорійці і Платон зводять невизначеність до руху (ніхто інший не висловлювався про рух), але саме невизначене те, що існує, тобто недосконале її буття. Адже воно виникає, а те, що виникає, існує. Діалектика визначеності і невизначеності також відображена у вченні Геракліта про тотожність, єдність буття і небуття, стійкості й нестійкості [187, с. 12]. Його учень Кратил акцентував увагу саме на мінливості і невизначеності буття, що з погляду сучасності кваліфікувалося б як крайній релятивізм. Зі свого боку Платон заперечував дану позицію і зазначав, що нехтування стійкістю, абсолютизація невпинного руху означає, що чуттєвий світ є невизначеним, речі були б невідрізнювальні й істинне знання було б неможливе [187, с. 13].

Власну оригінальну ідею до даної дискусії про взаємодію визначеності і невизначеності додає Платон. Він говорить про відносну мінливість матеріального світу і наголошує, що дана мінливість властива речам не сама

по собі, а з огляду на їхнє ідеальне існування, стосовно їхнього ідеального прообразу [187, с. 13].

Аристотель одним з перших звернув увагу на те, що категорії визначеності і невизначеності пов'язані з категоріями можливості і дійсності. Відрізняючи два види буття Аристотель зазначав про існування буття в можливості (або потенцію) і актуальне буття, або дійсність. Категорія можливості у Аристотеля наближується до смислу категорії невизначеності. смисл невизначеності потенційного буття полягає в тому, що дане буття представляє собою безліч можливостей, з яких будь-яка може перетворитись, а може й не перетворитись в актуальне буття (дійсність) [86, с. 6]. В дійсності, і це підкреслює Аристотель, реалізується тільки одна можливість. Відтак, потенційна можливість буття є невизначеною, щодо можливого актуального буття [187, с. 14].

Саме буття, сутність і поняття, або форми їх прояву, вважав Гегель, є трьома основними «визначеннями» абсолютної ідеї, що розвивається. Тут Гегель відображає діалектичний процес людського пізнання. Суттєвим моментом даного процесу виступає єдність визначеності і невизначеності буття (дійсності) як об'єкта пізнання. Таке буття вільне від визначеності по відношенню до сутності, так само, як вільне від усілякої визначеності, що її воно може знайти всередині самого себе. Його Гегель називає також нерозпізнаною єдністю протилежностей буття і небуття [85]. Таким чином Гегель вказує на абсолютизацію невизначеності, тоді як інший дослідник Л. Фейєрбах абсолютизує саме визначеність буття. Він наголошує, що «Тільки визначене буття – є буттям, в понятті буття міститься поняття абсолютної визначеності» [85, с. 10] і тим самим виступає проти основного закону діалектики (закону єдності і боротьби протилежностей).

Вивчаючи проблему зв'язку між визначеністю і невизначеністю і деякими діалектико-логічними категоріями, інші дослідники П. Візір і А. Урсул прийшли до висновку «Невизначеність настільки природна, об'єктивна як і визначеність... Як протилежності визначеність і

невизначеність знаходяться в єдності і пов'язані взаємними переходами» [29, с. 4, 26]. В. Готт і А. Урсул, досліджуючи визначеність і невизначеність як категорії наукового пізнання, встановили, що для невизначеності характерні відсутність різких меж між властивостями і станами явищ природи, переважання залежності властивостей, станів явищ одне від одного над їх відносною незалежністю, прояв необхідності як можливості і випадковості», а для визначеності - наявність різко виражених меж між станами явищ природи, відносна незалежність властивостей, станів явищ один від одного, вираз необхідності через однозначність переходів можливості в дійсність [38].

У зв'язку з цим, цікавим є дві складові підпроблеми невизначеності, виділені В. Турбан: 1) *визначення становлення*: перетворення багатоманітності можливостей в дійсність (В. Готт, А. Урсул), перетворення певного явища у свою протилежність (В. Гречанова); 2) *сприйняття взаємодії двох та більше об'єктів*: в деякій мірі «зміна різноманітності» та «невідокремленість» об'єкта від інших об'єктів (П. Візір), «наявність зв'язку, взаємодія між властивостями і станами явищ» (В. Готт, А. Урсул), наявність певної тотожності в процесі перетворення протилежностей (В. Гречанова) [187, с. 18].

Аби показати гносеологічний і логічний аспекти визначеності і невизначеності, розкриття їх насамперед через категорії діалектики (необхідності, випадковості, можливості, дійсності тощо) доцільно звернутися до наукових праць Л. Курчикова.

В своїй монографії «Пізнання і невизначеність» Л. Курчиков зазначає, що «категорія можливості включає в себе момент невизначеності, який проявляється по відношенню до категорії дійсності. Обидві категорії відображають різні моменти становлення предмета (системи): можливість характеризує початковий момент даного процесу, дійсність – заключний» [85, с. 24].

Так, Л. Курчиков категорію невизначеності розкриває насамперед з допомогою ряду філософських категорій: *необхідності і випадковості, можливості і дійсності, сутності і явища* і т. д.). Також, у ході досліджень теорії інформації розроблені способи кількісної оцінки невизначеності, що дало змогу перейти від інтуїтивних уявлень про невизначеність у різних науках до вивчення її точними математичними засобами [85].

Філософський спосіб аналізу невизначеності вчений здійснює відповідно різних підходів. *Теоретико-інформаційний підхід* показав, що невизначеність – це та, найбільш загальна властивість, яка в принципі притаманна будь-якій системі. Але цей підхід (суто математичний) обмежує аналіз невизначеності її кількістю. *Методологічний аналіз* невизначеності включає розгляд не лише кількісних, а й якісних характеристик, взятих в їх органічній єдності. *Відповідно до гносеологічного підходу* невизначеність розглядається спочатку як властивість об'єкта пізнання, а потім як властивість знання. Невизначеність у знанні відображає не тільки об'єктивну невизначеність, але й ту, що зв'язана з активністю суб'єкта та відносною самостійністю знання. При *логічному аналізі* невизначеності до знання виділяються різні аспекти: синтаксичний, семантичний, прагматичний. Всі вони характеризуються, поряд з різними специфічними рисами, єдністю визначеності і невизначеності [85, с.7].

Проаналізувавши категорії визначеності і невизначеності Л. Курчиков показує, що їх формування у ході розвитку науки підпорядковувалось, як і формування будь-яких природничих і філософських категорій, загальним законам діалектики [85, с. 189]. З точки зору діалектики невизначеність обумовлюється в кінцевому підсумку єдністю взаємовиключних протилежностей в процесі становлення складної системи. Така єдність, як зазначає у своїй науковій роботі «Категорія невизначеності у філософії і її методологічне значення для сучасного природознавства» Л. Курчиков породжує одночасне існування в одній і тій же системі різних можливостей, реалізація яких (перетворення їх в дійсність) не визначена однозначно. Тому

невизначеність виступає як істотний момент процесу перетворення можливості в дійсність, коли з наявної безлічі можливостей в дійсність перетворюється тільки одна. Природа невизначеності розкривається більш конкретно за допомогою категорії *випадковості і необхідності*, які відображають діалектику невизначеного переходу від можливості до дійсності [86, с. 34]. А так як дійсність, що виникла продовжує розвиватися, то з'являються нові можливості, а отже, і нові невизначеності [86, с. 6-7].

Розглянувши основні історико-філософські передумови діалектико-матеріалістичного підходу до невизначеності Л. Курчиков робить висновок про те, що можна виділити *три основні етапи* у постановці і вирішенні проблеми невизначеності у природознавстві і філософії. *Перший етап* характеризується прагненням до «жорсткої» детермінації об'єкта пізнання і теорій, що її відображають. Проблема невизначеності на даному етапі виступає в негативному аспекті, як результат недостатності (неповноти) знання, що необхідно ліквідувати [86, с. 32]. *Другий етап* пов'язаний з урахуванням різноманітних внутрішніх і зовнішніх зв'язків пізнавального об'єкта, який таким чином пізнавався вже не як проста і замкнута, а як складна і відкрита система. З точки зору діалектики даний етап являє собою перехід від абстрактного (абстрагування від внутрішньої складності об'єкта і від його зв'язків з оточуючими умовами) до конкретного пізнання об'єкта з максимально можливим урахуванням його різноманітних внутрішніх і зовнішніх зв'язків [86, с. 32]. *Третій етап* у вивченні невизначеності пов'язаний з широким проникненням кібернетичних методів дослідження в сучасне природознавство (досліджується внутрішня структура об'єкта, а процес його взаємодії з навколишнім середовищем, тобто процес, в якому народжується невизначеність) [86, с. 33]. Слушним в даному контексті є висновки автора про сенс невизначеності потенційного буття, який полягає в тому, що дане буття містить в собі безліч можливостей, з яких кожна може перетворитися, а може і не перетворитися в актуальне буття (дійсність) [86].

Резюмуючи вище наведені наукові положення про сутність невизначеності можна зробити наступні висновки: 1) невизначеність розглядається в негативному аспекті як проблема ліквідації самої невизначеності. Невизначеність оцінюється як результат недостатності, неповноти знання, що стосується стану дослідника, а не самого об'єкта пізнання; 2) проблема невизначеності має позитивний аспект, у зв'язку з реалізацією різноманітних можливостей, що збагачує дійсність; 3) джерело невизначеності породжується єдністю протилежностей, що борються і взаємно виключають одна одну; 4) невизначеність забезпечує свободу можливого вибору, який призводить до різноманітності дійсності; 5) Завдяки категоріям діалектики невизначеність виражає ставлення між протилежностями, таким чином збагачується зміст пов'язаних з нею категорій: необхідності і випадковості, ймовірності, можливості і дійсності, свободи і причинності.

Важливим для розуміння сутності невизначеності є поняття «свобода». У колективній монографії «Становлення базових парадигм української психології» підготовленої науковцями лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, висвітлено історичні передумови, особливості та специфіку становлення базових парадигм української психології.

Так, досліджуючи феномен етики та моралі у психології ХХ-ХХІ століть В. Турбан розкриває сутність поняття свободи, що пов'язана з проблематикою етики: «Свобода – етичне поняття, що відображає, по-перше, ставлення людини до ситуації діяльності (вибір між варіантами вчинків, між речами, колами спілкування тощо); по-друге, самоопанування людини – її ставлення до власних бажань, почуттів, потреб, цінностей та ін. Як у першому, так і в другому випадку з поняттям свободи пов'язані поняття «можливість», «вибір», що характеризують ситуацію; а поняття «мета», «інтерес», «ідеал» – розкривають свободу в «майбутньому часі», як шукане, те задля чого суб'єкт і діє; а також поняття «вчинок» – перехід від

багатоманітності можливостей (реальних чи потенційних варіантів вибору) до однієї реальності» [175, с. 154].

Цілковиту рацію мав В. Франкл, коли писав, що людина тільки може зробити вигляд, що у неї немає свободи вибору [2]. В. Фабер невизначеність пов'язує з конструктивним створенням нового, можливостями розвитку, що робить буття людини відкритим свободі [192]. В умовах ризику і невизначеності значну роль відіграє свобода вибору у і об'єктивна необхідність творчого пошуку. А. Поддяков зауважує: «Вважати цю свободу вибору і необхідність творчості та ризику підставою для песимізму або, навпаки, оптимізму, залежить як від світогляду людини, і від конкретної проблеми, з якою він зіткнувся або яку він сам перед собою поставив» [143, с. 9]. Саме свободу, невразливість думки, С. Максименко вважає відмінною рисою людини, передумовою невизначеності [119].

Слід зазначити, що різні тлумачення невизначеності в класичній науці (XVII ст., заснована на механістичній картині світу), неklasичній (кінця XIX - першої половини XX ст., заснована на паралельності або релятивності опису світу в різних науках), постнеklasичній (друга половина XX ст., міждисциплінарність, подальше впровадження принципу еволюціонізму, синергетичність) наповнює її з кожним разом новим, іноді парадоксальним, діалектичним і відмінним від попередніх поглядів змістовим наповненням. Натомість, еволюція поглядів і своєрідне розуміння невизначеності дозволяє розширити теоретичний її аналіз, що є важливим внеском у розуміння сутності даного феномену.

Поява постнеklasичної парадигми в науці пов'язане з відкриттям в 1963 році фізиком атмосфери Е. Лоренца детермінованого (динамічного) хаосу [89]. Надалі ідеї були розвинені в теорії нерівноважних систем І. Пригожина [151; 152; 153; 154], відповідно до якої в разі дії флуктуацій на систему в сильно нерівноважному стані, настає критичний момент - точка біфуркації. У ній неможливо однозначно спрогнозувати, в який стан перейде система. Велику роль відіграє випадковість. Але як тільки один з багатьох шляхів

обраний, знову вступає в силу детермінізм - до наступної точки біфуркації [89].

Таким чином, поклавши «кінець визначеності» на основі об'єктивістської інтерпретації ймовірності» було обґрунтовано нове розуміння принципу індетермінізму, що означало поширення закону зростаючої ентропії. Як зазначає І. Пригожин, зсув рівноваги в нестійкій системі призводить до того, що з безлічі можливостей розвитку системи реалізується лише одна і «Сценарій подальшого розвитку системи не може бути обчислений заздалегідь, більш того, еволюцію системи можна описувати тільки в такому просторі, яке залежить від її динаміки, тобто це простір, або ландшафт майбутніх подій, також утворюється в точці невизначеності» [154, с. 17]. В такому разі, невизначеність виступає як невід'ємна і істотна характеристика фізичного світу.

Досліджуючи невизначеність в економічних теоріях і концепціях Є. Кузьмін розглядає невизначеність у якості джерела появи ризиків і економічних благ в протиставленні невідомості результату успіху і невдачі, що утворює парадокс. Цей парадокс зіткнення невизначеності і визначеності - фатальність крайніх проявів як повної детермінованості і абсолютного хаосу, автор називає парадоксом егоїзму зростання. Саме він, вважає автор публікацій, окреслює рамки допустимих відхилень розвитку, де верхня межа невизначеності вказує на кризу саморуйнування, а нижня межа визначеності - на кризу в'янення [83; 84]. Т. Лешкевич розглядає ситуації неузгодженості цілей і результатів людської діяльності, принцип конструктивізму аналізує як засіб орієнтації в світі невизначених процесів, пропонує типології трактувань невизначеності відповідно до джерел і сфер її проявів [95].

Таким чином, проблема невизначеності не є новою для філософії і науки. В даному контексті досліджуваної проблематики доцільним є розгляд невизначеності і пов'язаних з нею феноменів, подолання невизначеності з психологічних позицій у сучасному науковому знанні.

Розглядаючи невизначеність як гносеологічну проблему український вчений С. Максименко [119] представляє її як стан (процес), що виникає у ситуації об'єднання мінливості ознак двох і більше психічних явищ, як психічний стан, обумовлений відчуттям в будь-якому відчуваному особистісному «Я». Також, вчений вказує на проблемність якісного відображення психічних феноменів і зазначає, що «Невизначеність як якісна характеристика психіки, предмета нашого дослідження, обумовлюється невідповідністю образу об'єкта сприйняття і досвіду людини» [119, с. 5].

У становленні психічної невизначеності важливу роль відіграє свідомість, що призводить до постійної присутності стану невизначеності, який виступає як онтологічна невизначеність людини. Причиною, що обумовлює існування невизначеності, є феномен самосвідомості «здатність мислити мислення, сприймати сприйняття, переживати життя. Життя невизначене і визначене одночасно» [119, с. 9]. Також на нейро- і психофізіологічному рівні є передумови існування невизначеності. С. Максименко висловлює думку, що «Біологічне виступає як передумова буття індивіда, а соціальне - форма цього буття» [119, с. 11].

Важливим також уявляється визначення С. Максименко [119] видів психологічної невизначеності: невизначеність становлення, квантова невизначеність і невизначеність відомості. *Невизначеність становлення* автором представлено як процес глибоко детермінований досвідом дорослішання, тому «уявлення про становлення - це помилковість споглядання». Становлення вималюване межами людського сприйняття. Людина вихоплює з навколишньої плинності все те, що менше, дрібніше його життя і називає зміну цих речей становленням [119, с. 12]. *Квантову невизначеність* С. Максименко вважає найбільш адекватною формою відображення предмета в наслідок багатозначного сприйняття конкретної речі. Річ, що відчувається людиною може набувати в становленні кількох значень і мозаїчний образ сприйняття викликає потребу їх узгодження, побудови системного, внутрішньо цілісного зображення. «Цілісне бачення -

це квантова рефлексія: не вибір між значеннями, сторонами, рисами образу; не відкидання протиріч, а прийняття речі в будь-якій можливій феноменальності» [119, с. 14]. *Невизначеність відомості* автором розуміється як формування символу, можливість вмістити всю нескінченність різноманіття проявів (становлення), спосіб мислити невизначеність. Символ є невизначеним у своїй довільності і відчутності, він є сигналом для пам'яті і почуттів. Також є важливим, що об'єкт сприйняття і уявні позначення способу сприйняття не є тотожними. Тому матеріальний об'єкт буде існувати незалежно від особливостей його сприйняття, а символічне зображення закодованого різноманіття сприйняття належить виключно суб'єкту [119, с. 17].

Натомість цікаву думку щодо обмеженості знання людини в ситуаціях невизначеності висловлював Д. Леонт'єв: «Говорячи про невизначеність, ми тим самим маємо на увазі щось об'єктивно невизначене, пов'язане із світоустроєм, а не з обмеженістю нашого пізнання. Говорячи про об'єктивне, ми маємо на увазі тільки те, що мова йде про устрій світу незалежно від того, наскільки ми добре в цьому пристрої розбираємося» [92].

Б. Алишев здійснивши аналіз наукової літератури з проблеми ТН, зазначає, що у сучасних природничих науках невизначеність пояснюється через поняття ймовірності і варіацій, тобто передбачається, що вона тим вище, чим більш рівно ймовірнісними виявляються різноманітні варіанти розвитку подій. Максимальна невизначеність означає необмежену кількість можливих варіантів, які мають однакову можливість для реалізації, а для суб'єкта, що пізнає невизначеність – необмежену кількість можливих припущень, що мають однакову ймовірність істинності (інформаційна ентропія) [2; 3].

Звернемося до тлумачення невизначеності іншими дослідниками даного феномену. *Невизначеність* - недостатність відомостей про умови, в яких буде протікати діяльність, низький ступінь передбачуваності, передбачення цих умов. Невизначеність пов'язана з ризиком планування,

прийняття рішень, здійснення дій на всіх рівнях (І. Леонов) [89]. *Невизначеність* як: ситуація з невідомими змінними, відносна невідомість того, що буде відбуватися (Д. Леонтьєв) [92]; ситуація, яка характеризується наявністю неповної інформації щодо того, що відбувається тут і зараз в умовах необхідності прийняття рішення. Ситуації передбачають невизначеність стимулу, і необхідність його виокремлення з безліч подібних (Є. Крінчік) [96]; ситуація, яка в суб'єктивному усвідомленні індивіда суворо не детермінована ні в засобах рішення, ні в шуканому результаті (Є. Лустіна) [96]; ситуація смислового абсурду, що припускає залучення піддослідних у діяльність, мета якої їм не відома (М. Зоткін) [92]; ситуація принципової невідомості майбутнього (Г. Льдокова) [92]; ситуація подвійності, суперечливості і незв'язності інформації, що надходить (Р. Халлман) [243]; невід'ємна умова вільного, продуктивного і щасливого життя людини (К. Вульф) [34]; як одна із можливих умов формування професійної компетентності майбутнього психолога в умовах сучасного динамічного суспільства (Н. Перегончук) [139]. На всіх рівнях біологічної складності існує невизначеність відносно значення знаків або стимулів і відносно можливих наслідків дій, тому це факт, з яким всі форми життя повинні бути готові боротися (Д. Канеман, П. Словик, А. Тверски) [57];

В результаті проведеного контент-аналізу статей, в яких розглядалась невизначеність Р. Нортон виділив вісім різноманітних категорій, через які розкривається зміст даного поняття: множинність суджень, неточність, неповнота і фрагментованість, ймовірність, неструктурованість, дефіцит інформації, мінливість, несумісність і суперечливість, незрозумілість [89; 255], що вказує на складність даного поняття.

А. Поддяков, вивчаючи проблему невизначеності у вирішення комплексних проблем, які є новими, містять безліч нечітко сформульованих умов і цілей робить висновки про негативне і позитивне значення невизначеності в даному аспекті. Сутність психічного полягає у підвищенні свободи і зростанні непередбачуваності. Невизначеність інформативна,

оскільки розширює безліч потенційних можливостей, також вона є джерелом творчості, джерелом відкриття та винаходів нового, невідомого, оригінального [143, с. 8]. А негативні емоційні стани в умовах невизначеності унеможливають знаходження єдиного обґрунтованого, самого правильного зі всіх точок зору вибору.

П. Лушин [112] розглядає ситуації невизначеності як перехідні стани, що спонукають людину переживати позитивні емоції в нових неструктурованих, неоднозначних ситуаціях, сприймаючи їх не як загрозу, а як такі, що кидають виклик. Ситуація невизначеності передбачає, що в момент вибору не можливо зрозуміти, який із варіантів буде результативніший. В цілому, при цілісному погляді на свою життєву ситуацію можна побачити, що всі варіанти рівнозначні. А здатність витримувати напруження кризових, проблемних ситуацій, автор визначає як толерантність до невизначеності [139]. А. Гусєв розглядає ситуації невизначеності як резерв різноманітних шляхів розвитку особистості та становлення нової ідентичності [41].

Д. Леонтьєв зазначає, що проблема невизначеності в психологічних дослідженнях висвітлюється достатньо регулярно і в різних контекстах, наділених дещо схожими але не такими, що співпадають між собою термінами, які пов'язані з неоднозначністю, складністю, невизначеністю, непередбачуваністю тощо [92], зокрема «uncertainty» (у перекладі: невизначеність, невпевненість, сумнівність, нерішучість, мінливість, нетвердість), «ambiguity» (у перекладі: неоднозначність, двозначність, неясність, амбівалентність), «indeterminacy» (невизначеність). Можна зазначити, що дані поняття виражають різні аспекти невизначеності. Поняття «uncertainty» означає невизначеність в строгому сенсі слова, «ambiguity» - характеризує амбівалентність, двозначність, порушення стереотипів. За поняттями «intolerance to uncertainty» і «intolerance to ambiguity», стоять багато схожих проявів, однак між ними є і важливі відмінності. Так, в контексті пізнавальної активності особистості перше поняття розглядається

як «толерантність до невпевненості при недостатній інформованості», а друге – як «толерантність до неясності, двозначності, багатозначності стимулів, складності їх інтерпретації» [77; 92]. Інші основи для визначення відмінностей при розгляді даних понять, в клінічному аспекті, зазначають канадські психологи S. Grenier, A. Barrette, R Ladouceur [92; 242], зокрема вони вказують, що двозначність – це сприйняття того, що існує тепер, а невизначеність характеризує майбутнє. Третє поняття - «indeterminacy» дослівно означає невизначеність і пов'язано з дихотомією фактичності і можливості, з проблемою детермінізму. Це означає, що все в світі зумовлено або зумовленість неповна [92].

Основне джерело невизначеності лежить у внутрішній суб'єктивній психічній сфері діючого суб'єкта, в самій діяльності будь-якого компонента структури діяльності: когнітивного, мотиваційного, операційного або компонента досвіду на будь-якому рівні [172, с. 280]. В колективній монографії «Психологія невизначеності: Єдність інтелектуально-особистісного потенціалу людини» (Т. Корнілова, М. Чумакова, С. Корнілов, М. Новикова [77, с. 113]) невизначеність розглядається як внутрішня – за своїм джерелом характеристика ситуації вибору, причому мова йде про принципово різні ситуації: а) коли необхідних знань в принципі немає, що не дозволяє співвідносити альтернативи за необхідними для вибору критеріями; б) коли інформація для вибору недоступна для вибору людині в силу зовнішніх обмежень; іншими невизначеність пов'язується із зовнішніми факторами – особистісними диспозиціями, рисами, мотиваційними ієрархіями, особистісними цінностями, властивостями.

Подібної точки зору щодо суб'єктивності невизначеності дотримувалась Т. Бутенко, яка виділила три групи факторів у якості джерел невизначеності: 1) зовнішні обставини, які сприймаються як незалежні або мало залежать від самого суб'єкта і від інших людей; 2) обставини, що безпосередньо пов'язані з діями інших людей, які допомагають або ж заважають суб'єкту у реалізації його життєвих планів; 3) внутрішні

суб'єктивні чинники (нестійкість цілей суб'єкта і критеріїв оцінки ситуації, динаміка емоційних переживань, впевненості в собі і т. д.). В результаті проведеного дослідження було визначено основні суб'єктивні фактори ставлення людини до невизначених життєвих ситуацій: оцінка ризиків, що погіршують ситуацію, або відчуття легкості. Т. Бутенко підкреслює відмінність між суб'єктивно важкими ситуаціями і суб'єктивно невизначеними. Не всі невизначені життєві ситуації досліджуваними сприймалися як суб'єктивно важкі [23; 24].

Також у якості джерела ситуацій невизначеності Т. Корнілова визначає інформаційні причини. У якості головних ознак ситуації невизначеності дослідниця виділила: недолік, суперечливість або ж нечіткість інформації. Даний підхід реалізується в дослідженнях *прийняття рішень* [72]. Якщо людина суб'єктивно оцінює інформацію як доступну, ненадійну або марну, це знижує суб'єктивну невизначеність ситуації, впливаючи на швидкість прийнятого рішення. Якщо людина суб'єктивно оцінює інформацію як важкодоступну – це може вплинути на підвищення суб'єктивної невизначеності ситуації і до поведінкових наслідків, таких як відкладання прийняття рішення, розширенню «зони бездіяльності» [11].

Слушним є питання яким чином відбувається подолання невизначеності? Розглянемо приклади шляхів подолання невизначеності.

Здійснюючи теоретичний аналіз даної проблеми В. Зінченко визначає найбільш ефективним способом подолання невизначеності вільну, а не детерміновану дію. До неї відносяться наступні способи: діяльність в цілому; сенс, рефлексивне осмислення отриманого результату і його значення; почуття довіри; прийняття осмисленого рішення і рішучість діяти або воля до дії, які породжують вільну дію, вчинок [53]. Слід зазначити, що вчинковий принцип є провідним методологічним орієнтиром сучасної психологічної науки. В гносеологічній його основі перебуває ідея В. Роменця про вчинок як осередок психічного. Як зазначають В. Татенко і В. Роменець, психічне утворює осереддя вчинку, оскільки осереддя становить центр осередку як

концентрованої суб'єктності «живого осередку», який цілком включає в себе всі сторони психічного, так що поза ним нічого не залишається [15, с. 98].

Д. Леонтьєв, підкреслює, що інструментом подолання невизначеності є сенс. Саме позитивне ставлення до невизначеності є найбільш продуктивним для особистісного розвитку і опірності до стресів. Його суть у відмові від ілюзії стабільності і однозначності світу і також прийняття невизначеності [89; 92]. Раніше, наприкінці ХХ ст. О. Леонтьєв досліджуючи значення як проблему психологічної свідомості та питання особистісного сенсу виклав в своїй праці «Діяльність. Свідомість. Особистість» наступні міркування. На відміну від значень, що засвоюються ззовні, особистісні смисли, як і чуттєва тканина свідомості, не мають свого «надіндивідуального», свого «непсихологічного» існування. Якщо зовнішня чуттєвість пов'язує в свідомості суб'єкта значення з реальністю об'єктивного світу, то особистісний сенс пов'язує їх з реальністю самого його життя в цьому світі, з її мотивами. Особистісний сенс і створює упередженість людської свідомості. Особистісний сенс «це завжди сенс чогось: «чистий», непередметний сенс є така сама нісенітниця, як і непередметна істота» [91, с. 74-75].

Б. Алишев розглянувши взаємодію в системі «суб'єкт - об'єкт», говорить, що вона відбувається в умовах більшої чи меншої, але постійно присутньої невизначеності, яку людина повинна долати. Без цього стає неможливим саме існування суб'єкта. А сама психіка і свідомість трактуються дослідником як механізми («інструменти») подолання невизначеності, що складаються еволюційно [2]. Також, Б. Алишев проаналізувавши процес тісного взаємозв'язку потреб суб'єкта, з одного боку, і якостей об'єкта - з іншого, робить висновки про неможливість прямого і безпосереднього їх з'єднання у зв'язку з двома бар'єрами, що перешкоджають цьому. *Перший бар'єр* пов'язаний з конгруентністю / неконгруентністю задоволення потреб людини [2, с. 11]. Для його подолання суб'єкту потрібна інформація про джерела енергії та про джерела загрози, але

важливо не просто отримувати інформацію, а й визначати її значення. Механізми визначення значень: а) ті, що спираються на генетично задані зразки; б) засновані на відбитих у індивідуальному досвіді зразках; в) розумові, які базуються не так на зразках, як на загальних принципах аналізу інформації. Емоції тут виконують функцію відображення суб'єктивного ставлення за умови обрання необхідних об'єктів задоволення потреб. Долаючи інформаційний бар'єр, суб'єкт виявляє не те, яке значення має об'єкт для його сьогодення, а те, яке він має значення для його майбутнього. Тільки в екстремальних випадках його думки і почуття обмежені теперішнім, набагато частіше вони охоплюють певну часову перспективу [2, с. 24]. Сутність *другого бар'єру* полягає у протидії, опірності як об'єкта суб'єкту так і суб'єкта об'єкту [2, с. 11]. Його подолання породжує необхідність дій, пов'язаних з витратою або отриманням енергії (або і з тим, і іншим), що передбачає деяке зусилля з боку суб'єкта, тобто необхідно зробити вибір. Таким чином, у якості способів подолання невизначеності Б. Алишев пропонує такий ланцюжок «інформація - значення - вибір - дія», крайні елементи якої замикаються один на одному, а два центральних утворюють єдність [2, с. 19].

Подібну точку зору щодо значення вибору при подоланні невизначеності висловлює Т. Корнілова [72; 73]. Наслідки вибору альтернативи, критерії, які визначають перевагу альтернативи, можуть характеризувати невизначеність. Ситуація вибору характеризується обмеженістю знань як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Приймати рішення в ситуації невизначеності означає здійснити вибір, що припускає опору людини на весь свій інтелектуально-особистісний потенціал. Г. Солнцева і Г. Смолян прийняття рішення в ситуації невизначеності і ризику розуміють як реконструкцію процесу або процедур переходу від множинності альтернатив до одиничності дії, в даному випадку рішення, що призводить до усунення невизначеності. Фактори прийняття рішень в ситуації ризику: суб'єктивістська позиція і ситуаціонізм, які

залежать як від впливу зовнішнього середовища, так і від особистості людини [172].

Також, цікавою є думка щодо спроб у прийнятті людиною рішень С. Фанті. Автор зауважує: «Людина, її тіло, її дух, представляє собою спробу, яка складається із спроб ... спроба є універсальною динамічною одиницею і з народження до смерті, все своє життя, людина намагається що-небудь зробити. Неважливо що» [193, с. 13]. С. Фанті вводить таке поняття як кінестетична характеристика спроби, яка означає *випадковість*. Нейтральна за своєю сутністю спроба має досить відносну векторну траєкторію і, в кінцевому підсумку, випадкову. Автор робить висновок, що заснована на нейтральності і обумовлена відносністю, «спроба і випадок в сутності близнюки»[193, с. 15], таким чином, нецілеспрямованість спроби схожа на нелінійність процесу постійних виборів серед різних можливостей і здійснення спроб в ситуації невизначеності.

Поведінка і психічні процесі людини не повністю підкорюються жорстким, причинно-наслідковим закономірностям. Різні можливості виникають при розриві детермінації, а поняття можливості тісно пов'язано з поняттям невизначеності, що означає наявність альтернативних можливостей. І навпаки, можливість може з'явитися тільки там, де існує неповна визначеність [92]. Д. Леонтьєв також, як і інші дослідники даної проблеми, вказує на невизначеність як важливий потенціал для людини, за умови адекватної позиції ставлення до неї і можливості побачити позитивні можливості для себе.

Натомість більшість людей до невизначеності ставляться негативно. Так, О. Соколова, здійснивши клінічний аналіз проблеми суб'єктивної невизначеності описала п'ять типів її переживання, серед яких тільки один має позитивний характер [92; 169; 170]: *перший тип* переживання суб'єктивної невизначеності характеризується всепоглинаючим негативним афектом, зміст якого складає нестерпна тривога; *другий тип* переживання суб'єктивної невизначеності так само характеризується негативними

емоційними станами, але при цьому домінує легша феноменологія: двозначність, амбівалентність, багатозначність, непередбачуваність, суперечливість, заплутаність, складність; *третій тип* характеризується повною непереносимістю невизначеності як ситуації відсутності доступу до внутрішніх ресурсів «Я» і в результаті особистість виявляє крайню залежність від соціального оточення, конформізм, відмову від власної системи еталонів, підпорядкування авторитету, режиму, влади, нівелювання власного «Я»; *четвертий тип* характеризується маніакальною проекцією, «сп'янінням» і хаосом, відсутністю всіляких кордонів, будь-яких стримуючих нормативів і правил за нарцисично-перфекціоністським типом; *п'ятий тип* переживання суб'єктивної невизначеності відзначається позитивним емоційним тоном, цікавістю і пошуковою активністю, грою фантазії, породженням нових смислів, радістю, азартом, що призводить до творчого і осмисленого перетворення ситуації невизначеності. О. Соколова в своєму дослідженні зазначає, що «відома толерантність до невизначеності і можливість переносити амбівалентність можуть свідчити про досягнення індивідуальної зрілості, константності і цілісності Я, здатної справлятися з ... тривогами» [170, с. 47].

Також, український вчений П. Лушин [105] розглядає декілька типів ставлення до невизначеності і хаосу, серед яких інтолерантне і толерантне: *інтолерантний і «пасивний» тип* ставлення - ті, які страждають від невизначеності; *інтолерантний і «активний» або «регламентуючий» тип* ставлення - ті, хто вступає в боротьбу з нею, привносячи в своє життя максимум визначеності, регламентації в рамках існуючих схем і стандартів; *«утилітарний» тип* ставлення, який в загально-психологічних термінах може бути позначений як «толерантний до невизначеності» - ті, хто приймають невизначеність як неминучість, адаптуються, використовують її переваги.

Окрім означених типів ставлення до ситуацій невизначеності П. Лушин [105] виділяє ще одну особливу групу, до якої входять ті, хто не тільки активно впускає невизначеність в своє життя, але й стимулює її появу і

прояви. Їх автор називає «хаотиками», які особисто породжують невизначеність і хаос. У представників даної групи немає необхідності толерувати невизначеність, вони відчують себе в ній як «риба у воді», такі люди не можуть жити в світі регламентації, шаблонів і запропонованих інструкцій і розкладів. Відповідне ставлення до хаосу і невизначеності у «хаотика» позначається як «недефіцитарне» або «профіцитарне», тобто таке, при якому суб'єкт схильний розглядати негативні події або особисті переживання не в термінах дефіциту, а навпаки - багатства можливостей. У зв'язку з цим П. Лушин стверджує, що невизначеність і хаос можна не тільки долати, толерувати, використовувати, але й стимулювати і навіть створювати умови для її прояву і появи [105].

Отже, здійснивши теоретичний аналіз ситуації невизначеності можна зробити наступні висновки: 1) в аналізі можливих ознак ситуації невизначеності виділяють зовнішні і внутрішні умови, що визначають суб'єктивне ставлення до таких ситуацій; 2) серед виділених параметрів невизначеності максимально представлені: новизна, складність, суперечливість, неможливість контролю, множинність виборів і рішень, високий ступінь ризику; 3) для подолання невизначеності значення має особистий смисл, здійснення вибору, прийняття рішення в ситуації невизначеності; 4) суб'єктивна кваліфікація ситуації як невизначеної в більшості дослідженнях представлена у вигляді когнітивних, афективних і поведінкових особливостей особистості; 5) ставлення особистості до невизначеності може бути як *толерантне* - прийняття невизначеності як неминучості, адаптивність і використання її можливостей і переваг, так і *інтолеранте* – негативне ставлення до невизначеності, двозначності, амбівалентності, суперечливості, заплутаності, складності що супроводжується емоційними станами тривожності, афекту та проявляється на поведінковому рівні як залежність від соціального оточення; б) невизначеність можливо не тільки долати, толерувати, але й стимулювати її появу, з метою реалізації нових, різноманітних можливостей.

1.3. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів

Теоретичний аналіз невизначеності зарубіжних [2; 29; 38; 92; 70; 77; 83; 84; 219; 239; 245; 255 та ін.] і вітчизняних авторів [45; 85; 86; 107; 139; 187 та ін.] дають підстави для з'ясування *сутності і типів ситуацій невизначеності в професійній діяльності психологів*. Для цього доречним є розгляд категорії діяльності і професійної діяльності психологів, зокрема.

Діяльність на психологічному рівні О. Леонт'єв визначає як одиницю життя, що опосередкована психічним відображенням, реальна функція якого полягає в тому, що вона орієнтує суб'єкта у предметному світі. Іншими словами, діяльність - це не реакція і не сукупність реакцій, а система, що має будову, свої внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток [91, с. 38]. На сьогодні існує багато різних визначень діяльності, у тому числі і в психології. Одним з найбільш вдалих є наступне визначення. *Діяльність* – це форма активного ставлення суб'єкта до дійсності, спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей і пов'язана зі створенням суспільно значущих цінностей або освоєнням соціального досвіду [97, с. 26]. Загально психологічні властивості діяльності: предметність, адаптивність і системність. Важливим, в контексті даного дослідження є системність діяльності, що обумовлена існуванням двох її планів: *зовнішнього* (предметно-дієвого) і *внутрішнього* (психологічного).

Оптимальна пропорція зовнішньої (об'єктивованої) характеристики діяльності і характеристики її внутрішнього (власне психологічного) змісту встановлюється на основі дотримання двох найважливіших загально психологічних принципів: принцип *єдності психіки і діяльності*; принцип *подвійної етапності* психологічного вивчення діяльності, згідно з яким, аналіз діяльності повинен включати два етапи, що змінюють один одного. Перший етап пов'язаний з характеристикою об'єктивного змісту самої

діяльності, другий – з аналізом суб'єктивного, власне психологічного змісту [97, с. 27].

Психологічний зміст діяльності лежить у сфері свідомості людини. Проблемні питання зв'язку свідомості і діяльності як предмету дослідження розпочалося ще в 30-х роках радянськими психологами (Б. Ананьєв [4], Л. Виготський [35], О. Леонт'єв [91], С. Рубінштейн [163] та ін.). Відповідно до розробленої Л. Виготським [35] культурно-історичної концепції, джерелом свідомої діяльності є зовнішні умови життя в соціальних формах існування, а не «в глибинах мозку». Дана концепція поставила перед науковцями питання про подвійність детермінації психічного (природної і соціальної).

Подальший розвиток культурно-історична концепція отримала в роботах О. Леонт'єва. Здійснивши аналіз висловлюваних поглядів щодо питання про значення впливу кожного чинника - спадковість чи зовнішнє середовище, соціальні впливи обумовлюють можливості і форми прояву тієї чи іншої програми, автор констатує: «... всі вони зберігають позицію подвійної детермінації особистості, так як просто ігнорувати один з факторів, про які йде мова, означало б йти проти емпірично доказаних впливів обох» [91, с. 81]. Також, він зазначав, що важливим є не сама діяльність або предмет діяльності, а індивідуальний сенс діяльності. Особистісний сенс, внутрішні думки відіграють значну роль у пристрасності людської свідомості.

Проблема детермінації психічного отримала своє вирішення в працях С. Рубінштейна [163], який зазначав про органічну цілісність свідомості і діяльності та поведінки. Висунутий ним принцип єдності свідомості і діяльності та поведінки означав, що не може бути діяльності без свідомості і свідомості без діяльності, а сама діяльність є єдністю зовнішнього і внутрішнього. При чому і свідомість і психіка виявляються внутрішньою характеристикою діяльності. Б. Ананьєв на теоретичному і практичному рівні комплексно вивчав розвиток людини. Зокрема, предметом психології він

вважав багаторівневу систему організації психіки, яка повинна розглядатися у зв'язках з різними сторонами природи людини – її структурою, розвитком і діяльністю [4, с. 296].

Підсумовуючи вище зазначене можна констатувати наступні положення: 1) діяльність виражається в активній формі ставлення суб'єкта до дійсності; 2) продуктивність і усвідомлювана мета є важливими характеристиками діяльності; 3) діяльність як психологічне утворення – її предметність, адаптивність, системність, є синтезом всієї системи взаємовідносин зі світом; діяльність обумовлена впливом зовнішніх і внутрішніх чинників в їх єдності.

Діяльність психолога різноманітна і де б він не працював - в освітніх та науково-дослідних закладах, соціальних службах, на виробництві, у правоохоронних органах та службах з подолання наслідків надзвичайних ситуацій, у сфері охорони здоров'я, у сфері реклами та спорту, у засобах масової інформації, він стикається із ситуаціями невизначеності, як невід'ємної складової будь-якої професійної діяльності, що породжується внутрішніми і зовнішніми обставинами.

Психолог (греч. душа; λόγος - знання) – це фахівець, який оцінює, діагностує і вивчає поведінку і розумові процеси. Деякі психологи, такі як клінічні та психологи-консультанти, піклуються про психічне здоров'я соціальні або організаційні психологи проводять дослідження та надають психологічну допомогу [27]. Професія психолога є особливим видом діяльності, що підпадає під вплив фактору невизначеності з одного боку, зовнішнього середовища (інтеграційні процеси в системі вищої освіти), а з іншого – внутрішнього, пов'язаних із особистістю фахівця [139, с. 41].

Існує умовний поділ психологів за напрямком діяльності [27]: *психолог-теоретик/дослідник* займається вивченням, дослідженням та виявленням закономірностей, психологічних механізмів, розробкою теорій; *психолог-практик* застосовує професійні знання, уміння та навички на практиці; *викладач психології*, якого зазвичай відносять до теоретиків. Окрім

викладацької, він має можливості для науково-дослідної діяльності та практичної роботи.

Професійна діяльність - це соціально значуща діяльність, виконання якої вимагає спеціальних знань, умінь і навичок, а також професійно обумовлених якостей особистості [52]. Залежно від змістовного наповнення: мети, завдань, предметної організації, сфери реалізації та ін., професійна діяльність психолога розподіляється на наукову та практичну [38].

За джерелом виникнення ситуацій невизначеності в професійній діяльності психологів можна виділити як внутрішні так і зовнішні:

- *внутрішні* ситуації невизначеності пов'язані з внутрішніми протиріччями психолога, що виникають в процесі когнітивної побудови і осмислення образу професійної діяльності, суб'єкт-суб'єктних відношень, побудови особистісної Я-концепції, побудові ієрархії смислів професійної діяльності;

- *зовнішні* ситуації невизначеності виникають при взаємодії із зовнішнім середовищем, яке характеризується динамічністю, мінливістю, непередбачуваністю, а також визначається поліфункціональністю самої діяльності психолога.

Про внутрішню і зовнішню невизначеність говорив Б. Алишев. Людина, володіючи свідомістю стикається з невизначеністю не тільки зовнішнього, об'єктивного світу, але і свого внутрішнього, суб'єктивного, і ця невизначеність теж повинна якимось чином долатися [2]. Джерелами виникнення ситуацій невизначеності в професійній педагогічній діяльності Є. Кригер також визначала внутрішні і зовнішні [80]. На рівні взаємин індивідів невизначеність викликається непередбачуваністю дій людини [29]. Дана непередбачуваність, зумовлена соціальною активністю психолога, його взаємодію з людьми, що може виступати джерелом невизначеності.

Професійна діяльність психолога-теоретика/дослідника, психолога-викладача, психолога-практика [27] має ознаки невизначеності, що в свою чергу, потребує толерантного ставлення до них.

Психолог-теоретик/дослідник – працює з великим об'ємом наукової інформації, яка в суб'єктивному усвідомленні чітко недетермінована, ні в способах рішення, ні в шуканому результаті, що провокує протиріччя між когніціями, породжує багатоманітність можливостей вирішення проблемних питань.

На думку Т. Гури, можна виділити ряд проблем, що стосуються професійної діяльності академічного психолога. Змістові проблеми академічного психолога полягають у проблемі творчого характеру, що характеризуються двома протилежними позиціями науковців. З однієї сторони, діяльність є первинно творчою, з іншої, діяльність є репродуктивною, оскільки відтворює готові алгоритми (відкриті наукою у попередніх століттях). Також, змістовими проблемами професійної діяльності сучасного вченого-психолога є: поєднання наукового та повсякденного знання; пояснення знання про психічні явища та його формулювання у контексті логічних форм, відповідно до законів логіки; відповідність психологічних досліджень позитивістським стандартам. Таким чином, Т. Гура робить висновок, що для вченого-психолога необхідним є балансування між вимогами об'єктивної науки, її нормами та особливостями знання про психічні явища, оскільки психологічне знання завжди носить ймовірнісний характер [38].

Відкриття нових знань про психічну реальність, поєднання вже відомих знань завдяки новим зв'язкам, знаходження нових способів вирішення наукових проблем, діалектичне поєднання мінливих ознак, ймовірнісний характер психічного має елементи невизначених ситуацій, як внутрішніх так і зовнішніх.

В. Рибалка запропонував спеціальну психологічну класифікацію здібностей особистості до наукової діяльності, яка створена шляхом конкретизації загальних психологічних властивостей, функцій, процесів відповідно до вимог ефективності праці вченого в галузі наукових досліджень та інноваційної діяльності [164, с. 740].

З даної класифікації було обрано ті психологічні якості, які певною мірою відображають наявність внутрішніх і зовнішніх ситуацій невизначеності, що передбачає толерантне ставлення до невизначеності у психолога-теоретика/дослідника (див. табл. 1.2, Додаток А–2). Як видно з таблиці 1.2, професійна діяльність психолога-теоретика/дослідника супроводжується такими характеристиками невизначеності: протиріччям; пізнавальною активністю і сміливістю розуму в проблемних, парадоксальних ситуаціях; внутрішньою свободою; готовністю до ризику; відкритістю та цікавістю до нової, нестандартної інформації; сприйняттям невідповідностей тощо.

Це дає підстави визначити психосоціальні якості особистості *психолога-теоретика/дослідника*, здатного у дослідженні та виявленні закономірностей, психологічних механізмів, розробки теоретичних положень, не тільки враховувати наявність внутрішньої і зовнішньої невизначеності, а й вбачати в цьому можливість для продукування нових наукових ідей, можливість для особистісного розвитку.

Психосоціальні якості особистості психолога-теоретика/дослідника здатного продуктивно діяти в умовах невизначеності: внутрішня готовність до ризику для пошуку наукової істини; здатність витримувати неясність, незрозумілість досліджуючи нову наукову проблему на початку пізнавальної діяльності; оригінальність, вихід за межі шаблонів у продукуванні нових способів вирішення ситуацій невизначеності; здатність сприймати особисту невизначеність як перехідний стан, як резерв різноманітних шляхів для особистісного розвитку; самоспостереження і оцінка власних якостей в аспекті невизначеності стану, усвідомлення джерел суб'єктивних труднощів в невизначених ситуаціях; саморегуляція емоційних проявів у відношенні особистої невизначеності; здатність сприймати невизначеність як реалізацію різноманітних можливостей, підвищення наукової компетентності; внутрішня сприйнятливість, чутливість, відкритість до нових, нестандартних фактів і явищ; здатність інтуїтивно знаходити і приймати рішення в умовах

невизначеності, неповноти або великого об'єму інформації, не маючи можливість ретельно обміркувати їх у зв'язку обмеженості часу; сприйняття невизначеності як важливої складової картини світу, з усіма її невідповідностями, розбіжностями; творчій аналіз невизначеного, подолання проблемних обмежень в процесі дослідження психологічних явищ, феноменів тощо; бачення в незвичних, оригінальних, парадоксальних, заплутаних проблемних питаннях, різноманітні можливості для їх розв'язання; активність і сміливість розуму, абстрактність мислення у побудові образу невизначеного майбутнього; здатність проявити ініціативність у продукуванні нового, нестандартного; здатність безпосередньо, розкуто представляти наукові позиції у комунікативній взаємодії з представниками протилежних наукових поглядів; здатність до систематичного спостереження за об'єктивними явищами невизначеності у науковій і «побутовій» психології; здатність знаходити рішення проблеми завдяки поєднанню можливостей інтуїтивного і аналітичного пізнавального стилю; долаючи стереотипність мислення, здатність до сміливості і активності у знаходженні наукової істини.

Психолог-викладач – застосовуючи в навчальному процесі невизначені ситуації, створює умови для позитивного сприймання неструктурованих елементів навчального курсу, сприяє розвитку критичного мислення, привчає майбутніх психологів до неоднозначності, подвійності смислів навколишнього світу.

Психолог-практик - застосовуючи професійні знання, уміння, навички та компетенції на практиці, в контексті взаємовідносин «психолог – клієнт», не тільки стикається з невизначеністю клієнта, а й сам може відчувати особисту невизначеність [112], що призводить до суб'єктивного відчуття труднощів, пов'язаних з відсутністю готових схем вирішення проблеми. Діяльність практичного психолога спрямовується на побудову моделі психічного клієнта, яка ніколи не буває тотожною реальній [38, с. 68] і в

даній суперечливості, ймовірності міститься певна невизначеність, що потребує її подолання з метою надання ефективної психологічної допомоги.

Професійна діяльність практичного психолога обумовлена особливостями природи психічного, невизначеністю інформації, з якою працює психолог, її надситуативністю та поліпроблемністю [38], що є ознаками зовнішньої невизначеності. А власна психіка, як інструмент діяльності практичного психолога, постійний самоаналіз, рефлексія, самоспостереження, емоційна напруженість, усвідомлення меж між простором психічного клієнта та своїм власним [38], є ознаками внутрішньої невизначеності.

Основними видами діяльності психолога є: просвітницько-пропагандистський, профілактичний, психологічне консультування, психодіагностика і психокорекція, психотерапія [49]. Конкретний вибір та поєднання видів робіт, визначення які з них будуть пріоритетними, залежить від специфіки установи, де працює психолог, та проблем, що будуть ним розв'язуватися [27].

Для даного дослідження важливим є розгляд типів ситуацій невизначеності у діяльності психологів залежно від видів його професійної діяльності. Аналіз сутності ситуацій невизначеності вказує, що типологія ситуацій невизначеності в професійній діяльності психолога поки спеціально не розглядалась, у зв'язку з чим пропонуємо свою типологію. Розуміння сутності ситуацій невизначеності їх типів, залежно від видів діяльності психологів, вбачається необхідним для професійної підготовки психологів, здатних ефективно і професійно діяти в умовах невизначеності (див. табл. 1.3, Додаток А–3). Як впливає з таблиці 1.3, психолог в своїй професійній діяльності, незалежно від будь-яких її видів (особливо початківець), потрапляє в ситуацію невизначеності, що супроводжується неоднозначністю, складністю, непередбачуваністю, недостатністю знань і досвіду у майбутнього психолога, зовнішніми і внутрішніми протиріччями, комунікативною невизначеністю, недостатньою прогнозованістю очікуваних

результатів, невизначеністю при побудові особистої моделі глибинного проникнення в особистість іншого і здійснення прогресивних зрушень у її взаємодії із світом, що може призводити до негативних емоцій, тривожності, стресу, когнітивного дисонансу, труднощів у прийнятті рішень.

Підсумовуючи вищезазначене, *ситуації невизначеності в професійній діяльності психолога* включають в себе внутрішню і зовнішню невизначеність. Елементи *зовнішньої невизначеності*: невизначеність у комунікації, взаємодії з клієнтами і соціальним оточенням, у способах вирішення професійних проблем, у способах впливу на внутрішній світ іншої людини. Елементи *внутрішньої невизначеності*: усвідомлення джерела невизначеності, вибір і прийняття рішень в умовах невизначеності, знаходження конструктивних стратегій подолання невизначеності, невизначеність внутрішнього стану психолога, обмеженість чи упередженість або недостатність знань і досвіду психолога, осмислення суб'єктивної невизначеності.

Ситуації невизначеності у професійній діяльності психологів хоча й можуть спонукати переживати негативні емоції стикаючись з внутрішньою і зовнішньою невизначеністю, врешті містять в собі важливий потенціал для розвитку особистості, за умови реалізації різноманітних можливостей у професійній діяльності. Таким чином, пристанемо на думку С. Максименко і П. Лушина, які невизначеність характеризували як стан особистості. *Невизначеність у професійній діяльності психолога* розглядається в даній роботі як перехідний стан, що спонукає психолога до сприйняття нових, неструктурованих, невизначених, неоднозначних ситуацій не як загрозу, а як такі, що містять різноманітні можливості вирішення професійних задач, відчуваючи при цьому позитивні емоції.

Враховуючи зв'язок невизначеності з такими позитивними аспектами як можливість вибору, різноманітність, свобода можливого вибору, за можливостями, які надають ситуації невизначеності в професійній діяльності психологів, можна розділити їх на ті, що розвивають і ті, що перешкоджають

професійному розвитку. Так, розвиваючі ситуації невизначеності [80; 81] в професійній діяльності психологів засновані на сприйнятті їх як особистісної задачі, яка має особистісний смисл. Такі ситуації відкривають нові різноманітні можливості для професійного саморозвитку, самовдосконалення, знаходження нових моделей та стратегій професійної діяльності психологів. В свою чергу, перешкоджаючі ситуації невизначеності [80] засновані на відсутності продуктивних способів їх вирішення, страждають від невизначеності або намагаються боротися з нею, регламентувати її [105], що може призводити до психосоматичних проявів.

З іншого боку, як зазначає П. Лушин [105], існує зв'язок декількох перехідних контекстів або, відповідно, типів відносин в єдиний контекст, який можна назвати посттравматичним зростанням, що характеризується певною послідовністю етапів: 1) *пасивної інтолерантності*, що пов'язано зі стражданням і виразом емоцій горя, відчаю, депресії тощо; 2) *активної інтолерантності*, що виявляється у спробі регламентування, впорядкування власних реакції в рамках існуючих змістів і способів; 3) *толерантності*, що характеризується прагненням до використання переваг хаосу і невизначеності; 4) *посттравматичного зростання*, коли хаотичний і невизначений стан усвідомлюється в термінах конструктивної реакції на хаос і невизначеність (сенситивність до випадкових подій, «порядок через хаос» регуляція). При цьому кожен з чотирьох етапів містить в собі ознаки «мікро-дезорганізації», невизначеності або хаосу: неможливість припинити страждання - на першому етапі, безуспішна спроба регламентації - на другому, фіксація умовно патологічної реакції як можливості - на третьому. Всі ці форми мікро-дезорганізації, хаосу і невизначеності виступають в якості умови для переходу в новий контекст самоорганізації і саморозвитку. За таких умов важливим є відстеження зміни контекстів реагування на невизначеність від інтолерантного до толерантного, а саме від «пасивного», «активного» і «утилітарного» ставлення до недефіцитарного ставлення [105].

В іншому дослідженні, з метою визначення конструктивної активності в умовах невизначеності, здійсненого О. Кондрашихіною [66], виділено її основні форми і рівні. Конструктивна активність в умовах невизначеності сприяє підвищенню адаптації особистості. Це система вільних, добровільних, рефлексуючих дій, що здійснюються з метою подолання, зменшення, прийняття невизначеності. О. Кондрашихіна виділяє чотири взаємопов'язаних рівня конструктивної активності в умовах невизначеності. *Перший – базовий рівень* співвідноситься з формально-динамічними особливостями індивіда (система рефлексів, дій, рухи, емоційні реакції, потенції). *Другий* - пов'язаний з адаптаційними і саморегулятивними можливостями особистості, корекцією внутрішньої і зовнішньої невизначеності і особистісної активності (знання, уміння, навички, компетенції, копінг-стратегії). *Третій рівень – соціокультурний*. Активність особистості реалізується відповідно соціокультурних норм, в які вона включена. *Четвертий рівень – екзистенційний*. Активність особистості реалізується відповідно до її світогляду, смисложиттєвих орієнтацій, базових життєвих цінностей, залежить від конкретного етапу життєвого шляху, його криз і ступеня визначеності [66, с. 160].

Структурна модель конструктивної активності в умовах невизначеності, має наступні елементи. *Потенціал конструктивної активності* характеризується співвідношенням мотивації і ресурсів (когнітивних, емоційно-вольових, особистісних, конативних). *Регуляція конструктивної активності* означає співвідношення довільних (ціле покладання, регуляція, рефлексії) і мимовільних компонентів. *Реалізація активності* передбачає стандартну, виконавську діяльність і здібність до змінювання діяльності, пошук нових шляхів вирішення проблеми. *Результативність активності* може бути як об'єктивною (подолання невизначеності) так і суб'єктивною (внутрішня задоволеність, зниження суб'єктивної невизначеності). *Екологічність* характеризується підвищенням рівня самоактуалізації і самореалізації особистості, її зрілості, інтегрованості

і відсутністю заподіяної шкоди навколишнім людям, фізичному і матеріальному середовищу [66, с. 160-161].

Сутність *екологічної* (профіцитарної) позиції психолога П. Лушин [114] визначає як переконання, що клієнт має значно більше можливостей реагування на ситуацію, ніж він сам усвідомлює, тому він звертається до психолога, щоб відобразити свою адекватність конкретної значущої ситуації. П. Лушин зазначає: «Екологічною є тільки така дія, яка має не тільки індивідуальний, але й соціальний ефект, як у відношенні екосистеми «психолог-клієнт», так і в більш широкому контексті аж до трансформації значущої групи/співтовариства» [114, с. 5]. Важливим для психолога є ТН, готовність до будь-якого повороту подій, тому що взаємодія психолога і клієнта має нелінійний, ймовірнісний процес, який розгортається в ситуації невизначеності [114].

Певною мірою запропоновані послідовні етапи переходу від інтолерантності до ТН (П. Лушин), рівні та структурна модель конструктивної активності в умовах невизначеності (О. Кондрашихіна) можна розглядати в контексті професійної діяльності психологів, що потребує подальших наукових досліджень.

Отже, здійснивши аналіз наукової літератури щодо невизначеності можна констатувати, наступне: дане поняття розглядається в негативному аспекті як проблема ліквідації самої невизначеності і в позитивному, у зв'язку з реалізацією різноманітних можливостей, що збагачує дійсність. Також встановлено, що людина стикається з невизначеністю не тільки зовнішнього, об'єктивного світу, але й свого внутрішнього, суб'єктивного. Джерела невизначеності породжуються єдністю протилежностей, що борються і взаємно виключають одна одну, внутрішньою суб'єктивністю діючого суб'єкта. Подолання невизначеності забезпечується: переходом від можливостей до дійсності завдяки рефлексивному осмисленню, визначенням особистого значення і особистісного смислу, довірою до себе, здійсненням вибору, прийняттям рішення і здійсненою дією в ситуації невизначеності.

Враховуючи наявність невизначеності в професійній діяльності психологів, необхідним є встановлення психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів, розроблення моделі її формування.

1.4. Психологічні умови та модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів

Сучасні перетворення українського суспільства, політичні, соціально-економічні і культурні, які відбуваються протягом останнього часу в нашій державі, відрізняються швидкими темпами змін і високим ступенем невизначеності. Відбувається реформування інституту вищої освіти в Україні, процеси євроінтеграції. Прийнятий закон України про вищу освіту у 2014 р. відкриває нові можливості для вищих навчальних закладів, створює умови для ефективної підготовки майбутніх фахівців, здатних враховувати сучасні світові тенденції, здатних до саморозвитку, самореалізації, можливості діяти в умовах, що постійно змінюються [199].

Становлення особистості майбутнього психолога в професійному навчанні розглядали в своїх роботах Т. Буякас [26], О. Ігнатович [55; 56], І. Ендеберя [50], О. Кокун [65], О. Матвієнко [123], Л. Мова [125], В. Панок [137; 138], Н. Пов'якель [141; 142], Е. Помиткін [144-147], З. Становських [176], О. Ткачишина [185], Н. Шевченко [225; 226], Н. Чепелева [220] та ін. Висвітлюються результати наукових розвідок проблеми особистісного розвитку майбутніх психологів (В. Шахов, О. Паламарчук та ін. [161]).

Під професійним становленням фахівця розуміють: процес прогресивної зміни його особистості внаслідок соціальних впливів, професійної діяльності і власної активності, спрямованої на самовдосконалення і самоздійснення [65]; динамічний багаторівневий процес формування комплексу професійно важливих якостей (Н. Воляннюк [33]); в контексті розвитку професійної самосвідомості, адекватної та стійкої «Я-

концепції», що зумовлюють конструктивну професійну поведінку і забезпечують умови для подолання професійних та особистісних труднощів (К. Крикля [82]).

В процесі професійного становлення майбутніх психологів важливим завданням є: розвиток цілісної, гармонійної особистості, орієнтованої на самопізнання та самозміни (І. Ендеберя [50]); створення умов для самостійного відкриття студентами можливостей своєї майбутньої професії і орієнтирів професійного становлення (Т. Букаяс [26]); створення умов для переживання нелінійних процесів відкритої системи, що пов'язано з професійною діяльністю (П. Лушин [104]). В. Панок [137], розглядаючи особливості професійного становлення практичних психологів вказував на комунікативні здібності у якості інтегральної властивості особистості психолога, котра охоплює: когнітивний, емоційний, поведінковий і рефлексивний компоненти.

Е. Помиткін розглядає актуальні питання духовно орієнтованої підготовки та діяльності практичного психолога та зазначає, що невід'ємною ознакою психологічного портрету сучасного професіонала є високий духовний потенціал [144-147]. О. Ігнатович [55] зазначає про необхідність формування у майбутніх психологів здібностей творчої самодіяльності. На думку Н. Чепелевої, підготовка майбутніх психологів повинна включати світоглядний, професійний та особистісний рівні, спрямовані як на формування професійної свідомості, психологічної культури та професійно значущих особистісних якостей, так і на оволодіння відповідною системою знань, технологією практичної діяльності [220]. О. Матвієнко готовність до професійного самовдосконалення вважає одним із компонентів професійної підготовки майбутніх психологів [123]. Л. Мова визначає критерії особистої самореалізації майбутніх психологів: низький рівень тривожності і агресивності, виражена сила «Я», гнучкість поглядів, розвинена емпатія, креативність, впевненість у собі, емоційна стійкість, незалежність суджень [125]. Динаміка становлення професійної свідомості майбутніх психологів,

на думку Н. Шевченко, відображається у специфіці процесу набуття професійних знань і смислів [225; 226]. На думку О. Бондаренко рефлексія та самосвідомість є основою професійного самовдосконалення майбутніх психологів [16]. Рівень особистісного професійного зростання практичного психолога обумовлена здатністю до професійної рефлексії [141; 142]. Майже всі дослідники професійно важливих якостей і здібностей майбутнього психолога, його професійного становлення, визначають рефлексивність.

Таким чином, професійне становлення майбутнього психолога, *по-перше*, передбачає процес змін особистості на шляху до формування професійно важливих якостей; *по-друге*, цей процес обов'язково супроводжується крім придбання необхідних знань і практичних компетенцій, рефлексивною активністю; *по-третьє*, він пов'язаний з самовдосконаленням, самоактивністю, саморозвитком; *по-четверте*, включає в себе подолання труднощів, протиріч, внутрішнього конфлікту, дисонансу тощо. Перераховані особливості професійного становлення майбутнього психолога містять елементи невизначеності, двозначності, суперечливості, внутрішньої напруги, що ставить питання про толерантне ставлення до таких ситуацій.

Для майбутнього психолога важливим є готовність працювати в нових, неструктурованих, неоднозначних ситуаціях, в умовах нехватки інформації, виявляти стійкість до впливу фактора невизначеності зовнішнього і внутрішнього середовища. Ці принципово нові умови потребують формування нового змісту підготовки фахівців, здатних діяти в умовах сьогодення. Таким чином, актуальним є визначення психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів та теоретичне обґрунтування і розробка моделі її формування. У контексті нашого даного дослідження, представляють інтерес роботи українських вчених П. Лушина [104; 106; 108; 109;] і А. Гусєва [44; 45], в яких розглянуто формування/розвиток ТН у студентів. Так, в межах виконання науково-дослідної роботи «Особистісно-орієнтовані засади психологічної підготовки майбутніх психологів у системі

післядипломної педагогічної освіти» розглянуто процес навчання майбутніх психологів крізь призму нових для вітчизняної психології понять «професійна ідентичність» та ТН. Науковці запропонували теоретико-методологічні принципи розвитку ТН: самоорганізації соціальної освітньої екосистеми, екологічності освітнього простору, профіцитарності, «компетентності самосупроводу» [104; 135].

Самоорганізація соціальної освітньої екосистеми - передбачає прийняття того факту, що сучасний слабоструктурований та невизначений стан освітнього простору створює оптимальне середовище для саморозвитку особистості, оскільки він ідеально відтворює ту ступінь невизначеності смислових підвалин, яка існує у суспільстві; *екологічність освітнього простору* - передбачає недирективний супровід суб'єктів навчальної діяльності в реалізації ними індивідуальних стратегій професійного розвитку в умовах формальної, неформальної та інформальної освіти; *профіцитарність* означає, що в освітньому просторі вже є всі можливості для успішного саморозвитку особистості та створення нею індивідуальної конкурентоздатної моделі власного фахового зростання, також зі свого боку, суб'єкт навчання має всі можливості для самореалізації; *«компетентність самосупроводу»* характеризується тим, що складні ситуації самоосвіти передбачають перетворення споживача освітніх послуг на активного творця власної професійної компетенції [135].

Практичні рекомендації щодо психологічної підготовки майбутніх психологів також містять принципи психолого-педагогічної екофасилітації, коли викладач (фасилітатор) зберігає управлінські функції тільки як учасник самоорганізованої системи: коли кожний майбутній психолог, як елемент такої системи, може пропонувати свої управлінські функції, а протистояння, що виникає в таких ситуаціях, вирішується не тільки критикою/спротивом опонента, а й прийняттям або врахуванням його позиції, представляє собою ймовірнісний процес, результат якого неможливо заздалегідь передбачити, гарантувати [102; 105; 107; 110; 112].

Психолого-педагогічна екофасилітація (П. Лушин) як психологічна умова формування ТН включає наступні принципи [110]: *принцип абсолютного позитивного (або екологічного) ставлення до майбутніх психологів проти принципу умовно позитивного*. Екологічність передбачає, що не тільки зміст дисципліни, а й право на вираження особистої позиції майбутнього психолога є справою спільного обговорення різним тем в рамках колективного суб'єкта; *принцип переходу – «порядок через хаос» проти принципу поступових змін*. Нелінійність особистісного змінювання (або розвитку) передбачає, що характер змін відбувається не завжди у формі поступового кількісного накопичення, тому «хаотичні явища» за типом порушення дисципліни майбутніми психологами, наявність учбової тривожності, низької успішності тощо, можуть інтерпретуватись як природні реакції на певні моменти групової динаміки; *принцип невизначеності*: ні швидкість, ні стиль, ні результати групового процесу не можуть бути передбачені заздалегідь проти принципу повної детермінації навчально-виховного процесу. Майбутній психолог, група в якій він навчається, програмний зміст навчальної дисципліни складають єдине ціле і результати взаємодії цих компонентів мало передбачені: елемент, гальмуючий розвиток системи, згодом може взяти на себе функцію конструктивного її перетворення; *принцип колективного суб'єкта як спільної групової ідентичності, взаємної залученості і розподіленої відповідальності* проти принципу індивідуальної відповідальності суб'єкта (викладача або майбутнього психолога) який претендує на повний контроль за тим, що відбувається в освітньому просторі. Колективний суб'єкт виступає умовою самоорганізації, ресурси якого мало коли доступні окремому індивіду.

Виходячи з вище зазначеного, спробуємо здійснити аналіз психолого-педагогічних умов традиційного підходу і спеціально створених умов (екофасилітативний підхід П. Лушина) підготовки майбутніх психологів, за яких можливо формування ТН (див. рис. 1.1.).

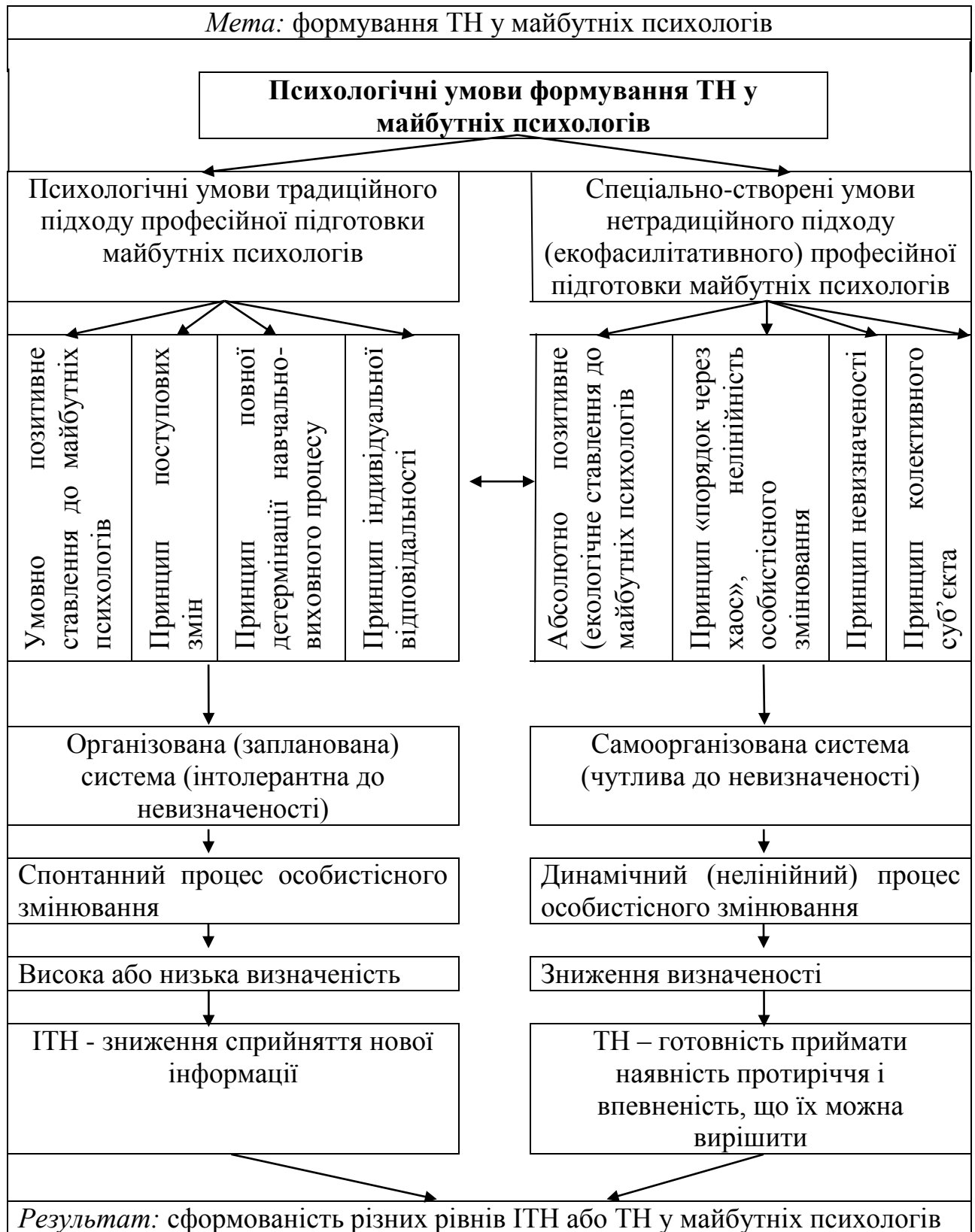

Рис.1.1. Теоретична модель динаміки формування ТН за психологічних умов традиційного підходу і спеціально-створених умов нетрадиційного підходу професійної підготовки майбутніх психологів

Як зазначено на рисунку 1.1, де представлено теоретичну модель формування ТН у майбутніх психологів, за різних психологічних умов традиційного і нетрадиційного підходу професійної підготовки формуються різні рівні (високий, середній і низький) ТН.

За психологічних умов традиційного підходу професійної підготовки майбутніх психологів відбувається спонтанний процес особистісного змінювання, коли може формуватися або зниження сприйняття нової, невизначеної ситуації, або усвідомлення безглуздості, що може призводити до поведінки уникнення або шаблонної активності [89, с. 58] без осмислення ситуації невизначеності. Як зазначає І. Леонов, спираючись на дослідження К. Меренлюото і Е. Лехтінен [253], низький рівень сприйняття нових аспектів ситуації призводить до виникнення ілюзій розуміння, ситуація може сприйматися як ясна і зрозуміла, що призводить до побудови неадекватних і поверхневих концептів [89, с. 57-58].

Так, К. Меренлюото і Е. Лехтінен [253] ТН розглядали як навичку або процесуальну характеристику, що регулює процес переробки інформації в процесі розгортання метакогнітивних і мотиваційних змінних. Вони припускали, що тільки через стан зниженої впевненості і підвищеного почуття двозначності можливо досягти успішних концептуальних змін. За умови високого рівня ТН учні/студенти сприятливі до нових аспектів ситуації, нової інформації, що призводить до конструювання нового концепту. Низький рівень сформованості ТН характеризується несприйняттям нової інформації, конструюванням поверхового, неадекватного концепту [90, с. 49-50].

Слід зазначити, що не всі автори поділяють погляд щодо ТН як метакогнітивної характеристики, проте об'єднуючим є точка зору, що ТН не просто пов'язана з тими чи іншими рисами або поведінковими симптомами, але й активно приймає участь в динамічних процесах, пов'язаних з подоланням невизначеності або її породженням перш за все на когнітивному рівні [90].

ТН в процесі навчання пов'язана з когнітивним дисонансом. За умови зіткнення у свідомості студента суперечливих знань, ідей, переконань або поведінкових установок, що виражається у внутрішньому психічному конфлікті, виникає необхідність його подолання. А. Фестінгер вводить поняття «толерантність до дисонансу», на його думку індивіди з низькою толерантністю до дисонансу відчують великий дискомфорт у разі його виникнення, прагнуть до зменшення протиріччя, роблять все можливе для його ліквідації. Ліквідація протиріччя у когнітивній сфері відбувається за рахунок таких способів редукції дисонансу [88, с. 150]: зміни одного з елементів, що знаходиться в дисонансі; додавання декількох елементів, які узгоджуються з попередніми; зменшення значущості дисонансних елементів. Таким чином, невідповідність між пізнавальними елементами в когнітивній структурі діяльності суб'єкта призводить до порушення рівноваги, внаслідок чого виникає тенденція до встановлення балансу [88, с. 152]. Слід зазначити, що більш пізні дослідження не підтвердили наявності прямої залежності між рівнем ТН та мотивацією до зниження невизначеності [45; 221; 237].

Розглянемо ставлення до невизначеності студентів в навчальному закладі за Г. Хофстеде [38, с. 198] (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Зручна для студентів форма навчання в учбовому закладі

Прийняття невизначеності (ТН)	Не прийняття невизначеності (ІТН)
<i>Зручна для студентів форма навчання в учбовому закладі</i>	
Неструктуровані навчальні ситуації	Структуровані навчальні ситуації
Невизначені цілі	Точно окреслені цілі
Завдання загального характеру	Деталізовані завдання
Відсутність графіку виконання завдання	Строгий графік виконання завдання
Викладач може визначити: «Я не знаю...»	Викладач повинен знати відповіді на всі питання

Як випливає з таблиці 1.3, різні форми навчання студентів в учбовому закладі створюють умови для формування ТН або ІТН. Формування ТН в навчальному процесі передбачає такі умови, як усвідомлення різних протиріч, використання неструктурованих навчальних ситуацій, визнання майбутніх психологів суб'єктами навчального процесу, формування готовності приймати невизначеність і знаходити нові шляхи вирішення даних ситуацій.

На думку Т. Корнілової і С. Смирнова [75] ТН як особистісна властивість є складовою професійної компетенції працівників системи освіти. Вивчення проблеми ТН є одним із аспектів можливостей переходу «від діяльності – до особистості», який, стосовно вищої школи, передбачає відповідальність за свої вибори і рішення усіх учасників навчального процесу.

Сама тема ТН в процесі навчання не є новою. Дана проблема привертала увагу багатьох зарубіжних дослідників (М. Tatzel, К. Ebeling & Р. Spear, R. Williams, W. Peters & В. Amurgey, С. Chappelle & С. Roberts [54]). Так, дослідження, проведене на студентах М. Татзелом (1980 р.) показало, що більш висока ТН притаманна студентам гуманітаріям проти студентів технічних спеціальностей. К. Ебелінг і Р. Спіар (1980 р.) встановили, що толерантні до невизначені учні перевершували нетолерантних у вирішенні дивергентних і конвергентних задач. Р. Вільямс (1980 р.) зазначав, що ті студенти, які працювали доглядальницями і відчували менше стресу виявились більш ТН. В іншому дослідженні, проведеному В. Пітерс і Б. Амбурджи (1982 р.) було виявлено, що вчителі з високим рівнем ТН частіше використовували в своїй діяльності складно організовані вербальні відповіді в процесі навчання. С. Чапел і С. Робертс (1986 р.) констатували у іноземних студентів, що проживали у США і прекрасно володіли англійською мовою високу ТН [54].

Цікавим є дослідження У. Оуена, Р. Свіні (W. Owen, R. Sweeney [257]), які оцінювали толерантність до невизначеності студентів при виконанні

різних завдань і її вплив на продуктивність, навчання і задоволення від цього процесу. Дослідники виходили з того, що навчальна ситуація містить багато невизначеності і ТН може впливати на рівень задоволеності навчанням і на його ефективність. В результаті були отримані наступні кореляційні взаємозв'язки: студенти з високою ТН сприймали різні проекти як більш невизначені, на противагу від нетолерантних до невизначеності. Толерантні до невизначеності студенти виявились більш відкритими до усвідомлення того факту, що інформація складна, важка для розуміння, тоді як нетолерантні – спрощують її, не бачать невизначеності і складності. Таким чином, регулюючи рівень невизначеності можна значно підвищити ефективність навчальної діяльності студентів.

Процес розвитку /формування ТН можливий за рахунок використання стратегій критичного мислення в процесі навчання В. Дерома (V. DeRoma), К. Мартін (K. Martin), М. Кесслер (M. Kessler). Розвиток критичного, а також креативного мислення дає можливість підготувати до неоднозначних, неструктурованих ситуацій, що є відображенням складності життя [238]. Б. Ламбертон (B. Lamberton), Я. Федорович (J. Fedorowicz), Г. Роуланд (G. Rowland) визначають необхідним інструментом подолання складних, нелінійних і непередбачуваних ситуацій - системне мислення [249]. Н. Хубер (N. Huber [246]) для розвитку ТН пропонує в процесі навчання застосовувати задачі, які потребують розробки альтернативних рішень, рефлексії і нелінійного мислення. Е. Вепенстад підкреслює, що невизначеність є сутністю психоаналізу, тому можна говорити про розвиток ТН в процесі психотерапії [265].

У 2003 р. виходить публікація Й. Віссер (Y. Visser [266]), в якій авторка розглядає проблему навчання способом управління невизначеністю, розмірковує не лише про змінення та переробку конкретних навчальних моделей та підходів, але й веде мову про зміну власне самої культури викладання з метою створення навчальної атмосфери, яка сприяла розвитку у студентів ТН [44; 45].

В цілому можна констатувати, що проблема ТН, її значення для процесу навчання досліджувалось в різних аспектах: а) встановлювались кореляційні зв'язки між ТН і результатами виконання нових, складних завдань; б) досліджувались особливості прийняття або неприйняття невизначеності в освітньому процесі; в) розроблялася теоретико-методологічна база розвитку / формування ТН у студентів. Також, встановлено, що ТН учні / студенти краще справляються з новими, складними завданнями на протиположності від інтолерантних.

В контексті даного дослідження є доцільним розглянути процес формування ТН у психологів, представленого П. Лушиним в монографії «Особистісні зміни як процес: теорія і практика». Учений виходив з того, що професійне становлення психолога повинно спиратися на переживання нелінійних процесів відкритої системи, яке пов'язано з професійною діяльністю. Подібну парадоксальну готовність П. Лушин називає ТН, сутність якої полягає не тільки в тому, щоб вміло орієнтуватися в мало передбачених і нестабільних ситуаціях, але й в якості стимулюючих творчий пошук і професійний розвиток [104, с. 276]. Сутність навчального середовища – сформувати проблемно-орієнтовану групу, що дозволяє її учасникам вступати в дискусію. За таких умов виникає протиріччя між протилежними сторонами учасників дискусії, що призводить до моменту невизначеності, коли позиція кожного з учасників містить елемент істинності. Основна ідея психолого-педагогічної взаємодії учасників проблемної групи – відкриття можливостей для прийняття невизначеності, що сприяє особистісному і творчому розвитку. Особливо важливими є формування толерантного ставлення до невизначеності, прагнення не тільки уникати невизначених ситуацій, а й приймати їх в якості стимулюючих творчий потенціал особистості [104; 109].

Подібної точки зору дотримувався А. Гусєв [44], який зазначав, що розвиток / формування ТН у фахівців, чия діяльність перебуває в умовах високого рівня невизначеності є надзвичайно актуальним напрямом

дослідження. Однією з головних проблем в цьому напрямку автор визначає неможливість використання традиційної моделі експериментального формування психологічного феномена ТН, в якій відібрано експериментатором засоби впливу, в умовах жорсткого контролю з боку експериментатора, повинні привести до заздалегідь намічених результатів. В якості теоретичної платформи для розвитку ТН у студентів-психологів А. Гусєв визначив: положення *генетико-моделюючого методу* академіка С. Максименко [117]; *екофасилітативна парадигма* професора П. Лушина [104; 108]. Теоретичні положення принципи процесу особистісного змінювання були застосовані як методологічна основа розробки програми розвитку ТН у студентів-психологів [45].

Таким чином, проблема формування ТН у майбутніх психологів є досить актуальною і потребує подальших пошуків науково обґрунтованого її вирішення. Аналізуючи наукову літератури з даної проблеми, було розроблено модель формування ТН та її змістову структуру, як цілісну систему знань, здатностей, особистісних якостей майбутніх психологів відповідно до сучасних умов освітнього процесу, які дозволяють здійснити втілення ідей ТН у процес професійної підготовки (див. рис. 1.2).

Поняття «формування» більшою мірою відображає результат активних форм впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на процес розвитку [33]. Формування особистості – це становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх детермінант її розвитку. На думку І. Підласого, «формування передбачає деяку закінченість людської особистості, досягнення рівня зрілості та стійкості [229]. Модель (лат. *modulus* - «міра, аналог, зразок») у психології – це система об'єктів або знаків, яка відтворює деякі істотні властивості системи-оригіналу; форма наочності бажаної правильної реакції [223]. Розроблена модель формування ТН у майбутніх психологів характеризується цілісністю, структурними складовими та умовами їх функціонування.

Рис. 1.2. Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів

Як видно з рис. 1.2, модель формування ТН у майбутніх психологів містить три взаємопов'язаних структурних компоненти: когнітивний, афективний і конативний.

Когнітивний компонент об'єднує ті феномени, що пов'язані зі знаннями про формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. Система цих феноменів виявляється через: по-перше, поінформованість майбутніх психологів про поняття «толерантність до невизначеності»; по-друге, через уявлення про ознаки, що підтверджують сформованість толерантності до невизначеності; знання про відмінності толерантного до невизначеності майбутнього психолога від інтолерантного до невизначеності; по-третє, через комплекс уявлень про риси, що притаманні толерантному до невизначеності майбутньому психологу; по-четверте, через уявлення про толерантний до невизначеності «Я-образ» майбутнього психолога; по-п'яте, через аналіз, осмислення та усвідомлення свого мислення, придбаних знань і поведінки в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього, аналіз своїх думок, почуттів і мотивів в умовах, які змінюються, що забезпечується рефлексивністю.

У психологічних словниках рефлексія (від лат. reflexio – відображення) – міркування, сповнене сумнівів, протиріч; самоаналіз власного психічного стану; механізм взаєморозуміння; усвідомлення особою або спільністю того, як вони сприймаються й оцінюються в дійсності іншими індивідами або спільностями [223]; рефлексія (від лат. reflexio – звернення назад) являє собою процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів, де ключовими термінами є «процес» і «самопізнання» [223].

Говорячи про роль рефлексивності у діяльності особистості, можна зазначити, що сучасна людина, стикаючись із труднощами, невизначеністю, стресом, навантаженням, новацією, завдяки рефлексивності здатна підійматися над ситуацією, дивитись на неї і на себе ніби зі сторони, конструювати модель ситуації і, відповідно, оволодівати життєвим шляхом,

власним розвитком, овоїти суб'єктну позицію у суспільних стосунках [58; 59; 60; 61; 62; 63; 64].

Здатність до рефлексії у майбутніх психологів сприятиме: 1) переоцінюванню елементів новизни, невизначеності, на яких в процесі підготовки фіксується їх увага; 2) розвитку пізнавальних процесів, який функціонує на основі здатності відтворити множинність суджень на неоднозначні, неструктуровані, невизначені ситуації в професійній діяльності; 3) новому ставленню до професійної діяльності, яка має елементи невизначеності; 4) новому ставленню до себе, за умови сприйняття невизначених ситуацій як таких, що сприяють особистісному і професійному розвитку; 5) індивідуальній саморегуляції в невизначених ситуаціях.

Афективний компонент містить у собі ті феномени, що пов'язані з емоційним ставленням майбутніх психологів до толерантності до невизначеності. Система цих елементів включає в себе переживання особистістю майбутнього психолога належності до професійної спільноти (переживання співпричетності). Оцінювальні судження відносно невизначених ситуацій в професійній діяльності виявляються у вигляді приписування їм якостей: задоволення – незадоволення, симпатія – антипатія, інтерес (пристрасть, схильність) – ненависність (недоброзичливість, недружелюбність, непривітність, нелюб'язність). Також, розуміння емоційного стану іншої людини завдяки співпереживанню, проникнення в її суб'єктивний світ досягається завдяки розвиненим емпатичним здібностям.

Емпатія – розуміння іншої людини шляхом емоційного відчуття її переживань [223]. Т. Титаренко визначила процеси, що забезпечують рефлексивну активність особистості: емпатія, проекція, децентрація, наративізація. Емпатія, крім емоційного відгуку, співчуття, передбачає загальну здатність людини тотально відчувати внутрішній світ іншого [184]. Чим більш толерантний до невизначеності буде майбутній психолог, тим

краще він орієнтуватиметься у сфері емоційних контактів і тим ефективніше буде його професійна діяльність.

Конативний компонент об'єднує ті феномени, що пов'язані з толерантною / інтолерантною до невизначеності поведінкою майбутніх психологів, тобто поведінкою, що регулюється інтеріоризованими нормами та цінностями відповідної професійної психологічної спільноти. Вміння рішуче діяти в складних ситуаціях, звертатися до нових джерел інформації для вирішення нових проблем, застосовувати продуктивні або непродуктивні копінги в ситуаціях невизначеності є ознаками конативного компоненту. Ці феномени виявляються через навчальну діяльність майбутніх психологів, активну участь у всіх видах і формах роботи (семінарах, «круглих столах», практичних заняттях тощо).

Запропонована модель відображає те, що на формування ТН у майбутніх психологів впливають психолого-педагогічні умови: принципи і методологічні підходи, що здатні забезпечити залучення у навчальний простір індивідуальних смислів суб'єктів навчальної діяльності, конструювання на їх основі нових соціальних смислів, їх зміни відповідно до нових життєвих і професійних контекстів з метою переходу на новий рівень саморозвитку за типом толерування невизначеності. *Психологічні умови*: самоорганізація соціальної освітньої екосистеми; екологічність освітнього простору; профіцитарність; «компетентність самосупроводу»; абсолютне позитивне (екологічне) ставлення до майбутніх психологів; принцип переходу – «порядок через хаос»; принцип невизначеності; принцип колективного суб'єкта як спільної групової ідентичності, взаємної залученості і розподіленої відповідальності [104; 135] сприятимуть формуванню ТН у майбутніх психологів.

Толерувати невизначеність неможливо в чітко структурованому і визначеному учбовому просторі [112]. Тому, серед сучасних підходів до підготовки фахівців, що вирізняються достатньою різноманітністю, з метою створення психолого-педагогічних умов формування ТН було обрано

сукупність методологічних підходів: гуманістичний, системний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, екофасилітативний (включає в себе профіцитарний підхід), контекстний. Зазначені психолого-педагогічні умови у своїй методологічній основі відповідають процесам психічного розвитку і змінювання особистості, відповідно до розглянутих підходів формування ТН в підрозділі 1.1.

Гуманістичний підхід, базуючись на принципах поваги до гідності та розуму людини, праві на самостійність у прийнятті рішень, праві на щастя та вільний вияв природних почуттів і здібностей, сприятиме толерантному ставленню до інших людей, їх поглядів, думок, суб'єктивної невизначеності. Провідні представники гуманістичної психології (Г. Олпорт, А. Маслоу, Р. Мей, Г. Мюррей, Г. Мерфі, К. Роджерс), українські представники гуманістичної парадигми в освіті (Г. Балл, І. Бех, П. Лушин, С. Максименко та ін.) внесли свій вклад в гуманізацію освітнього середовища. Формування особистості, як головної цінності людини, на думку І. Беха, є однією з основ запровадження гуманістичної парадигми в навчанні та вихованні [13]. На думку Г. Балла [9], сучасний гуманізм постає як світоглядна позиція, відповідно до якої виявляється віра у величезні конструктивні здатності (реальні й потенційні), притаманні людині на всіх рівнях її соціальної організації, відбувається пошук шляхів активізації й розвитку цих здатностей. Чуттєвою основою гуманізму є емпатія. Також автор говорить про раціогуманізм, як форму гуманістичного світогляду, що означає цінування розуму і спирання на нього.

Сутність *системного підходу* полягає в тому, що об'єкт вивчають як цілісну множину елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто як систему [131]. Формування ТН як певної системи характеризується нелінійними процесами, що включає множинність суджень, ймовірність, неструктурованість, мінливість тощо.

Особистісно-орієнтований підхід в освітній системі характеризується недирективним супроводом суб'єктів навчальної підготовки, підвищенні

кваліфікації в процесі реалізації створюваних ними індивідуальних стратегій професійного розвитку. Чітке визначення і засвоєння нормативних компетенцій виступає тільки як підлеглий елемент у реалізації освітньої самоорганізації студента. Освітній продукт цієї особистісно-орієнтованої підготовки виявляється полімодальним, гнучким, таким, що постійно розвивається [135]. Особистісно-орієнтований підхід спрямовано на реалізацію сутнісної природи суб'єкта, якій відповідають цінності служіння, коли головним життєвим ставленням виявляється любов до інших людей. Це дозволяє людині виходити за межі своїх актуальних, наявних можливостей [13]. Врахування в навчальному процесі індивідуальних особливостей, інтересів та потреб майбутніх психологів забезпечить розвиток їх індивідуальної саморегуляції, впевненість у свої сили вирішувати різноманітні життєві та професійні задачі, що створить умови для формування саморегуляції в невизначених ситуаціях.

Діяльнісний підхід розглядає особистість як суб'єкт діяльності який формується в діяльності та спілкуванні з іншими людьми і визначає характер цієї діяльності та спілкування. З погляду психології, зміст освіти засвоюється не шляхом передачі інформації людині, а в процесі її власної активної, спрямованої діяльності [39].

Екофасилітативний підхід, розроблений П. Лушиним [112; 227], застосовується як в педагогічному так і в консультативному або психотерапевтичному просторі, заснований на принципах гуманізму та екологічності (профіцитарна логіка). Екофасилітація - це процес управління відкритою динамічною системою особистості з метою підтримання її в стані саморозвитку. Екофасилітатор як педагог і як консультант або психотерапевт сприяє / фасилітативно супроводжує процес відповідно динаміці і характеру учбової або особистісної саморегуляції в умовах утруднення, переходу, коли наявних засобів для оволодіння новим недостатньо [227]. Сутність екологічної (профіцитарної) позиції педагога / психолога полягає в упевненості в тому, що студент або клієнт володіє достатніми можливостями

реагування на ситуації. Екопсихологічна фасилітація виступає важливою умовою реалізації переходу особистості на новий виток розвитку в ситуації невизначеності.

Контекстний підхід характеризується активним навчанням із застосуванням професійного контексту, що насичує навчальний процес елементами професійної діяльності [28; 39]. Відповідно до контекстного підходу, застосовуючи реальні професійні завдання, з метою їх вирішення, що насичені протиріччями, двозначністю, невизначеністю, майбутні психологи знаходяться в ситуації, коли певний час невідомі всі факти. За таких умов контекстний підхід виступає в якості передумови для виникнення толерантного ставлення до невизначеності.

Отже, аналіз особливостей формування ТН і ІТН в навчальному процесі, дає можливість сформулювати робоче визначення ТН майбутніх психологів. *Толерантність до невизначеності майбутніх психологів* – це здатність майбутніх психологів виявляти толерантність до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності в професійній діяльності, що супроводжується когнітивним осмисленням таких ситуацій, позитивним ставленням до невизначеності або двозначності та активним пошуком шляхів вирішення таких ситуацій.

Запропонована модель формування ТН у майбутніх психологів, включає когнітивну оцінку невизначеності, емоційне реагування і поведінкову реакцію на ситуації невизначеності. Розглянуті принципи і методологічні підходи гармонійно поєднують у собі психолого-педагогічні аспекти впливу на особистість майбутнього психолога, забезпечать залучення у навчальний простір індивідуальних смислів суб'єктів навчальної діяльності, конструювання на їх основі нових соціальних смислів, їх зміни відповідно до нових життєвих і професійних контекстів з метою переходу на новий рівень саморозвитку за типом толерування невизначеності.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз літератури дозволив визначити основні підходи дослідження ТН та її формування. Встановлено, що ТН є складним поняттям, яке розглядається з позицій різних теоретичних конструктів: як риса особистості, як соціально-психологічна установка, як когнітивно-перцептивне утворення, як здатність особистості, як культурна складова, як множинність реакцій на невизначені ситуації, як характеристика індивідуальної саморегуляції особистості в невизначених ситуаціях. Розглянуті підходи щодо можливості формування ТН: процесуально-динамічний, генетично-моделюючий, теорія особистісного змінювання (екофасилітативний), системний, генетичний, суб'єктний, професіогенетичний, акмеологічний, екзистенційний, розглядають процеси психічного розвитку і змінювання особистості, становлення і перетворення психологічної організації людини як складної цілісної системи, що сприяє толерантному ставленню до невизначеності.

Невизначеність завдяки категоріям діалектики виражає відношення між протилежностями; збагачує зміст пов'язаних з нею категорій (необхідність і випадковість, ймовірність, можливість і дійсність, свобода і причинність); забезпечує можливість вільного вибору; може виступати в негативному аспекті як проблема ліквідації невизначеності. Феномен невизначеності в психологічних теоріях характеризується новизною, складністю, суперечливістю, неможливістю контролю, множинністю виборів і рішень, високим ступенем ризику. В аналізі можливих ознак ситуації невизначеності виділяють зовнішні і внутрішні умови, що визначаються суб'єктивним ставленням до таких ситуацій. Для подолання невизначеності значення має особистий смисл, здійснення вибору, прийняття рішення в ситуації невизначеності. В більшості дослідженнях суб'єктивна кваліфікація ситуації як невизначеної представлена у вигляді когнітивних, афективних і поведінкових особливостей особистості.

Визначено сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів-теоретиків / дослідників залежно від здібностей до наукової діяльності і практичних психологів залежно від видів діяльності: просвітницько-пропагандистської, профілактичної, консультативної, психодіагностичної, психокорекційної і психотерапевтичної. За джерелом виникнення ситуацій невизначеності в професійній діяльності психологів можна виділити як внутрішні (внутрішні протиріччя психолога) так і зовнішні (об'єктивність невизначеності при взаємодії з зовнішнім середовищем).

Визначено психологічні умови формування ТН: самоорганізація соціальної освітньої екосистеми; екологічність освітнього простору; профіцитарність; «компетентність самосупроводу»; абсолютне позитивне (екологічне) ставлення до майбутніх психологів; принцип переходу – «порядок через хаос»; принцип невизначеності; принцип колективного суб'єкта як спільної групової ідентичності, взаємної залученості і розподіленої відповідальності.

Розроблена модель формування ТН у майбутніх психологів складається з трьох взаємопов'язаних структурних компонентів (когнітивний, афективний, конативний). Когнітивний компонент включає обізнаність та усвідомленість позитивної складової ТН, афективний – позитивне ставлення до формування ТН, конативний означає рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності. Психолого-педагогічні підходи: гуманістичний, системний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, екофасилітативний, контекстний, забезпечать особистісне змінювання майбутніх психологів за типом толерування невизначеності.

Результати дослідження, відображені у розділі, викладено в таких публікаціях автора [196; 197; 199; 200; 205; 210-217]

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ, КОМПОНЕНТІВ І ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Теоретичний аналіз проблеми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, проведений у першому розділі, дає можливість провести емпіричне дослідження даного феномена. У даному розділі, відповідно до визначеної моделі, розроблено методичну базу емпіричного дослідження формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів та викладено аналіз результатів дослідження основних рівнів сформованості таких компонентів як когнітивний, афективний і конативний. Подано результати дослідження рівнів толерантності до невизначеності у майбутніх психологів залежно від статі, віку, регіону проживання, форми навчання, наявності стажу трудової діяльності. Проаналізовано психологічні кореляти формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

2.1. Методика та організація дослідження особливостей формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів

Метою констатувального експерименту було виявлення особливостей формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. Реалізація експериментального дослідження передбачала складання програми проведення емпіричного дослідження, що включала підготовчий етап, етап збору емпіричних даних та етап аналізу результатів дослідження.

На підготовчому етапі проаналізовано психодіагностичний інструментарій, який представлено у наукових літературних джерелах з даної

проблеми дослідження. Слід зазначити, що не дивлячись на велику кількість досліджень, в зарубіжній науковій традиції не вироблено єдиних підходів до вимірювання ТН, створений зарубіжними авторами вимірювальний інструментарій представляє собою особистісні опитувальники, які відображають різноманітність у розумінні сутності феномену ТН [42].

У західній школі вивчення ТН безпосередньо пов'язано з проблематикою подолання невизначеності, тоді як у російській школі - з проблемами виховання толерантності. Також, відсутність єдиного вимірювального інструментарію породжує проблеми, пов'язані з можливістю зіставлення результатів проведених досліджень [41].

Українські дослідники використовують теоретично обґрунтовані і апробовані психодіагностичні комплекси, які спрямовані на вивчення різних феноменів ТН, ІТН, МІНТ, в адаптації російських вчених. Таким чином, підібрано психодіагностичні методики для вивчення формування ТН, які найбільшою мірою відповідають меті і завданням дисертаційного дослідження, оскільки дають можливість комплексно дослідити складові компоненти формування ТН у майбутніх психологів. Методична база експериментального дослідження формування ТН у майбутніх психологів представлено у таблиці (див. табл. 2.1).

На *етані збору емпіричних даних*, відповідно методологічній базі емпіричного дослідження особливостей формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, проводилося дослідження серед майбутніх психологів. Дослідження проводилось протягом 2015 – 2016 років на базі Навчально-наукового Інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».

Таблиця 2.1

Методична база експериментального дослідження особливостей формування толерантності до невизначеності
у майбутніх психологів

Компоненти формування ТН	Показники компонентів	Методики дослідження та їх діагностичні шкали
<p><i>Когнітивний</i></p> <p><i>Критерій:</i> обізнаність та усвідомленість</p>	<p>Аналіз, осмислення та усвідомлення свого мислення, знань, думок почуттів, мотивів і поведінки в ситуаціях, які змінюються; поінформованість про ТН; обізнаність про ознаки, що підтверджують сформованість ТН; знання про відмінності толерантної до невизначеності особистості від інтолерантної; обізнаність та усвідомлення позитивної складової ТН</p>	<p>Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (А. Карпов). <i>Шкали:</i> ретроспективна рефлексія; ситуативна рефлексія; перспективна рефлексія; рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми [60];</p> <p>анкета на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування ТН (авторська розробка) (питання № 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9) (Додаток Б)</p>
<p><i>Афективний</i></p> <p><i>Критерій:</i> позитивне ставлення до формування ТН</p>	<p>Енергійність, чуттєвість, емоційність, невтомлюваність, підвищений життєвий тонус при стресових ситуаціях, які виникають у зв'язку з інноваціями; погляд на стресові ситуації з позитивної точки зору, віра в успіх; розуміння емоційного стану іншої людини; емоції і почуття в ситуаціях невизначеності, суперечливості, неоднозначності</p>	<p>Методика «Особистісна готовність до змін». <i>Шкали:</i> пристрасність; оптимізм [148];</p> <p>діагностика рівня емпатичних здібностей (В. Бойко) [150];</p> <p>анкета на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування ТН (авторська розробка) (питання № 3, 8) (Додаток Б)</p>

Продовження таблиці 2.1

<p><i>Конативний</i></p> <p><i>Критерій:</i></p> <p>рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності</p>	<p>Вміння рішуче діяти в складних ситуаціях, звертатися до нових джерел для вирішення нових проблем; тяжіння до нового, невідомого при необхідності діяти в складних ситуаціях; здатність змінювати власні плани та рішення, перебудовуватися у нових ситуаціях; віра у себе; здатність впевнено діяти в стресових ситуаціях; використовувати різні копінги в ситуаціях невизначеності</p>	<p>Методика «Особистісна готовність до змін». <i>Шкали:</i> винахідливість; сміливість, підприємливість; адаптивність; упевненість [148]; мельбурнський опитувальник прийняття рішень (МОПР). <i>Шкали:</i> пильність; уникнення; прокрастинація; надмірна пильність [70]; опитувальник «Особистісні фактори прийняття рішень». <i>Шкали:</i> готовність до ризику; суб'єктивна раціональність [77]; анкета на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування ТН (авторська розробка) (питання № 10) (Додаток Б)</p>
<p><i>Загальний показник сформованості ТН</i></p> <p>(стандартизовані методики дослідження)</p>	<p>Загальний показник особистісної властивості, що означає прагнення до змін, новизни і оригінальності; готовність йти невідомими шляхами і вирішувати складні задачі; здатність до самостійного вибору і виходу за рамки існуючих обмежень; самовладання в ситуаціях невизначених цілей і очікувань; спокійне ставлення до незавершених справ; оцінювання невизначених ситуацій як бажаних або як загрозливих</p>	<p>Новий опитувальник толерантності до невизначеності (НТН) в модифікації Т. Корнілової. <i>Шкали:</i> ТН (прагнення до змін); ІТН (прагнення до ясності); МІТН (прагнення до ясності і контролю) [77]; методика «Толерантність до невизначеності» (С. Баднера в перекладі і адаптації Г. Солдатової). <i>Шкали:</i> новизна; складність; невирішеність [149]; методика «Особистісна готовність до змін». <i>Шкала:</i> толерантність до двозначності [148]</p>

Вибірку констатувальної частини експерименту склали 282 досліджуваних майбутніх психологів, які були розподілені за наступними характеристиками (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Характеристика вибіркової сукупності майбутніх психологів

№ з/п	Параметри, за якими було розподілено вибірку на групи		Кількість досліджуваних (у %)
1.	Стать	- жіноча	89,4
		- чоловіча	10,6
2.	Вік	- до 20 років	40,4
		- 21 – 30 років	28,4
		- понад 30 років	31,2
3.	Місце проживання	- село	14,2
		- місто	85,8
4.	Освіта	- середня	35,5
		- середньо-спеціальна	25,5
		- вища	39,0
5.	Курс навчання	- перший курс навчання	14,9
		- другий курс навчання	19,9
		- третій курс навчання	15,6
		- четвертий курс навчання	14,2
		- п'ятий курс навчання (магістратура)	16,3
		- шостий курс навчання (магістратура)	19,1
6.	Форма навчання	- денна	38,3
		- заочна	61,7
7.	Наявність стажу трудової діяльності	- наявність стажу	61,7
		- відсутність стажу	38,3
8.	Планування майбутньої професійної діяльності за спеціальністю «Психологія»	- так	73,0
		- ні	27,0

На етапі аналізу та узагальнення даних отримані дані емпіричного дослідження піддавались статистичній обробці за критерієм хі-квадрат Пірсона (X^2), ранговим кореляційним аналізом за Спірменом, дисперсійним аналізом з наступною їх якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням.

Математична обробка даних [167; 180] та графічна презентація здійснювалися за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 17.0) та Excel MS.

Обрані методики дослідження та їх діагностичні шкали відповідають компонентам формування ТН: когнітивному, афективному (емоційному) та конативному (поведінковому). Крім зазначених компонентів застосовано загальний показник сформованості ТН у майбутніх психологів.

Когнітивний компонент формування ТН має на меті створення передумов обізнаності та усвідомленості у майбутніх психологів власних особливостей оцінювання невизначених ситуацій як бажаних або як загрозованих, усвідомлення ознак, що підтверджують сформованість ТН, знання про відмінності толерантної до невизначеності особистості від інтолерантної. Для дослідження когнітивного компоненту формування ТН у майбутніх, психологів використовувався комплекс методик:

- методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (А. Карпов) [60];
- анкета на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування ТН (авторська розробка) (питання № 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9).

Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (опитувальник А. Карпова) [60] дозволила визначити рефлексивний механізм формування ТН у майбутніх психологів. Рефлексія, як синтетична психічна реальність розглядається диференційовано, в трьох базових аспектах, що відповідає основним модусам психічного: як психічний процес, як психічна властивість і як психічний стан [60; 61; 63; 64], але вона не зводиться до жодного із зазначених аспектів, це синтез указаних модусів. Рефлексія це одночасно і

унікальна властивість, яка притаманна особистості, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації у психіці свого особистого змісту [60].

Отже, дана методика дозволила визначити багаторівневність та складність природи осмислення та усвідомлення свого мислення, придбаних знань і поведінки в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього, аналіз своїх думок, почуттів і мотивів в умовах, які змінюються, що є підґрунтям, внутрішньою умовою формування ТН. Загальний показник рефлексивності дав можливість виділити групи майбутніх психологів з високим, середнім і низьким рівнем розвитку рефлексивності. За діагностичними шкалами: «ретроспективна рефлексія», «рефлексія теперішньої діяльності», «розгляд майбутньої діяльності», «рефлексія спілкування та взаємодії з іншими людьми» розглянуто особливості ситуативної, ретроспективної та перспективної рефлексії.

Ще одним методом дослідження когнітивного компоненту формування ТН у майбутніх психологів виступила анкета на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування толерантності до невизначеності (авторська розробка) [203]. В анкеті запропоновано надати визначення з основних понять «толерантність до невизначеності», «інтолерантність до невизначеності», вказати ознаки, що підтверджують сформованість ТН, визначити умови формування ТН, диференціювати за певними властивостями толерантну до невизначеності особистість психолога від інтолерантної, обізнаність та усвідомлення позитивної складової ТН. Анкета складається з 10 запитань, до складу когнітивного компоненту віднесено питання № 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9.

Отримані відповіді оцінювалися за 5 бальною шкалою від 1 до 5 та були поділені на 3 групи відповідно з високим, середнім та низьким рівнем когнітивного компоненту формування ТН у майбутніх психологів. При цьому градація балів була наступна:

1 бал – низький рівень;

2-3 бали – середній рівень;

4-5 балів – високий рівень.

Під час аналізу відповідей увага зосереджувалась на обізнаності та усвідомленості майбутніми психологами питань, що стосуються як розуміння сутності понять ТН і ІТН, так і умов та показників формування ТН. Враховувалось обґрунтування відповідей, розгорнутість формулювань, відсутність відповідей на окремі запитання, змістовність висловлювань.

Таким чином, було отримано: фрагментарні, обмежені відповіді на поставлені питання з означеної проблематики, майже повні відповіді, але з недостатньою усвідомленістю позитивної складової формування ТН і глибоку обізнаність у світі формування ТН і оцінювання невизначених ситуацій в професійній діяльності психолога як бажані, а не такі, що несуть в собі загрозу. Дана диференціація відповідей дала можливість визначити рівень когнітивного компоненту за даною анкетною: низький, середній і високий.

Зазначені методики дослідження і окремі діагностичні шкали дали можливість визначити рівні когнітивного компоненту формування ТН у майбутніх психологів. До групи з *високим рівнем когнітивного компоненту* віднесено майбутніх психологів, які обізнані у важливих аспектах проблематики формування ТН, оцінюють невизначені ситуації як бажані, вбачають в них можливості для професійного зростання, самовдосконалення, усвідомлюють невизначеність сучасного світу і необхідність формування ТН у майбутніх психологів.

До групи з *середнім рівнем когнітивного компоненту* віднесено майбутніх психологів, які мають окремі прогалини з основних питань проблематики формування ТН у майбутніх психологів. Досліджувані зазначають недостатню обізнаність щодо умов формування ТН, щодо ознак, які підтверджують сформованість толерантності до невизначеності, не повністю усвідомлюють позитивну складову ТН в професійній діяльності психолога. До групи з *низьким рівнем когнітивного компоненту* були віднесені ті майбутні психологи, які недостатньо усвідомлюють

проблематику формування ТН, не володіють достатньо сформованими знаннями, не відповідають на поставлені питання, ситуації невизначеності оцінюють тільки як негативні, загрозливі.

Для дослідження *афективного компонента*, який визначає емоційне ставлення до формування ТН у майбутніх психологів, було застосовано наступний комплекс методик:

- Методика «Особистісна готовність до змін» (PCRS - Personal change readiness survey), автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. Бажанової та Г. Бардієр [148];
- Діагностика рівня емпатичних здібностей (В. Бойко) [150];
- Анкета на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування толерантності до невизначеності (авторська розробка).

За допомогою методики «Особистісна готовність до змін», яка особливо ефективна при розгляді стресових ситуацій, що виникають у зв'язку з інноваціями, оскільки необхідно справлятися зі змінами, реагувати на нестандартні ситуації іноді невизначені ситуації, було використано такі діагностичні шкали: «пристрасність» і «оптимізм». Діагностичну шкалу «пристрасність» використано з метою виявлення енергійності, чуттєвості, емоційності, невтомлюваності, підвищеного життєвого тону при стресових ситуаціях; шкалу «оптимізм» - з метою встановлення емоційної реакції на стресові ситуації з позитивної точки зору, віри в успіх. Діагностика рівня емпатичних здібностей (В. Бойко) застосовано з метою визначення рівня емпатичних здібностей у майбутніх психологів, що зумовлено встановленим кореляційним зв'язком між самопожертвою (рефлексивна емпатична орієнтація), умінням покладатись на інтеріоризовані цінності і захист прав інших та високими показниками ТН [76]. Також, О. Дубук [48] досліджуючи взаємозв'язок ТН, копінг стратегій і емоційного інтелекту, отримала дані кореляційного зв'язку ТН і емпатії, як однієї із складових емоційного інтелекту.

Крім того, для діагностики афективного (емоційного) компоненту було використано анкету на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування толерантності до невизначеності (авторська розробка), зокрема такі її питання № 3, 8, за якими визначалися позитивні або негативні емоції та почуття в ситуаціях невизначеності, суперечливості, неоднозначності та бажаність таких ситуацій. Отримані відповіді оцінювались за 5 бальною шкалою, при цьому градація балів була наступною:

- 1-2 бали – низький рівень;
- 3-4 бали – середній рівень;
- 5 балів – високий рівень.

Під час аналізу відповідей увага зосереджувалась на виявленні у майбутніх психологів позитивного або негативного ставлення до ситуацій невизначеності. Так, низький рівень афективного компоненту формування ТН з визначених питань отримали ті майбутні психологи, яким було або важко визначитись з відповіддю або вони тільки негативно ставились до даних ситуацій; середній рівень отримали ті респонденти, які надавали частково правильні або неповні відповіді з вказуванням на позитивну емоційну реакцію щодо невизначених ситуацій; високий рівень було отримано за повні й правильні відповіді, з обґрунтуванням позитивної складової емоційної реакції на ситуації невизначеності, суперечливості, неоднозначності.

За набраними балами досліджуваних було поділено на 3 групи відповідно з високим, середнім та низьким рівнем афективного компоненту формування ТН у майбутніх психологів.

До групи з високим рівнем афективного компоненту було віднесено тих майбутніх психологів, які позитивно оцінювали ситуації невизначеності, схвалювали необхідність формування ТН у психологів, вказували на підвищений життєвий тонус при стресових ситуаціях, в ситуаціях незавершеності, неоднозначності, мали високі показники щодо розуміння емоційного стану іншої людини завдяки співпереживанню, проникнення в

його суб'єктивний світ. До групи з середнім рівнем афективного компоненту віднесено майбутніх психологів, які виявляли недостатню впевненість при позитивно емоційній оцінці ситуацій невизначеності, іноді вказували на амбівалентні почуття до даної проблематики. До групи з низьким рівнем афективного компоненту віднесено досліджуваних, яким було важко визначитись з відповідями на поставлені питання, вони проявляли небажання працювати з означеної тематики або вказували тільки на наявність негативного ставлення до ситуацій невизначеності як в навчальній діяльності так і в житті, мали песимістичний погляд на стресові ситуації.

Про сформованість *конативного компоненту* формування ТН у майбутніх психологів можна судити на основі комплексу психодіагностичних методик, які спрямовано на виявлення рішучості і дієвості в ситуаціях невизначеності.

Методика «Особистісна готовність до змін» [148]. Крім діагностичних шкал «пристрасність» і «оптимізм», які застосовано для дослідження афективного формування ТН у майбутніх психологів, методика включає в себе наступні шкали: «винахідливість», «сміливість» і «підприємливість», «адаптивність», «упевненість», за допомогою яких було визначено поведінкові особливості майбутніх психологів в ситуаціях невизначеності. Зокрема, шкала «винахідливість» спрямована на виявлення вміння знаходити вихід з складних ситуацій, звертатись до нових джерел для вирішення нових проблем. Діагностичні шкали «сміливість» і «підприємливість» трактуються як тяга до нового, невідомого, відмова від раніше випробуваних і надійних способів діяти в стресових ситуаціях, що відповідає ТН. Шкала «адаптивність» передбачає «вміння змінювати свої плани і рішення, перебудовуватись в нових ситуаціях, не наполягати на своєму, якщо цього вимагає ситуація» [148]. Шкалу «упевненість» також було віднесено до конативного компоненту, у зв'язку з тим, що віра в себе, в свої чесноти і свої сили дає можливість особистості діяти в невизначених ситуаціях, якщо вона забажає.

Мельбурнський опитувальник прийняття рішень (МОПР) (російськомовна адаптація Т. Корнілової на основі опитувальника Фліндерса). Діагностичні шкали: пильність, уникнення, прокрастинація, надмірна пильність [70]. Опитувальник будується на використанні теорії Дженіса і Манна, в якій йдеться про три умови, які визначають опору людини на той чи інший копінг в стресовій ситуації прийняття рішень: 1) усвідомленість про ризики, які пов'язані з альтернативними рішеннями; 2) надія знайти кращу альтернативу; 3) віра в те, що людина має в своєму розпорядженні достатню кількість часу для пошуку і зважування альтернатив [70]. Враховуючи вище сказане, людина, яка приймає рішення в ситуації психологічного стресу, намагається впоратись з мотиваційними і емоційними «силами», конфліктуючими в ситуації вибору. За даною методикою саме пильність пов'язана з потребою у пізнанні і ТН [70]. Пильність забезпечує уточнення цілей і задач рішення, розгляд альтернатив, що пов'язано з пошуком необхідної інформації, асиміляцією її «без упереджень» і оцінки перед вибором. *Пильність*, як зазначає Т. Корнілова [70], властивість особистості, яка сприяє продуктивному прийняттю рішень, як схильність до активного покою, як готовність особистості до прийняття умов невизначеності і гнучким стратегіям прийняття рішень, що базується на позитивному прийнятті змінюваності і невизначеності. Інші шкали даної методики дають можливість визначити непродуктивні копінги в результаті прийнятих рішень. *Уникнення* означає ігнорування особистістю прийняття рішень, інформації про ризики втрати і продовження слідування раніше обраному курсу дій. *Прокрастинація* – захисне уникнення через перекладання відповідальності і раціоналізацію сумнівних альтернатив. *Надмірна пильність* характеризується імпульсивністю прийняття рішень, не включає інтелектуальну орієнтацію пошуку виходу із ситуацій в умовах невизначеності.

Вияв поведінкових корелятивів формування ТН у майбутніх психологів можливий за допомогою опитувальника «Особистісні фактори прийняття

рішень» (ОФР) [77]. Даний опитувальник є результатом модифікації Т. Корніловою німецької методики Q-сортування Х. Вольфрама і будується на припущенні про можливість усвідомлення особистістю того, в якому ступені для неї характерні продуктивні способи вирішення ситуацій невизначеності, що забезпечується суб'єктивною репрезентацією особистісного ризику в самосвідомості. Діагностичні шкали даного опитувальника дали можливість визначити: *готовність до ризику* – готовність діяти в ситуаціях з неповним або завідомо недоступними орієнтирами, що відповідає ситуаціям невизначеності; *суб'єктивна раціональність* – готовність обдумувати свої рішення, збирати якомога більше інформації і діяти за умови повної орієнтовки в ситуації, в тому числі приймати ризиковані рішення.

Окреме питання анкети (№ 10) «Чи бажаєте Ви взяти участь у навчальній програмі з питань формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів?» також було віднесено до конативного компоненту

До групи з високим рівнем конативного компоненту було віднесено майбутніх психологів здатних рішуче діяти в складних ситуаціях і використовувати нові джерела інформації для вирішення нових проблем, здатних продуктивно діяти в невизначених ситуаціях, перебудовуватися у нових ситуаціях. До групи з середнім рівнем конативного компоненту віднесли досліджуваних з амбівалентним або нейтральним ставленням до необхідності знаходити продуктивні шляхи виходу з невизначених ситуацій, які при необхідності діють в складних ситуаціях, але не завжди тяжіють до нового, невідомого. До групи з низьким рівнем конативного (поведінкового) компоненту ми віднесли тих досліджуваних, які не здатні змінювати власні плани та рішення, перебудовуватися у нових ситуаціях, не наполягають на власній позиції (думці), якщо того вимагає ситуація, застосовують тільки непродуктивні копінги у складних, невизначених ситуаціях.

Загальний показник сформованості толерантності до невизначеності у майбутніх психологів досліджувався комплексом методик:

- Новий опитувальник толерантності до невизначеності (НТН в модифікації Т. Корнілової [77];
- Методика «Толерантність до невизначеності» TAS (Tolerance Ambiguity Scale) С. Баднера в перекладі і адаптації Г. Солдатової [149];
- PCRS (Personal change readiness survey) - методика «Особистісна готовність до змін», автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. Бажанової та Г. Бардієр. *Діагностична шкала: толерантність до двозначності* [148].

Новий опитувальник толерантності до невизначеності (НТН в модифікації Т. Корнілової [77] представляє собою апробований на російськомовній вибірці варіант збірного опитувальника побудованого А. Фехнером на основі найбільш відомих попередніх варіантів. За допомогою даного опитувальника було діагностовано показники за трьома діагностичними шкалами: толерантність до невизначеності (ТН), інтолерантність до невизначеності (ІТН) і міжособистісна інтолерантність до невизначеності (МІТН).

Шкала ТН дала можливість виміряти генералізовану особистісну властивість, що означає прагнення людини до змін, новизні і оригінальності; готовність йти невідомими шляхами і вирішувати більш складні задачі; можливість самостійного вибору і виходу за рамки прийнятих обмежень. За допомогою наступної шкали ІТН виявлено прагнення майбутніх психологів до ясності, впорядкованості у всьому і неприйняття невизначеності, натомість прийняття у якості головних правил і принципів, дихотомічний розподіл правильних і неправильних способів дій, думок і цінностей. Якщо шкала ІТН відображає прагнення до ясності у відношенні до світу (і світу людей), то шкала МІТН означає неприйняття невизначеності в позиціях «Я-Інший» і прагнення до ясності і контролю в міжособистісних стосунках (в світі людей) [76, с. 73-74].

Методика «Толерантність до невизначеності» TAS (Tolerance Ambiguity Scale) С. Баднера в перекладі і адаптації Г. Солдатової [149]

дозволяє виявити у майбутніх психологів показник толерантності до невизначеності як індивідуальну схильність розглядати (оцінювати) невизначені ситуації як бажані, або (у випадку проявів інтолерантності до невизначеності) як загрозливі. Кожне питання методики оцінювалось за 7-бальною шкалою (ступінь згоди з твердженням визначався від абсолютної згоди до абсолютної незгоди). Загальна сума балів, набраних за всіма 16 пунктами дала можливість отримати показник інтолерантності до невизначеності та визначити рівень (низький, середній та високий) даного показника. Підрахунок суми балів за окремими діагностичними шкалами дозволяє виявити основне джерело інтолерантності до невизначеності у майбутніх психологів: новизну проблеми, її складність або невирішеність.

Також в загальний показник ТН у майбутніх психологів було включено діагностичну шкалу «толерантність до двозначності» за методикою «Особистісна готовність до змін» [148], яка дає можливість визначити рівень спокійного ставлення до відсутності чітких відповідей, самовладання в ситуаціях, коли не ясна сутність того, що відбувається або не ясний результат справи, коли невизначені цілі і очікування, якщо розпочата справа залишається незавершеною.

Загальний показник сформованості ТН у майбутніх психологів також було розподілено на три рівні. До групи з високим рівнем загального показника було віднесено досліджуваних, які прагнуть до змін, новизни і оригінальності, при ситуації невизначеності знаходять рішення виходячи за рамки обмежень, спокійно ставляться до невизначеності. До групи з середнім рівнем загального показника ТН віднесено тих досліджуваних, іноді оцінюють невизначені ситуації як загрозливі, почуваються не завжди впевнено в складних, невизначених ситуаціях. І до групи з низьким рівнем загального показника віднесено досліджуваних, які не готові йти невідомими шляхами і вирішувати складні задачі, невизначені ситуації оцінюють як загрозливі.

На основі результатів дослідження рівнів когнітивного, афективного і конативного компонентів виокремлено три групи майбутніх психологів, відповідно з високим, середнім і низьким рівнем сформованості толерантності до невизначеності.

До групи з *високим рівнем сформованості ТН* віднесено майбутніх психологів з переважно високими рівнями сформованості когнітивного, афективного і конативного компонентів. Такі досліджувані були обізнані з проблеми формування ТН, зазначали її можливості для особистого професійного зростання, усвідомлювали позитивну складову ТН, демонстрували розуміння емоційного стану іншої людини завдяки співпереживанню, проникнення в її суб'єктивний світ, виявляли позитивні емоції в ситуаціях невизначеності, суперечливості, неоднозначності, здатність змінювати власні плани та рішення, перебудовуватися у нових ситуаціях та обирали продуктивні копінги в ситуаціях невизначеності.

Групу з *середнім рівнем сформованості ТН* склали майбутні психологи, які характеризувалися недостатнім розвитком сформованості когнітивного, афективного і конативного компонентів, зокрема вони мали недовільно сформовані знання про ТН і її позитивну складову, іноді відчували негативні емоції в ситуаціях невизначеності, суперечливості, проявляли невпевненість при обранні, нерішучість при прийнятті рішень в складних, неоднозначних ситуаціях. Також респонденти проявляли позитивне або негативне ставлення до необхідності формувати ТН.

Групу з *низьким рівнем сформованості ТН* склали майбутні психологи з низьким рівнем сформованості когнітивного, афективного і конативного компонентів. Такі досліджувані недостатньо усвідомлюють необхідність формування ТН, не обізнані про ознаки, що підтверджують сформованість ТН, не усвідомлюють позитивної складової ТН. Також вони мають погляд на стресові ситуації з негативної точки зору, не вірять в успіх, відчують негативні емоції і почуття в ситуаціях невизначеності та обирають

непродуктивні копінги при прийнятті рішень в складних, невизначених ситуаціях.

2.2. Аналіз результатів дослідження рівнів, компонентів сформованості толерантності до невизначеності у майбутніх психологів

На першому етапі емпіричного дослідження визначено рівні сформованості *когнітивного компоненту ТН* у майбутніх психологів

Спочатку було проаналізовано обізнаність майбутніх психологів щодо змісту ТН за авторською анкетною, надійність придатності якої було визначено за допомогою коефіцієнту Альфа Кронбаха [128] ($\alpha = 0,881$) (табл. 2.3, Додаток В).

Таблиця 2.3

Обізнаність майбутніх психологів щодо ТН та особливостей її формування

Обізнаність щодо	Бали, у середньому
сутності поняття «толерантність до невизначеності»	3,45
сутності поняття «інтолерантність до невизначеності»	3,13
ситуацій невизначеності, з якими стикається психолог в професійній діяльності	2,59
можливості формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	2,87
внутрішніх і зовнішніх умов формування толерантності до невизначеності	2,44
ознак, які відрізняють толерантного до невизначеності майбутнього психолога від інтолерантного	2,45
необхідності формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	4,09

Як випливає з даних, наведених у таблиці 2.3, переважає показник обізнаності щодо необхідності формувати ТН у майбутніх психологів, на що вказує середнє арифметичне 4,09 бала. Середні значення від максимальних

п'яти балів було виявлено щодо обізнаності сутності поняття «толерантність до невизначеності» 3,45 бала і «інтолерантність до невизначеності» 3,13 бала.

Цікавим є той факт, що хоч досліджувані і демонстрували обізнаність та усвідомленість самих понять (ТН, ІТН), але їм було важко визначити умови формування ТН, цей показник знаходиться на рівні 2,44 бала; надати ознаки, які відрізняють ТН майбутнього психолога від інтолерантного, показник на рівні 2,45 бала; назвати ситуації невизначеності, з якими стикається психолог в професійній діяльності, показник на рівні 2,59 бала; визначити можливості формування ТН у майбутніх психологів, показник 2,87 бала. Отже, як видно з наведених даних (табл. 2.3) порівняно з максимально можливою кількістю в 5 балів, результат є не дуже високим.

Крім того, виявлено особливості рефлексивності майбутніх психологів за методикою діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова [60]. Низький рівень рефлексивності мають 29,1% респондентів, які недостатньо усвідомлюють своє мислення, придбанні знання і поведінку в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього; 66,7% респондентів мають середній рівень розвитку рефлексії і тільки 4,3% респондентів аналізують і повністю осмислюють свої думки, почуття і мотиви, в умовах, які змінюються.

Рефлексивність як індивідуальна характеристика особистості глибоко пов'язана з особистісним потенціалом як потенціалом саморегуляції, потенціалом самовизначення. Разом з тим, даний зв'язок є складним і нелінійним. Саме рефлексивність з усіх складових особистісного потенціалу входить в нього непрямим шляхом, крім того, необхідна диференціація поняття рефлексивності і виділення різних її видів не тільки за об'єктивною спрямованістю, а й за якісними особливостями рефлексивного ставлення [94, с. 378].

Диференціація прояву рефлексії за критерієм спрямованості дає можливість виявити статистично значущі відмінності ($p \leq 0,05$) стосовно

ситуативної, перспективної та рефлексії спілкування і взаємодії з іншими людьми (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Показники рівня рефлексії майбутніх психологів за критерієм спрямованості

Критерії спрямованості рефлексії	Рівні рефлексії (кількість досліджуваних, %)		
	Низький	Середній	Високий
Ретроспективна	0,7	52,5	46,8
Ситуативна	0,7*	71,6*	27,7*
Перспективна	1,4*	42,6*	56*
Рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми	0,7*	70,9*	28,4*

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$.

Як видно з таблиці 2.4, група майбутніх психологів з *низьким рівнем рефлексії* характеризується недостатньою сформованістю головних видів рефлексії: 1,4% - перспективна рефлексія, по 0,7% - ретроспективна, ситуативна і рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми. Такі дані свідчать про незначне переважання звернення досліджуваних до майбутніх подій. У групі майбутніх психологів *середнього рівня рефлексії* найбільш виражена ситуативна рефлексія – 71,6% та рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми – 70,9%, тоді як ретроспективна рефлексія на рівні 52,5% і перспективна – 42,6%. У групі майбутніх психологів *високого рівня рефлексії* найбільш виражена перспективна рефлексія – 56%, на другій позиції ретроспективна рефлексія – 46,8%, на третій позиції рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми – 28,4 і ситуативна рефлексія – 27,7%.

Цікавим виявився той факт, що досліджувані середнього і високого рівня мають певні відмінності у спектрі визначених поведінкових проявів – індикаторів властивостей рефлексивності (рис. 2.1).

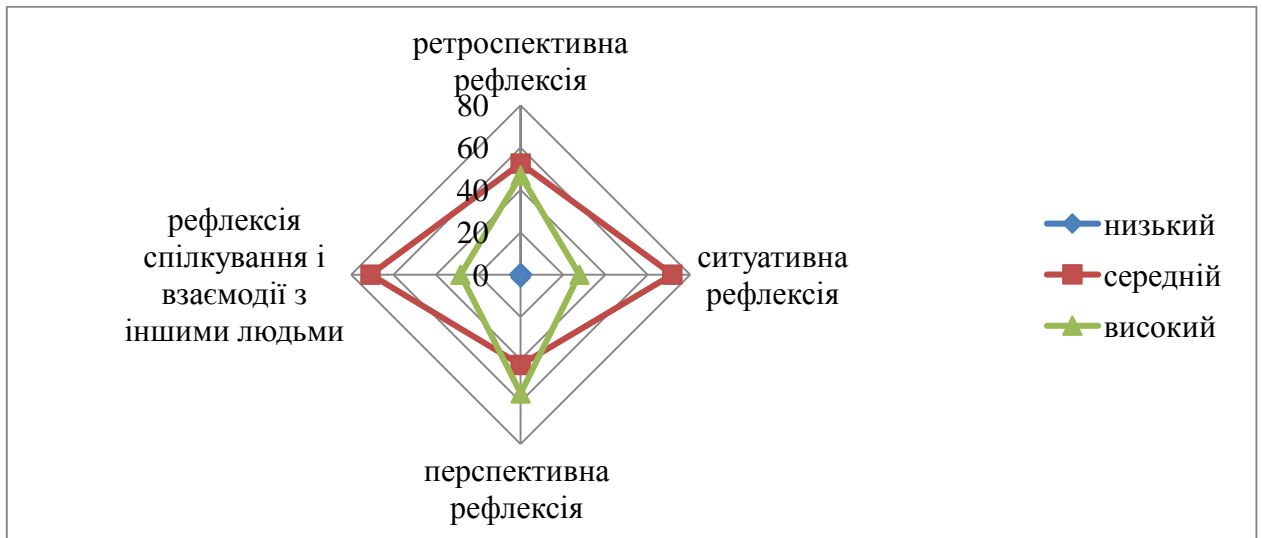

Рис. 2.1. Показники спрямованості рефлексивності у майбутніх психологів

На рисунку 2.1 графічно зображено особливості спрямованості рефлексії майбутніх психологів середнього і високого рівнів її розвитку. *Група середнього рівня рефлексії* з однієї сторони, характеризується більш вираженою позицією безпосереднього самоконтролю своєї поведінки в актуальній ситуації, осмислення її елементів, здатністю співвідносити свої дії з ситуацією, в якій змінюються умови з особистісним станом, з іншої – їм властиво здійснювати аналіз того, що відбувається у спілкуванні і взаємодії з іншими людьми. Таким чином, дана група більш орієнтована на аналіз теперішньої діяльності. *Група високого рівня рефлексії* найбільш виражено спрямована з однієї сторони, на майбутню діяльність і поведінку, планування, прогнозування ймовірнісних результатів, з іншої – демонструють схильність до аналізу минулої діяльності, змісту минулої поведінки, аналізу помилок у минулому. Отже, дана група майбутніх

психологів більш орієнтована на аналіз минулого і себе в ньому та орієнтацію на майбутнє.

М. Марусинець зазначає, що підготовка майбутніх психологів в сучасних умовах потребує переосмислення ракурсу проблеми, у тому сенсі, що традиційна система вишів, здебільшого зосереджена на знаннєвій освітній парадигмі, за якою недостатньо стимулюється активність студентів, зорієнтування навчального процесу на їх самопізнання, що є основою розвитку рефлексії та саморефлексії. В основу рефлексивно-орієнтованої концепції, на думку М. Марусинець, необхідно покласти ідею організації взаємопов'язаної рефлексивної діяльності всіх суб'єктів, що забезпечують спрямованість основних начальних процесів на розвиток рефлексії в цілому, її якостей і компонентів особистісно-сміслової сфери суб'єктів навчальної діяльності [122].

За результатами узагальнення зазначених методик визначено рівні когнітивного компоненту формування ТН (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Рівні сформованості когнітивного компоненту ТН у майбутніх психологів

Рівні когнітивного компоненту	Кількість досліджуваних, %
низький	42,6
середній	51,4
високий	6

Як видно з таблиці 2.5, 42,6% майбутніх психологів мають низький рівень сформованості когнітивного компоненту ТН, що характеризує їх неусвідомленість щодо проблематики формування ТН, вони не володіють достатньо сформованими знаннями, не відповідають на поставлені питання, ситуації невизначеності оцінюють тільки як негативні і такі, що несуть в собі загрозу; 51,4% мають середній рівень сформованості когнітивного компоненту ТН, що вказує на недостатню обізнаність щодо умов формування

ТН, ознак, які підтверджують сформованість ТН, недостатню усвідомленість її позитивної складової в професійній діяльності психолога.

Слід відмітити, що тільки 6% майбутніх психологів мають високий рівень сформованості когнітивного компоненту ТН, які обізнані у важливих аспектах проблематики формування ТН, оцінюють невизначені ситуації як бажані, вбачають в них можливості для професійного зростання.

Так, С. Байер з колегами (S. Bayer, R. Lev-Wiesel & M. Amir, 2007) зазначають, що когнітивна оцінка невизначених ситуацій, що можуть сприйматись як стресові, має дві фази: первинна оцінка вказує на оцінку ситуації як корисної або стресової, вторинна - означає вивчення внутрішніх і зовнішніх ресурсів, які впливають на особистість та її здатність до дії. Таким чином, особистість виконує суб'єктивний характер оцінки ситуації, яка формує свої емоційні та поведінкові реакції і визначає значення ситуаційних та особистих змінних для подолання стресових подій [233].

На другому етапі емпіричного дослідження визначено рівні сформованості *афективного компоненту ТН* у майбутніх психологів. Насамперед за методикою «Особистісна готовність до змін», автори [148] здійснено аналіз результатів за діагностичними шкалами: пристрасність і оптимізм (рис. 2.2).

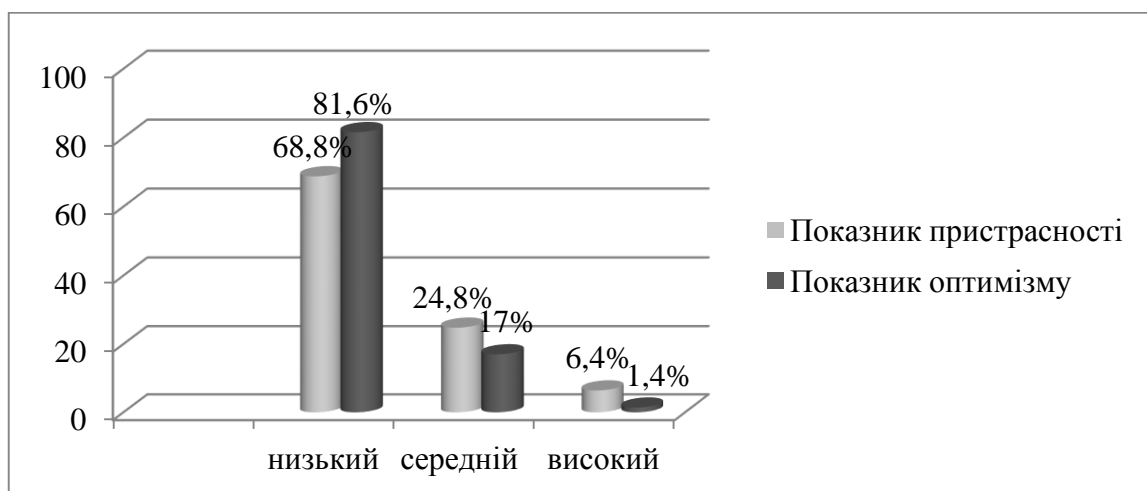

Рис. 2.2. Показник пристрасності і оптимізму як факторів готовності до змін майбутніх психологів

Обрані діагностичні шкали «пристрасність» і «оптимізм» надали можливість визначити емоційну складову афективного компонента при стресових ситуаціях, що виникають у зв'язку зі змінами умов життєдіяльності. Як видно (рис. 2.2), 68,8% майбутніх психологів відзначають у себе знижений життєвий тонус; 24,8% майбутніх психологів характеризуються недостатньою енергійністю при стресових ситуаціях у зв'язку з інноваційними змінами; 6,4% майбутніх психологів відчують енергійність, чуттєвість, емоційність, невтомлюваність та підвищений життєвий тонус при стресових ситуаціях.

Проаналізовано також показник оптимізму, що дає можливість зазначити тільки у 1,4% майбутніх психологів виявлено вміння дивитись на стресові ситуації з позитивної точки зору і вірити в успіх; 17% майбутніх психологів не завжди прагнуть позитивно ставитись до стресових ситуацій і орієнтуватись на кращий результат справи при потраплянні в стресові ситуації. Як впливає з отриманих даних, більша частина досліджуваних 81,6% має низькі значення даного показника, що свідчить про їх певний песимізм, прагнення фіксуватись на проблемах, а не на можливостях їх вирішення.

Наступний крок у дослідженні афективного компонента формування ТН передбачав аналіз результатів показника рівня емпатичних здібностей майбутніх психологів за методикою В. Бойко [150] (табл. 2.6).

Таблиця 2. 6

Показник рівня емпатичних здібностей майбутніх психологів

Рівні пристрасності	Кількість досліджуваних, %
низький	1,4
середній	74,5
високий	24,1

Як видно з таблиці 2.6, низький рівень розвитку емпатичних здібностей мають тільки 1,4% майбутніх психолога, що характеризує їх нерозуміння

емоційного стану інших людей; 74,5% майбутніх психологів вміють співпереживати іншим, що є особистісною складовою професійної діяльності психолога; 24,1% майбутніх психолога мають високий рівень розвитку емпатичних здібностей, вміють співпереживати, проникати в суб'єктивний світ іншої людини.

Отже, можна зазначити, що розвинені емпатичні здібності притаманні майже всім досліджуваним майбутнім психологам. Доцільно окремо розглянути значущість конкретного параметра в структурі емпатії (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Домінуючі складові емпатії у групах майбутніх психологів з різним рівнем її сформованості

Складові емпатії	Рівень емпатії (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
Раціональний канал емпатії	6,4	66	27,6
Емоційний канал емпатії	14,9	78	7,1
Інтуїтивний канал емпатії	2,8	50,4	46,8
Установки, що сприяють емпатії	-	-	100
Проникливість в емпатії	-	-	100
Ідентифікація в емпатії	6,4	47,5	46,1

Як видно з таблиці 2.7, у групі майбутніх психологів з *низьким рівнем емпатії* найбільш виражений емоційний канал емпатії – 14,9%, на другому місці раціональний канал емпатії і ідентифікація в емпатії по 6,4%. Відповідно до отриманих показників майбутнім психологам з низьким рівнем емпатії не притаманно розуміти внутрішній світ іншого, проявляти інтерес до стану, проблем і поведінки інших людей, ставити себе на місце іншого. Такі досліджувані характеризуються уникненням від особистих контактів.

У групі майбутніх психологів з *середнім рівнем емпатії* найбільш домінує емоційний канал – 78% досліджуваних і раціональний канал – 66% досліджуваних, а також здатність до інтуїції - 50,4% та ідентифікації в емпатії - 47,5%. Такий розподіл свідчить про здатність досліджуваних даної групи входити в емоційний резонанс з навколишніми, співпереживати їм, розуміти їх внутрішній світ, здійснювати ефективний вплив, у разі потреби. Також, майбутнім психологам цієї групи притаманно проявляти спонтанну зацікавленість до іншої людини, діяти в умовах дефіциту інформації і спиратися на особистий досвід, ставити себе на місце іншого.

У групі майбутніх психологів з *високим рівнем емпатії* домінують ті структурні показники, що на низькому і середньому рівнях емпатії не були представлені, зокрема це установки, що сприяють емпатії і проникливості – 100% досліджуваних. На третій позиції інтуїтивний канал емпатії - 46,8% і ідентифікації в емпатії - 46,1%. Такі показники вказують на сформованість установок особистості щодо прояву зацікавленості до іншої людини, вміння співчувати та співпереживати, виявляти емоційну чуйність, інтуїтивно діяти в умовах недостатньої інформації, ставити себе на місце іншого, бути гнучкими у емоційних проявах. Очевидно, такі домінанти знижують актуальність потреби в таких засобах емпатії, як енергетично налаштовуватися на інших та виявляти спонтанний інтерес до інших.

Привертає до себе увагу той факт, що ті досліджувані, що інтуїтивно діють в ситуації, що потребує емпатії, поділені на дві групи. Одна група більш схильна до спонтанного співпереживання і дій, інша - до установки на емпатію при взаємодії з іншими і створення атмосфери відкритості, задушевності. Таким чином, на основі проведеного аналізу встановлено відповідність між якісними показниками та змістовими характеристиками емпатії у майбутніх психологів: *низько-емпатійна* група є емоційно – раціонально – ідентифікаційна; *середньо-емпатійна* є емоційно – раціонально – інтуїтивно – ідентифікаційна; *високо-емпатійна* є установочно – проникливо – інтуїтивно – ідентифікаційна. Ідея розподілу груп

досліджуваних відповідно до різних структурних складових емпатії запозичена у Я. Сухенко [178]. Також можна зазначити, що у досліджуваних майбутніх психологів сформованість складових емпатії має нерівномірний, «ненормальний» розподіл.

На противагу виявлених особливостей емпатії у майбутніх психологів, емпатія у практичних психологів має дещо інші особливості. В дослідженні Я. Сухенко [178] розвитку емпатії практичного психолога як чинника його саморегуляції, зазначається, що кількість психологів із високою готовністю до різноспрямованих, як егоїстичних, так і альтруїстичних, дій значно перевищує кількість пасивних досліджуваних. Якщо порівняти дані емпатії у майбутніх психологів з практичними психологами [178], то у досліджуваних із середнім рівнем розвитку емпатії має місце більш рівномірний розвиток складових емпатії, ніж у досліджуваних із низьким і високим рівнями, тому її можна назвати більш гармонійною.

Також цікавим є дослідження Г. Крісталла, де виділено особливий вид стресостійкості – «афективну толерантність», яка дозволяє людині краще усвідомлювати як власні емоційні процеси, так і переживання інших людей, не дратуючись і не приписуючи їм негативний сенс [160].

Далі було визначено емоційне ставлення майбутніх психологів до ситуацій невизначеності за анкетною на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування ТН (авторська розробка) (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Емоційне ставлення майбутніх психологів до невизначених ситуацій

Емоційне ставлення щодо	Бали, у середньому
ситуацій невизначеності в процесі навчання	2,72
бажаності ситуацій невизначеності, неоднозначності, суперечливості	3,04

З даної таблиці 2.8 випливає, що майбутні психологи, зазначають небажаність ситуацій невизначеності, неоднозначності, суперечливості, на

що вказує показник 3,04 бала і пов'язують своє емоційне ставлення до ситуацій невизначеності в процесі навчання з переживаннями негативного характеру, цей показник 2,72 бала з п'яти максимальних.

Узагальнення результатів дослідження дозволило виявити рівні сформованості афективного компонента ТН (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Рівні сформованості афективного компонента ТН у майбутніх психологів

Рівні афективного компонента	Кількість досліджуваних, %
низький	49,3
середній	48,9
високий	1,8

Встановлено, що майже половина майбутніх психологів (49,3%) мають низький рівень сформованості афективного компонента ТН, друга половина (48,9%) – середній рівень і тільки 1,8% - високий рівень. Отримані дані свідчать, що майже половині майбутніх психологів притаманна наявність тільки негативного ставлення до ситуацій невизначеності як в навчальній діяльності так і в житті, їм притаманно песимістичний погляд на стресові ситуації. Іншій половині досліджуваних із середнім рівнем сформованості афективного компонента властиво виявляли недостатню впевненість при позитивно емоційній оцінці ситуацій невизначеності, їм притаманно відчувати амбівалентні емоції і почуття в ситуаціях невизначеності.

Отже, лише малий процент майбутніх психологів позитивно оцінюють ситуації невизначеності, схвалюють необхідність формування ТН у психологів, вказують на підвищений життєвий тонус при стресових ситуаціях, в ситуаціях незавершеності, неоднозначності, мають високі показники щодо розуміння емоційного стану іншої людини завдяки співпереживанню, проникнення в його суб'єктивний світ.

На третьому етапі емпіричного дослідження визначено рівні сформованості *когнитивного компонента ТН* у майбутніх психологів.

Насамперед, за методикою «Особистісна готовність до змін» [148] здійснено аналіз поведінкових особливостей в стресових ситуаціях і вміння діяти в умовах змін (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Розподіл майбутніх психологів за рівнями особистісної готовності до змін у стресових ситуаціях

Рівні особистісної готовності до змін	Кількість досліджуваних у %
низький	80,9
середній	19,1
високий	-

При цьому було встановлено, що більша частина майбутніх психологів, а це показник на рівні 80,9% не вміють рішуче діяти в складних ситуаціях, використовувати нові можливості для вирішення нових проблем і тільки 19,1% досліджуваних, залежно від суб'єктивної складності стресових ситуацій, здатні змінювати власні плани та рішення та перебудовуватися в нових ситуаціях.

Аналіз результатів за діагностичними шкалами даної методики дає можливість визначити поведінкові особливості в стресових ситуаціях, зокрема щодо винахідливості, сміливості та підприємливості, адаптивності і упевненості (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Показники рівнів особистісної готовності до змін за шкалами: винахідливість, сміливість, адаптивність, впевненість у майбутніх психологів

Як впливає з рисунку 2.3, переважна більшість майбутніх психологів не тяжіють до нового, невідомого, при необхідності діяти в складних ситуація, на що вказує показник сміливості на низького рівня (98,6%), не вміють змінювати свої плани і рішення, перебудовуватись в нових ситуаціях, це показник адаптивності низького рівня (96,5%), при цьому трохи більше половини досліджуваних важко знаходити виходи і діяти з складних ситуаціях, звертатися до нових джерел для вирішення нових проблем, це показник винахідливості (61,7%). Також, низький рівень упевненості в собі, віра в те, що можна все зробити, мають 58,9% майбутніх психологів.

Наступний крок у вивченні конативного компоненту формування ТН у майбутніх психологів передбачав аналіз результатів за Мельбурнським опитувальником прийняття рішень (МОПР) [70] з метою встановлення рівнів сформованості продуктивного і непродуктивного копінгів в ситуаціях прийняття рішень (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Розподіл майбутніх психологів за рівнями копінгів в ситуації прийняття рішень в умовах невизначеності

Копінги Рівні	Продуктивний копінг	Непродуктивні копінги		
	Пильність	Уникнення	Прокрастинація	Надмірна пильність
	Кількість досліджуваних, %			
низький	-	1,4	2,8	2,8
середній	12,1	73,8	73	77,7
високий	87,9	24,8	24,1	19,5

Так, встановлено, що більша частина майбутніх психологів мають середній і високий рівні показників непродуктивного копінгу: середній рівень за шкалою уникнення мають 73,8% і високий – 24,8%; середній рівень за шкалою прокрастинації мають 73% і високий - 24,1%; середній рівень за шкалою надмірної пильності мають 77,7% і високий - 19,5%

Досліджуючи зв'язок копінгів і рівня інтелекту серед студентів Т. Корнілова констатує наявність негативної кореляції: 1) практичного інтелекту з проблемно-орієнтованим копінгом ($p < 0.01$); 2) вербального (кристалізованого) інтелекту з копінгом уникнення ($p < 0.05$). Виявилось, що студенти з високим практичним інтелектом рідше обирають копінг, орієнтований на вирішення проблеми, ніж студенти з низьким практичним інтелектом. Студенти з більш високим вербальним інтелектом частіше відмовляються від використання непродуктивного копінгу уникнення, на противагу з низьким вербальним інтелектом. Таким чином, дослідниця робить висновки, що вербальний інтелект проявляється в такій оцінці труднощів, яка тягне за собою відмову від непродуктивних стратегій копінгу, якими є уникнення або відволікання [69].

Встановлені показники високого рівня продуктивного копінгу у майбутніх психологів (87,9%) дають можливість припустити, про певну амбівалентність обрання копінгу в стресових ситуаціях, в ситуаціях прийняття рішень. Констатовано, що тільки 12,1% майбутнім психологам притаманно уточнення цілей і задач рішення, розгляд альтернатив, що пов'язано з пошуком нової інформації, прийняттям раціонального рішення в стані «активного покою» і гнучкі стратегії в умовах невизначеності (рис. 2.4).

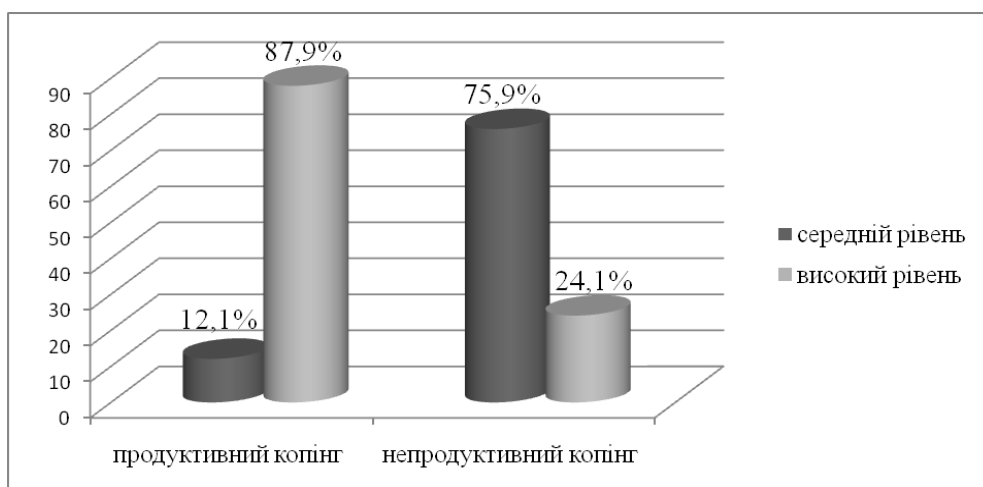

Рис. 2.4. Рівні продуктивного і непродуктивного копінгів майбутніх психологів у ситуації прийняття рішень в умовах невизначеності

Результати аналізу непродуктивного копінгу (рис. 2.4) на рівні високих (24,1%) і середніх (75,9%) показників свідчать про наявність у майбутніх психологів: іноді некритичного прийняття стратегії своїх дій, яка може бути нав'язаною іншими, захисне уникнення через прокрастинації, імпульсивного прийняття рішень, що обіцяє позбавлення від складної ситуації, а в екстремальних формах – «паніка» при обранні різних альтернатив. Вище зазначене змушує засвідчити необхідність підвищувати рівень обізнаності майбутніх психологів щодо продуктивних і непродуктивних копінгів в умовах невизначеності. З іншої сторони, можливо проблемним є саме «ненормальний» прояв і доцільне співвідношення між низьким, середнім та високим рівнями сформованості ТН.

Так, в своєму дослідженні Т. Корнілова, представляючи результати апробації Мельбурнського опитувальника прийняття рішень на російськомовній студентській вибірці, наголошує, що саме продуктивний копінг за шкалою «пильність», базується на позитивному прийнятті мінливості і невизначеності, що потребує суб'єктивного вкладу в прийняття рішень (як прикладених зусиль результуючих новоутворення) [70].

Як зазначає В. Моляко [126], існує проблема психологічної неготовності окремих людей, колективів та й суспільства в цілому до швидких змін, до творчої діяльності в нових ускладнених умовах, до раціональних дій.

К. Корнєв [68] також досліджував специфіку копінгу в умовах невизначеності. Автор зазначає, що такі ситуаційні змінні як значущість подій, сила стресового впливу, довготривалість дії, важкість подолання, можливості прогнозу і ступінь суб'єктивного контролю, зумовлюють копінг-відповідь в ситуації невизначеності. Неможливість застосування копінг-стратегій пов'язаних з плануванням своїх дій для подолання невизначеності пов'язано із збільшенням невизначеності самої ситуації, що зменшує ступінь прогнозування подій. Також, невизначеність ситуації пов'язана із суб'єктивним контролем з боку людини. Чим більше неоднозначна ситуація, тим менше вона сприймається як підконтрольна суб'єкту. В такому випадку

унеможливується здійснення ефективного подолання ситуації невизначеності.

Відсутність можливості прогнозувати розвиток подій, низький рівень контрольованості ситуацій призводить до збільшення емоційно-орієнтованих копінг стратегій і зменшення проблемно-орієнтованих. *Емоційно-орієнтований копінг* включає в себе думки і дії, які допомагають знизити фізичний або психологічний вплив стресу. Наприклад, це уникнення ситуації невизначеності, її заперечення, уявне або поведінкове дистанціювання, гумор, транквілізатори тощо. *Проблемно-орієнтований копінг* характеризується змінами когнітивної оцінки ситуації невизначеності, пошуком нової інформації, утриманням себе від імпульсивних і поспішних дій [68].

Наступний крок у вивченні конативного компоненту формування ТН у майбутніх психологів передбачав аналіз результатів за опитувальником «Особистісні фактори прийняття рішень» [77], мета якого - визначення продуктивних способів рішення ситуацій невизначеності, що може включати схильність до ризику в самосвідомості особистості (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Розподіл майбутніх психологів за рівнями особистісних факторів прийняття рішень в ситуаціях невизначеності

Рівні	Особистісні фактори ПР	Особистісна готовність до ризику	Суб'єктивна раціональність
	Кількість досліджуваних, %		
низький		18,1	17,7
середній		36,5	64,9
високий		45,5	17,4

Встановлено (табл. 2.12), що готовність ризикувати і діяти в ситуаціях невизначеності, враховуючи свій минулий досвід, результативність своїх дій, вміння покладатися на себе, без достатньої орієнтації в ситуації

невизначеності, притаманно 45,5% майбутніх психологів. Відповідно середній рівень таких здатностей притаманно 36,5% досліджуваним, а 18,1% досліджуваних - не схильні ризикувати і виявляти активність в ситуаціях невизначеності.

Також виявлено, що готовність раціонально обдумувати свої рішення і діяти в ситуаціях невизначеності властиво тільки 17,4% майбутнім психологам, решта, а це переважна більшість, мають середній рівень даного показника – 64,9%, що вказує на їх мінливість, недостатньо сформовану здатність раціонально обмірковувати свої рішення і діяти в ситуаціях невизначеності і 17,7% майбутніх психологів не схильні обмірковувати свої рішення і збирати якомога більше інформації, щоб раціонально діяти в ситуаціях невизначеності.

Слід зазначити, що за умови більш високого рівня невизначеності важливу роль відіграє особистісна готовність до ризику, а більш низького – раціональність. При цьому, незалежно від рівня невизначеності ситуації в цілому більш успішно приймають рішення люди з високою готовністю діяти, за умов недостатньої інформації і приймати рішення в умовах невизначеності [77]. Контроль невизначеності означає не її знищення, зниження або замовчування, а готовність приймати виклики невизначеності. *Готовність до ризику в ситуації невизначеності* це - здатність приймати умови невизначеності, вміння приймати рішення і діяти в ситуаціях неповної інформованості, відсутності контролю над ситуацією, тобто в умовах невизначеності і ризику [73]. Таким чином, особистісні фактори прийняття рішення в умовах невизначеності відіграють значну роль в обранні майбутніми психологами способу дій в ситуаціях невизначеності.

Аналізуючи отримані відповіді за анкетною (авторська розробка), щодо прийняття рішення взяти участь в освітній програмі формування ТН, слід зауважити, що більша половина майбутніх психологів 62,8% прийняли рішення взяти участь в освітній програмі (див. рис. 2.5).

Рис. 2.5. Показник прийняття рішення майбутніми психологами взяти участь в освітній програмі формування ТН

Рисунок 2.5 відображає, що третина досліджуваних 33,7% не вважають за необхідність формувати ТН, не бажають приймати участь в освітній програмі і 3,5% респондентів виразили сумніви щодо можливості такої участі. Такі дані свідчать, що достатньо значна частина досліджуваних (37,2%) не усвідомлює значущість ТН для майбутньої професійної діяльності, хоча в дану групу могли увійти ті студенти, що мають складнощі з професійною ідентифікацією.

Отримані дані за всіма складовими конативного компоненту формування ТН у майбутніх психологів дозволяють підвести підсумки й визначити загальний його рівень (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Рівні сформованості конативного компоненту ТН у майбутніх психологів

Рівні конативного компоненту	Кількість досліджуваних, %
низький	10,6
середній	88,7
високий	0,7

У таблиці 2.15 відображено, що високий рівень сформованості конативного компоненту має найменша частина досліджуваних (0,7%),

середній рівень – у переважної частини досліджуваних (88,7%) і 10,6% досліджуваних знаходяться на низькому рівні. Отже, у значної кількості майбутніх психологів недостатньо сформована здатність рішуче діяти в складних, невизначених ситуаціях, використовувати нові можливості, нові джерела інформації для продуктивної дії в невизначених ситуаціях, змінювати способи дій.

В. Невмержицький констатує, що гнучкі особистості готові змінювати свою поведінку, якщо обставини дозволяють їм зменшити психічну напругу. Для них характерно: краще пристосування до змін, відсутність чітко визначених правил поведінки в окремих ситуаціях, відкритість і чуттєвість до інших, схильність до інновацій та зацікавленість в діяльності, експансивність та відповідальність. Ригідним особистостям притаманно: догматичний погляд на життя, закритість, менша потреба прислухатися до побажань, потреб та почуттів інших людей, потреба в упорядкованості життя. Для них характерно те, що вони часто заперечують наявність психічної напруги, реагують на стрес-фактори ігноруванням і уникненням [130].

Здійснивши аналіз результатів дослідження когнітивного, афективного і конативного компонентів формування ТН у майбутніх психологів порівняємо отримані дані (рис. 2.6).

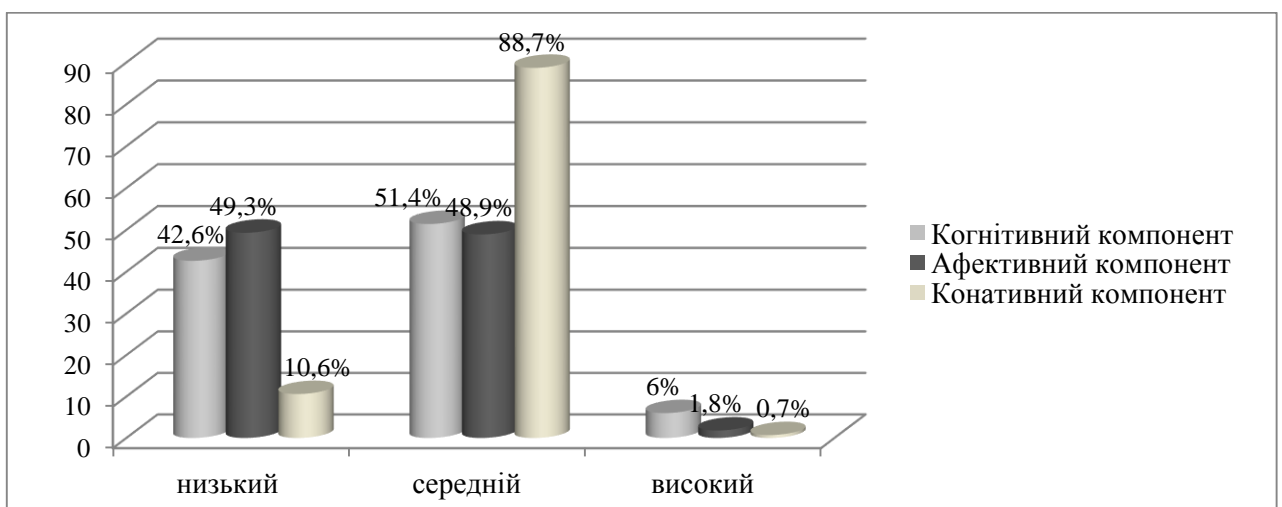

Рис. 2.6. Рівні сформованості когнітивного, афективного, конативного компонентів ТН у майбутніх психологів

Результати дослідження представлені наглядно (рис. 2.6) дають можливість констатувати, що більша частина досліджуваних мають низькі і середні показники сформованості всіх компонентів. При цьому, конативний компонент має певні відмінності, на противагу від когнітивного і афективного. Виникає питання про асиметричний характер нормальної кривої у розподілі піддослідних, за яким у майбутніх психологів прояви всіх компонентів ТН зміщені у бік низьких рівнів сформованості ТН і зберігається постійне домінування середнього рівня. За цим може стояти, певна закономірність, за якою ТН має доцільний антиномічний (діалектичний) характер, згідно з яким майбутнім психологам необхідні як низький, так і середній рівень сформованості ТН. Також, можна говорити про мінімальні, оптимальні та максимальні прояви вказаних рівнів.

Наступний крок полягав в узагальненні отриманих даних за рівнями сформованості трьох виділених компонентів (когнітивний, афективний, конативний) і визначенні загального рівня сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) (рис. 2.7).

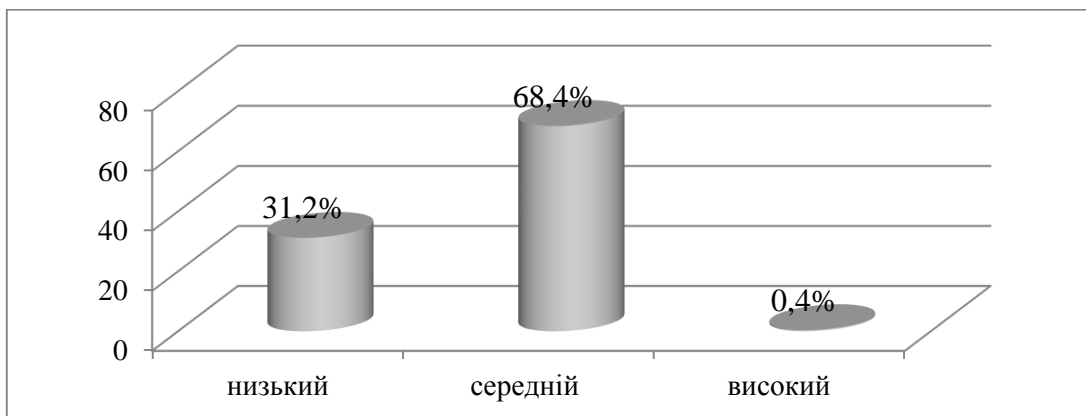

Рис. 2.7. Загальний показник рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю)

Як випливає з даних наведених (рис. 2.7), 31,2% досліджуваних мають низький рівень сформованості ТН, 68,4% – середній рівень і 0,4% - високий. Отже, як зазначалося вище, більша частина досліджуваних має середні і низькі показники сформованості ТН. Група досліджуваних низького рівня

характеризується недостатньою усвідомленістю про сутність, ознаки, позитивні можливості ТН, в ситуаціях невизначеності надають перевагу непродуктивним копінгам. Досліджуваним середнього рівня притаманно як негативні так і позитивні емоції і почуття в ситуаціях невизначеності, вони певною мірою володіють інформацією про ТН, ІТН, при прийнятті рішення діяти в ситуації невизначеності обирають різні варіанти копінгу. Досліджуваним високого рівня сформованості ТН характерно достатня обізнаність з проблеми формування ТН та ознак толерантної і інтолерантної особистості. Також такі досліджувані вказували на можливість професійного зростання, яке надає їм невизначеність.

Цікавим, в контексті даної роботи є результати проведеного дослідження на ізраїльських студентах університету та коледжу. Було встановлено взаємозв'язок між основними припущеннями, ТН і посттравматичним ростом. Результати показують, що у досліджуваних, які зазнали травму, більш високі рівні зростання, проти тих, хто не відчував таких подій. Дослідники вказують, що особистості з різними рівнями ТН відрізняються двома типами росту: низький рівень ТН характеризується різким зростанням, в той час як високий рівень ТН показує поступове зростання [233]. Отже, різні рівні сформованості ТН у майбутніх психологів визначають їх суб'єктивне бачення невизначеності, що на перший погляд, як зазначає П. Лушин [102] представляються травматичними і шкідливими, але вони можуть відкрити нові можливості для розвитку.

На наступному етапі дослідження здійснювався аналіз загального показника сформованості ТН у майбутніх психологів, з метою порівняння результатів дослідження загального показника (авторська модель) сформованості ТН (когнітивний, афективний, конативний компоненти) і загального показника (стандартизовані методики дослідження ТН), що дає підстави констатувати ефективність розробленої методичної бази емпіричного дослідження сформованості ТН у майбутніх психологів. Загальний показник сформованості ТН складається з таких діагностичних

шкал стандартизованих методик: ТН, ІТН, МІТН («Новий опитувальник толерантності до невизначеності» [77]); новизна, складність і невирішеність проблеми, як чинники інтолерантності (методика «Толерантність до невизначеності» [149]); толерантність до двозначності (ТД) (методика «Особистісна готовність до змін» [148]).

Насамперед, зафіксовано рівні сформованості ТН, ІТН, МІТН у майбутніх психологів (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Рівні сформованості у майбутніх ТН, ІТН та МІТН

Показники Рівні	Толерантність до невизначеності	Інтолерантність до невизначеності	Міжособистісна інтолерантність до невизначеності
	Кількість досліджуваних, %		
низький	4,3	-	2,8
середній	84,4	66	68,8
високий	11,3	34	28,4

Так (табл. 2.14), високий рівень сформованості ТН притаманний лише 11,3% майбутнім психологам, середній рівень – 84,4% і низький рівень – 4,3%. Цікавим є той факт, що переважна більшість (66%) досліджуваних мають середній рівень сформованості ІТН і 68,8% - МІТН; високі рівні ІТН (34%) і МІТН (28,4%) мають третина досліджуваних. Такі дані можуть свідчити про амбівалентність ставлення в різних ситуаціях до стресових або невизначених ситуацій або в міжособистісній взаємодії, що означає прагнення до ясності і контролю в міжособистісних стосунках.

Проаналізовано також рівні сформованості у майбутніх психологів ІТН (див. табл. 2.15).

Виявлено, що на високому рівні ІТН - 42,9% майбутніх психологів, у 54,3% - зафіксовано середній, а у 2,8% - низький рівень. Фактично тільки 2,8% майбутніх психологів мають високі показники ТН за даною методикою. Такі дані свідчать про нетерпимість і складність перенесення невизначеності,

прояв негативного ставлення і відчуття неприємних емоцій, іноді стресу і тривожності в суб'єктивно складних, двозначних, невизначених ситуаціях.

Таблиця 2.15

Рівні сформованості ІТН у майбутніх психологів

Рівні ІТН	Кількість досліджуваних, %
низький	2,8
середній	54,3
високий	42,9

Розглянемо чинники формування ІТН у майбутніх психологів. Підрахунок балів за окремими шкалами (новизна проблеми, складність проблеми, невирішеність проблеми) дозволив встановити основні чинники ІТН (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Основні чинники ІТН у майбутніх психологів

Чинники Рівні	Новизна проблеми	Складність проблеми	Невирішеність проблеми
	Кількість досліджуваних, %		
низький	2,8	2,8	7,8
середній	64,5	55,7	65,2
високий	32,6	41,5	27

Встановлено (табл. 2.16), що найбільше переважає чинник сприйняття невизначеності як складної проблеми у 41,5% майбутніх психологів, на другому місці йде новизна проблеми у 32,6% і на третьому – невирішеність проблеми у 27% досліджуваних. Середні рівні чинників ІТН можна зазначити у переважній більшості майбутніх психологів: 64,5% це новизна проблеми, 55,7% - складність проблеми, 65,2% - невирішеність проблеми. Такі дані дають можливість припустити, що група майбутніх психологів середнього рівня сформованості ІТН як загрозу для себе в ситуації

невизначеності визначають новизну, складність і невирішеність проблеми, тоді як група досліджуваних високого рівня ІНТ переважно орієнтується на складність проблеми невизначеності.

Наступний крок у дослідженні загального показника ТН спрямовано на аналіз толерантності до двозначності у майбутніх психологів (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Рівні толерантності до двозначності у майбутніх психологів

Рівні толерантності до двозначності	Кількість досліджуваних у %
низький	98,6
середній	1,4
високий	-

Як видно з таблиці 2.17, низький рівень толерантності до двозначності притаманний майже всім учасникам дослідження – 98,6% , середній – 1,4%, що засвідчує про неспокійне ставлення майбутніх психологів до відсутності чітких і ясних відповідей, коли не ясна сутність того, що відбувається, незрозумілий результат справи, невизначені цілі і очікування, або якщо розпочата справа залишається незавершеною.

Отримані дані за розглянутими методиками щодо ТН, ІТН, МІТН, шкалами новизни проблеми, складністю і невирішеністю проблеми, як чинників інтолерантності та толерантності до двозначності дали можливість отримати загальний показник сформованості ТН (за стандартизованими методиками). Так, низький рівень мають 26,3% досліджуваних майбутніх психологів, 73% - середній рівень і 0,7 високий.

Такі результати узгоджуються з даними вищезазначеного загального показника сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю), який складається з когнітивного, афективного і конативного компонентів на що вказує відсутня значуща відмінність між цими двома показниками за критерієм хі-квадрат Пірсона ($p \leq 0,2$), що поглиблює

уявлення про компонентні складові ТН і вказує на ефективність розробленої методичної бази дослідження.

Отже, у ході дослідження рівнів, компонентів сформованості ТН у майбутніх психологів отримано низку результатів, які дозволяють сформулювати наступні висновки.

- Рівні сформованості когнітивного компонента ТН у майбутніх психологів засвідчує факт недостатньої обізнаності та усвідомленості щодо ознак толерантної та інтолерантної до невизначеності особистості, умов формування ТН, позитивної складової ТН.

- Особистісна готовність до змін в ситуації інноваційної діяльності, невизначеності, у більшій частині майбутніх психологів характеризується зниженим життєвим тонусом, недостатньою енергійністю при стресових ситуаціях. Тільки незначній кількості (6%) майбутніх психологів притаманна енергійність та підвищений життєвий тонус в таких ситуаціях.

- Майже всі майбутні психологи характеризуються достатньо розвиненими емпатійними здібностями, хоча й мають в її структурі нерівномірний розподіл, що дає можливість визначити певні групи за змістовими характеристиками емпатії: емоційно-раціонально-ідентифікаційну, емоційно-раціонально-інтуїтивно-ідентифікаційну, установочно-проникливу-інтуїтивно-ідентифікаційну.

- Рівні сформованості афективного компонента ТН вказує на притаманність у майбутніх психологів як емоційно позитивного, так і емоційно негативного ставлення до ситуацій невизначеності, амбівалентності емоцій і почуттів.

- Розподіл майбутніх психологів за рівнями особистісних факторів прийняття рішень в ситуації невизначеності дає можливість констатувати, що ті досліджувані, які готові до ризику, в меншому ступені раціонально обмірковують свої рішення в ситуації невизначеності. Ті досліджувані, що схильні збирати якомога більше інформації, щоб раціонально діяти в ситуації

невизначеності, в меншому ступені схильні ризикувати й швидко виявляти активність.

- Рівні сформованості конативного компонента ТН у майбутніх психологів вказують на наявність у них в арсеналі різних способів дії в ситуації невизначеності, застосування як продуктивного так і непродуктивного копіngu.

- Переважна більшість досліджуваних у групі з високим рівнем ІТН у якості основних її чинників визначає спочатку складність проблеми, потім новизну; у групі з середнім рівнем ІТН, перше – невирішеність проблеми, потім її складність.

- Загальний показник сформованості ТН вказує на домінування у майбутніх психологів середнього і низького рівнів, що носить антиномічний (діалектичний) характер.

- Порівняння загальних показників сформованості ТН за авторською моделлю і стандартизованими методиками і відсутність статистичної відмінності, дає можливість констатувати ефективність розробленої методичної бази дослідження.

Аналіз особливостей сформованості ТН у майбутніх психологів виявив проблеми її формування як загалом, так і за окремими її компонентами. Для подальшого аналізу проблеми доцільно розглянути чинники формування ТН у майбутніх психологів.

2.3. Чинники сформованості толерантності до невизначеності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки

На наступному етапі емпіричного дослідження виявлено соціально-демографічні чинники сформованості ТН майбутніх психологів у процесі професійної підготовки.

Так, на рівні слабкої тенденції ($p = 0.119$) за критерієм χ^2 виявлено відмінності у рівнях когнітивного компоненту сформованості ТН майбутніх психологів залежно від статі (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

Розподіл майбутніх психологів за рівнями сформованості когнітивного компоненту ТН залежно від статі

Стать майбутніх психологів	Рівні сформованості когнітивного компоненту ТН (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
жінки	41,7	51,6	6,7
чоловіки	50,0	50,0	0,0

Як випливає з даних, наведених у таблиці 2.18, жінки мають дещо вищий рівень сформованості когнітивного компоненту: так, якщо серед майбутніх психологів жіночої статі є 6,7% осіб з високим рівнем сформованості даного компоненту, то серед чоловіків такі практично відсутні. Натомість майбутніх психологів чоловічої статі з низьким рівнем виявлено 50,0% проти 41,7% психологів жіночої статі. За іншими компонентами і загальним показником ТН відмінностей у майбутніх психологів залежно від статі виявлено не було.

На наступному етапі досліджено особливості сформованості ТН у майбутніх психологів залежно від віку, зокрема з віком покращується показник рівня сформованості ТН, на що вказують статистично значущі відмінності: загальний показник рівнів сформованості ТН майбутніх психологів (за авторською моделлю) ($p \leq 0,01$); афективний компонент ($p \leq 0,01$); конативний компонент ($p \leq 0,05$) (див. табл. 2.19, 2.20, 2.21).

Так, як випливає з таблиці 2.19 високий рівень сформованості ТН виявлено у 0,4% майбутніх психологів віком понад 30 років, і серед цієї групи 83% мають середній рівень. Натомість майже половина досліджуваних майбутніх психологів (43,9%) до 20 років має низький рівень сформованості

ТН, а переважна більшість досліджуваних вікової групи від 21-30 років отримала середній рівень (70%).

Таблиця 2.19

Розподіл досліджуваних майбутніх психологів за рівнями сформованості загального показника ТН залежно від віку (за авторською моделлю)

групи досліджуваних за віком	Загальний показник рівнів сформованості ТН (за авторською моделлю) (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
до 20 років	43,9	56,1	-
21-30 років	30	70	-
понад 30 років	31,2	83	0,4

Таблиця 2.20

Розподіл досліджуваних майбутніх психологів за рівнями сформованості афективного компоненту ТН залежно від віку

групи досліджуваних за віком	Рівні сформованості афективного компоненту ТН майбутніх психологів (за авторською моделлю) (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
до 20 років	57,9	40,4	1,8
21-30 років	57,5	40,0	2,5
понад 30 років	30,7	68,2	1,1

Достатньо чітко видно з таблиці 2.20 що низький рівень сформованості афективного компоненту притаманний незначно більшій половині таким віковим групам: до 20 років – 57,9% і від 21-30 років – 57,5% майбутніх психологів. Також, слід зазначити, що у віковій групі понад 30 років більша половина досліджуваних (68,2%) отримали середній рівень сформованості ТН. Таким чином, старші за віком досліджувані, маючи більший досвід міжособистісної взаємодії, професійної діяльності, мають кращі показники емоційної саморегуляції в ситуаціях невизначеності, здатні до розуміння

емоційного стану іншої людини, позитивно сприймають деякі ситуації невизначеності як такі, що мають різні можливості для розвитку.

Таблиця 2.21

Розподіл досліджуваних майбутніх психологів за рівнями сформованості конативного компоненту ТН залежно від віку

групи досліджуваних за віком	Рівні сформованості конативного компоненту ТН майбутніх психологів (за авторською моделлю) (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
до 20 років	12,3	86,8	0,9
21-30 років	17,5	82,5	-
понад 30 років	2,3	96,6	1,1

З таблиці 2.21 випливає, що вміння рішуче діяти в складних ситуаціях, але не завжди прагнути до нового, невідомого, притаманно майбутнім психологам майже всіх вікових груп, на що вказують середні значення на рівні: до 20 років - 86,8%, 21-30 років – 82,5%, понад 30 років – 96,6%.

Цікавим в контексті даної проблеми є результати емпіричного дослідження суб'єктивної невизначеності життєвих ситуацій Т. Бутенко, яка констатує, що респонденти молодше 31 року частіше пов'язують джерела невизначеності життєвих ситуацій з суб'єктивними (залежними від них самих) факторами. Респонденти до 28 років в якості невизначених життєвих ситуацій частіше описують ситуації, що містять позитивні можливості. У більш старшому віці респонденти частіше описують невизначені життєві ситуації, пов'язані з можливістю втрати переваг поточної ситуації та загрозою її погіршення [23; 24].

На наступному етапі досліджено рівень сформованості загального показника ТН майбутніх психологів залежно від освіти. Зокрема, *зі зростанням рівня освіти* даний показник має статистично значущі відмінності щодо афективного компоненту і загального показника рівнів

сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) ($p < 0,01$) (табл. 2.22, 2.23).

Таблиця 2.22

Розподіл досліджуваних майбутніх психологів за рівнями сформованості афективного компоненту ТН залежно від освіти

Групи досліджуваних за освітою	Загальний показник рівнів сформованості афективного компоненту ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
повна середня	54,0	44,0	2,0
середньо-спеціальна	73,6	26,4	
вища	29,1	68,2	2,7

Щодо аналізу результатів сформованості афективного компоненту, як видно з таблиці 2.22, можна зазначити, що високий рівень отримали 2% досліджуваних із повною середньою освітою і 2,7% - вищою. Серед досліджуваних із середньо-спеціальною освітою високого рівня розвитку афективного компоненту не виявлено, про те, слід зазначити, що більша їх частина 73,6% мають низький рівень сформованості даного компоненту.

Таблиця 2.23

Розподіл досліджуваних майбутніх психологів за рівнями сформованості загального показника ТН залежно від освіти

Групи досліджуваних за освітою	Загальний показник рівнів сформованості ТН (за авторською моделлю) (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
повна середня	37,0%	63,0%	
середньо-спеціальна	50,0%	50,0%	
вища	13,6%	85,5%	,9%

Як видно з таблиці 2.23 переважна більшість досліджуваних майбутніх психологів - 85,5% мають середній рівень і 0,9% високий рівень сформованого загального показника ТН. Так, досліджувані з повною середньою освітою, а це біль молодші люди, мають середній показник на рівні 63%, на противагу 50% досліджуваних з середньо-спеціальною освітою.

Дисперсійний аналіз загального показника сформованості ТН у майбутніх психологів дає можливість констатувати статистично значущі результати ($p < 0,01$) впливу освіти на формування ТН у майбутніх психологів (рис. 2.8).

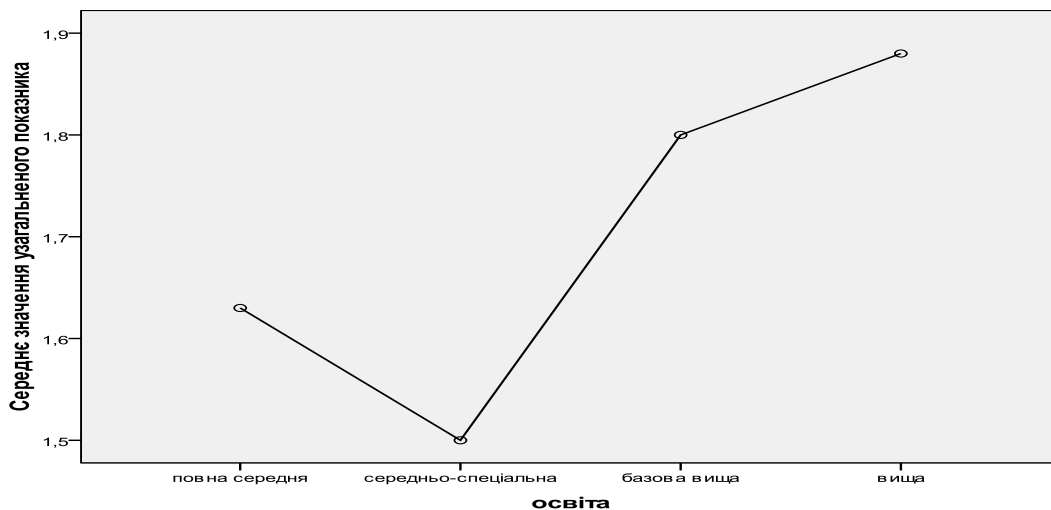

Рис. 2.8. Загальний показник сформованості ТН (за авторською моделлю) у майбутніх психологів залежно від рівня освіти

На рисунку 2.8, зазначено, що базова вища і повна вища освіта позитивно впливають на формування ТН у майбутніх психологів. Цікавим виявився той факт, що досліджувані з повною середньою освітою (це переважна більшість досліджуваних до 21 року) мають дещо вищі показники, ніж досліджувані з середньо-спеціальною освітою (досліджувані віком від 21 до 30 років). Даний факт можна пояснити тим, що вступаючи до ЗВО майбутні психологи мають ще мало досвіду і практичних навичок впоратися з невизначеними ситуаціями в навчальній діяльності, але вони мають досвід

отримання професійної підготовки, що і зумовлює більшу відповідальність і одночасно стресовість в ситуаціях невизначеності. Можна припустити, що більш молоді люди з середньою освітою, маючи досвід навчання тільки в загальній середній школі, допускають можливість невизначеності в процесі навчання, не покладаючи на себе високої відповідальності за дієвість в ситуаціях невизначеності під час навчання. майбутні психологи з базовою вищою освітою (ступінь бакалавра) і повною вищою освітою (ступінь спеціаліста і магістра невідповідного напрямку підготовки за різними спеціальностями) маючи більший досвід отримали вищі показники сформованості ТН.

Наступний крок в аналізі результатів дослідження полягав у виявленні загального показника рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів залежно від курсу навчання. Насамперед, виявлено, що зі збільшенням років навчання цей показник покращується, статистично значущі відмінності такі: загальний показник рівнів сформованості ТН майбутніх психологів (за авторською моделлю) ($p < 0,01$); когнітивний компонент ($p < 0,01$); афективний компонент ($p < 0,01$) (табл. 2.24).

Таблиця 2.24

Розподіл досліджуваних майбутніх психологів за загальним показником рівнів сформованості ТН залежно від курсу навчання

Курс навчання	Загальний показник рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
перший	54,8	45,2	-
другий	44,6	55,4	-
третій	40,9	59,1	-
четвертий	17,5	82,5	-
п'ятий	19,6	80,4	-
шостий	11,1	87	1,9

Відповідно до таблиці 2.24 можна констатувати цікаву тенденцію зростання середнього показника рівня сформованості ТН у майбутніх психологів починаючи з першого курсу і до шостого, а особливо значуще змінюється цей показник починаючи з четвертого курсу: 82,5% - четвертий курс, 87% - шостий. На шостому курсі (це магістратура) досліджувані майбутні психологи мають загальний показник рівня сформованості ТН – 1,9%. Таким чином, можна зазначити, що процес професійної підготовки майбутніх психологів позитивно впливає на формування ТН.

Відносно когнітивного і афективного компонентів можна зазначити наступні особливості: з першого курсу когнітивний компонент середнього рівня (17,7%) зростає до четвертого (90%), потім він знижується за рахунок появи на п'ятому курсі високого рівня сформованості афективного компоненту (8,7%) і на п'ятому курсі (9,3%), хоча при цьому, в магістратурі збільшуються показники низького рівня; на шостому курсі найбільші показники сформованості афективного компоненту, середній рівень мають 74,1% і високий 3,7%.

За результатами дисперсійного аналізу констатовано ($p < 0,01$) зростання рівня сформованості ТН у майбутніх психологів залежно від курсу навчання (рис. 2.9).

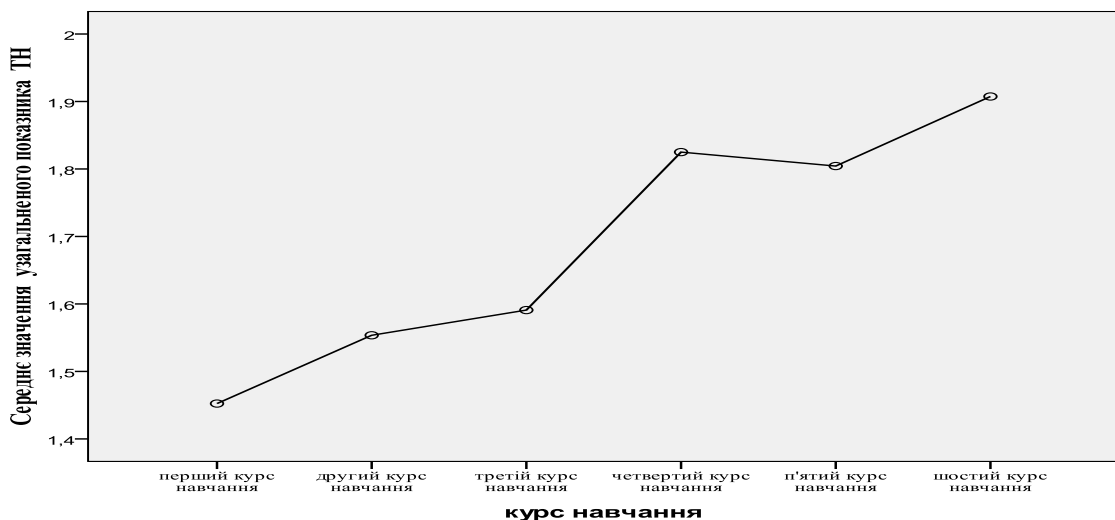

Рис. 2.9. Загальний показник сформованості ТН у майбутніх психологів залежно від курсу навчання

Так, як видно з рисунку 2.9, перехід на наступні курси навчання, що пов'язано з опануванням більшої кількості дисциплін професійної спрямованості, позитивно впливає на покращення сформованості ТН у майбутніх психологів, зокрема цей показник збільшується з четвертого курсу.

Також, встановлено відмінності на рівні тенденції *залежно від форми навчання* загального показника рівнів сформованості ТН майбутніх психологів (за авторською моделлю) за рахунок когнітивного компоненту. Особливості полягають в тому, що при заочній формі навчання переважна більшість майбутніх психологів 72,4% мають середній рівень сформованості загального показника і тільки, 6% - високий. За умови денної форми навчання переважна більшість досліджуваних 62% мають середній рівень даного показника, решта низький. Особливості сформованості когнітивного компоненту, залежно від форми навчання, полягають у наступному: високий рівень отримали 8,6% досліджуваних заочної форми навчання і 1,9% денної.

Аналіз наявності стажу трудової діяльності дає можливість констатувати, що стаж позитивно впливає на формування ТН, зокрема отримано статистично значущі відмінності: загальний показник рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) ($p < 0,01$); когнітивний компонент ($p < 0,05$); афективний компонент ($p < 0,01$) (табл. 2.25).

Таблиця 2.25

Розподіл досліджуваних майбутніх психологів за загальним показником рівнів сформованості ТН залежно від наявності стажу трудової діяльності

Наявність стажу трудової діяльності	Загальний показник рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
Ні	44,4	55,6	-
Так	23,0	76,4	0,6

Як видно з табл. 2.25 переважна більшість досліджуваних з наявним трудовим стажем 76,4% мають середній рівень сформованості загального показника ТН і 0,6% - високий рівень. Серед тих, а це більш молодші досліджувані, які не мають трудового стажу 44,4% отримали низький рівень сформованості ТН за загальним показником і 55,6% середній.

На рівні тенденції ($p = 0,167$) констатовано відмінності у рівнях сформованості конативного компоненту ТН залежно від місця проживання. Так, майбутні психологи, що проживають в сільській місцевості мають вищі показники даного компоненту: 2,5% мають високий рівень, 92,5% - середній. На низькому рівні сформованості конативного компоненту ТН досліджуваних, що проживають в місті вдвічі більше (11,6%) порівняно з сільськими жителями. Дані показники можна пояснити тим, що серед досліджуваних, які проживають у сільській місцевості більше майбутніх психологів віком понад 30 років, що мають стаж трудової діяльності, а вище розглянуті чинники наявності стажу і збільшення віку досліджуваних позитивно впливають на сформованість ТН.

На наступному етапі дослідження встановлено відмінності у сформованості компонентів ТН у майбутніх психологів, залежно від наміру працювати на посаді психолога (за спеціальністю), що підтверджено статистично значущими відмінностями: загальний показник рівнів сформованості ТН майбутніх психологів (за авторською моделлю) ($p < 0,01$); когнітивний компонент ($p < 0,05$); афективний компонент ($p < 0,01$); конативний компонент ($p < 0,01$) (див. табл. 2.26).

Як показують отримані результати (табл. 2.26), майбутні психологи, що планують працювати психологом, мають вищі показники рівнів сформованості ТН. Так, високий рівень мають 0,5% майбутніх психологів, 75,2% - середній рівень і 24,3% низький, на відміну від 50% низького і 50% середнього рівнів у тих досліджуваних, які не мають намірів (на час опитування) працювати за спеціальністю «Психологія». Відповідно щодо когнітивного, афективного і конативного компонентів формування ТН,

констатовано вищі показники у тих досліджуваних, які мають план працювати психологом.

Таблиця 2.26

Розподіл досліджуваних майбутніх психологів за загальним показником рівнів сформованості ТН залежно від наміру працювати психологом

планує працювати за спеціальністю «Психологія»	Загальний показник рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) (кількість досліджуваних, %)		
	низький	середній	високий
Ні	50,0	50,0	
Так	24,3	75,2	0,5

Результати дисперсійного аналізу дають можливість представити статистично значущі результати ($p < 0,01$) збільшення рівня сформованості ТН залежно від плану працювати психологом, після отримання відповідної освіти (рис. 2.10).

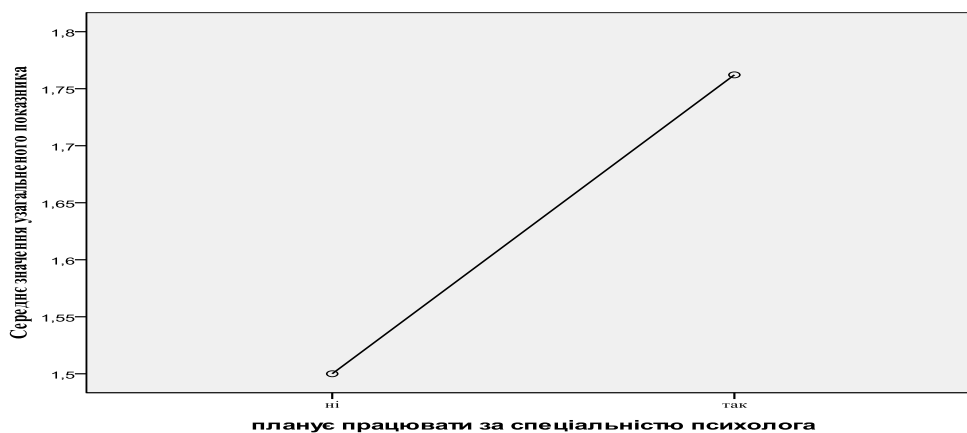

Рис. 2.10. Загальний показник сформованості ТН у майбутніх психологів залежно від плану працювати за спеціальністю «Психологія»

Як випливає з рисунку 2.10, здобувачі вищої освіти, які планують працювати психологом, мають вищі показники сформованості ТН на противагу тих, хто на час проведення експерименту визначали інші майбутні професійні плани, не пов'язані з психологією. Саме професійна спрямованість, на думку В. Семиченко [165], виступає системоутворюючим

фактором, що вбирає в себе, модифікує, суттєво трансформує особистісну спрямованість.

Слід зазначити, що описані статистично значущі показники виступають у якості чинників спонтанного процесу формування ТН у майбутніх психологів під час їх професійної підготовки. Крім того, зафіксовано статистично незначущі дані спонтанного процесу формування ТН, зокрема: на *когнітивний компонент* формування ТН не вплинули місце проживання (село, місто) і форма навчання (очна, заочна); на *афективний* – стать, місце проживання і також форма навчання; на *конативний* – відсутня відмінність у показниках за статтю, курсом навчання, місцем проживання, формою навчання і наявністю стажу трудової діяльності. На сформованість узагальненого показника ТН позитивно не вплинули стать (жінки і чоловіки мають майже однакові показники), місце проживання.

Отже, на формування *когнітивного компоненту* ТН позитивно впливає: перехід на наступні етапи навчання; наявність стажу трудової діяльності; планування працювати психологом у майбутньому. На формування *афективного компоненту* позитивно впливають: збільшення віку, перехід на вищий рівень освіти, що також є переходом на старші курси навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати у майбутньому психологом. На підвищення рівня сформованості *конативного компоненту* впливають: збільшення віку, перехід на вищий рівень освіти і планування працювати у майбутньому психологом.

2.4. Психологічні кореляти формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів

Метою даного підрозділу є визначення психологічних корелятивів формування ТН у майбутніх психологів.

Завдання дослідження: 1. Встановити психологічні кореляти формування когнітивного, афективного, конативного компонентів ТН у майбутніх психологів. 2. Проаналізувати психологічні особливості продуктивних та непродуктивних способів вирішення ситуацій невизначеності майбутніми психологами залежно від їх особистісної готовності до змін.

Для встановлення психологічних корелятивів формування ТН у майбутніх психологів, що пояснювали б всю структуру взаємозв'язків, було застосовано комплекс показників, що склали когнітивний, афективний та конативний компоненти формування ТН і діагностичні шкали стандартизованих методик [209]. Міра статистичної залежності між двома змінними обчислювалася за допомогою коефіцієнту кореляції за Спірменом.

Аналіз результатів психологічних корелятивів формування когнітивного компоненту ТН у майбутніх психологів дає можливість констатувати, що рефлексивність та обізнаність про поняття ТН, ІТН, умови формування ТН підвищують рівень сформованості ТН та ТД (табл. 2.27).

Таблиця 2.27

Психологічні кореляти формування когнітивного компоненту ТН у майбутніх психологів (коефіцієнт кореляції r_s)

№	Діагностичні шкали формування когнітивного компоненту ТН	ТН (прагнення до змін)	ІТН (прагнення до ясності)	МІТН (прагнення до ясності і контролю)	Новизна проблеми (ІТН)	Складність проблеми (ІТН)	Невирішеність проблеми (ІТН)	Толерантність до двозначності (ТД)
1.	Рефлексивність	0,141*	-0,150*	-0,152*	0,146*	-0,065	-0,016	-0,036
2.	Обізнаність про поняття ТН, ІТН (за анкетю)	-0,014	-0,188**	-0,063	-0,114	-0,061	-0,046	0,150*

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Як зазначено в таблиці 2.27, виявлено слабкий, але позитивний статистично значущий зв'язок між рефлексивністю і ТН ($r_s = 0,141$; $p < 0,05$),

рефлексивністю і новизною проблеми ($r_s = 0,146$; $p < 0,05$). Окрім того, констатовано негативний статистично значущий зв'язок між рефлексивністю і ІТН ($r_s = 0,150$; $p < 0,05$), МІТН ($r_s = 0,152$; $p < 0,05$).

Деяко інші слабкі, але статистично значущі зв'язки виявлено між обізнаністю майбутніх психологів про поняття ТН, ІТН, умови формування ТН за авторською анкетною. Так, встановлено позитивний статистично значущий зв'язок між обізнаністю про ТН, ІТН і ТД ($r_s = 0,150$; $p < 0,05$) і негативний статистично значущий зв'язок між обізнаністю і ІТН ($r_s = 0,188$; $p < 0,01$).

Отримані дані говорять про те, що по-перше, шкали ТН (прагнення до змін) за методикою Т. Корнілової «Новий опитувальник толерантності до невизначеності» [77] і шкала ТД за методикою «Особистісна готовність до змін» [148] не мають єдиного підходу до вимірювання даного показника. У своєму дисертаційному дослідженні «Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості» А. Гусєв [42] зазначає, про відсутність узгодженого вимірювального інструментарію, що породжує проблеми, які пов'язані із складністю співставлення отриманих за допомогою різних методик результатів. По-друге, відсутність статистично значущих зв'язків між вказаними вище діагностичними шкалами, очевидно не підлягають впливу, а знаходяться лише на рівні тенденцій.

Отже, в цілому можна заключити, що майбутні психологи, аналізуючи, осмислюючи та усвідомлюючи придбані знання і поведінку в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього, аналізуючи свої думки, почуття і мотиви в умовах, які змінюються (показники рефлексії), демонструють ознаки як ТН, так і ІТН. Високий рівень рефлексії має позитивний кореляційний зв'язок з новизною проблеми (схильність сприймати невизначені ситуації, як такі, що містять в собі певну загрозу). А обізнаність майбутніх психологів про ТН, ІТН сприяє формуванню як ТД, так і ІТН.

Аналізуючи результати психологічних корелятивів формування афективного компоненту ТН у майбутніх психологів, можна зазначити, що надмірно виражені емоції в ситуаціях невизначеності, неоднозначності чи багатозначності негативно впливають на формування ТН, тоді як позитивне ставлення до невизначеності позитивно впливає на формування ТД (табл. 2.28).

Таблиця 2.28

Психологічні кореляти формування афективного компоненту ТН у майбутніх психологів (коефіцієнт кореляції r_s)

№	Діагностичні шкали формування афективного компоненту ТН	ТН (прагнення до змін)	ІТН (прагнення до ясності)	МІТН (прагнення до ясності і контролю)	Новизна проблеми (ІТН)	Складність проблеми (ІТН)	Невирішеність проблеми (ІТН)	Толерантність до двозначності
1.	Пристрасність	0,000	0,207**	0,091	-0,161**	0,099	0,238**	-0,164**
2.	Оптимізм	-0,104	-0,098	-0,100	-0,308**	-0,073	0,057	0,317**
3.	Емпатія	-0,058	0,046	0,162**	0,096	0,128*	0,174**	-0,089
4.	Позитивне ставлення до невизначеності (за анкетую)	-0,115	-0,166**	0,046	-0,237**	-0,116	-0,050	0,181**

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Як випливає з табл. 2.28, існує позитивний статистично значущий зв'язок між пристрасністю і ІТН ($r_s = 0,207$; $p < 0,01$), між пристрасністю і невирішеністю проблеми невизначеності (ІТН) ($r_s = 0,238$; $p < 0,01$), між оптимізмом і ТД ($r_s = 0,317$; $p < 0,01$), між здібностями до емпатії і МІТН ($r_s = 0,162$; $p < 0,01$), між емпатією і складністю проблеми невизначеності ($r_s = 0,128$; $p < 0,05$), емпірією і невирішеністю проблеми невизначеності ($r_s = 0,174$; $p < 0,01$), між позитивним ставленням до невизначеності і ТД ($r_s = 0,181$; $p < 0,01$).

Окрім того, виявлено негативний статистично значущий зв'язок між пристрасністю і новизною проблеми (ІТН) ($r_s = 0,161$; $p < 0,01$),

пристрасністю і ТД ($r_s = 0,164$; $p < 0,01$), між оптимізмом і новизною проблеми ($r_s = 0,308$; $p < 0,01$), між позитивним ставленням до невизначеності і ІТН ($r_s = 0,166$; $p < 0,01$) та новизною проблеми ($r_s = 0,237$; $p < 0,01$).

Отримані дані говорять про те, що високий рівень пристрасності, яка розуміється як енергійність, невтомність, підвищений життєвий тонус сприяє формуванню ІТН (прагнення до ясності), індивідуальній схильності розглядати невизначені ситуації як загрозові у вигляді невирішеності проблеми, не сприяє спокійному відношенню до відсутності ясних і чітких відповідей (ТД), натомість сприяє розглядати невизначені ситуації як бажані. Разом з тим, високий рівень прагнення майбутніх психологів фіксуватися не на проблемах, а на способах їх вирішення (оптимізм) сприяє оцінці невизначених ситуацій як бажаних.

Також, високі показники за діагностичними шкалами оптимізм і позитивне ставлення до невизначеності, сприяють формуванню самовладання в ситуаціях двозначності (ТД), коли не чітко визначена сутність, того, що відбувається або не визначений результат справи.

Цікавим є той факт, що високий рівень позитивного ставлення до ситуацій невизначеності не виключає формування ІТН у майбутніх психологів (прагнення до ясності у відношенні до світу і світу людей) з однієї сторони, а з іншої, сприяє толерантному ставленню до новизни проблеми невизначеності. ІТН може буди в деякій мірі і конструктивною, вона створює умови для формування готовності майбутнього психолога до різних неочікуваних ситуацій, що характеризуються новизною, непередбачуваністю і різноманітністю можливих виборів.

На думку Т. Титаренко, вибір обмежує, і обмежуючи спрямовує. Спрямовуючи активність особистості, вибір її мотивує, тобто енергетично забезпечує (або за певних умов не забезпечує) подальші світоперетворення [184]. Навіть якщо людина уникає вибору, не робить його вчасно, вона

потрапляє у кризову життєву ситуацію, яка все одно примушує її опинитись перед вибором, але вже у максимально загостреній формі [183; 184].

Наступний крок даного дослідження полягав у встановленні психологічних корелятивів формування конативного компоненту ТН у майбутніх психологів. Виявлені психологічні кореляти характеризуються певними особливостями, зокрема, у ситуаціях невизначеності, неоднозначності майбутнім психологам притаманні як продуктивні так непродуктивні копінги (табл. 2.29).

Таблиця 2.29

Психологічні кореляти формування конативного компоненту ТН у майбутніх психологів (коефіцієнт кореляції r_s)

№	Діагностичні шкали формування конативного компоненту ТН	ТН (прагнення до змін)	ІТН (прагнення до ясності)	МІТН (прагнення до ясності і контролю)	Новизна проблеми (ІТН)	Складність проблеми (ІТН)	Невирішеність проблеми (ІТН)	Толерантність до двозначності
1.	Винахідливість	-0,067	0,101	0,137*	-0,197**	0,127*	0,164**	-0,043
2.	Сміливість	-0,163**	-0,243**	-0,132*	-0,320**	0,001	-0,150*	0,513**
3.	Адаптивність	-0,184**	-0,199**	-0,139*	-0,246**	-0,182**	-0,259**	0,317**
4.	Упевненість	-0,103	0,229**	0,279**	-0,110	0,079	0,212**	-0,310**
5.	Пильність	0,077	0,154**	0,141*	0,002	0,100	-0,060	-0,079
6.	Уникнення	0,098	-0,006	-0,093	0,024	-0,030	-0,091	0,048
7.	Прокрастинація	0,087	0,065	0,096	0,011	0,067	-0,060	0,067
8.	Надмірна пильність	0,231**	0,085	0,047	0,280**	0,025	0,035	-0,169**
9.	Готовність до ризику	-0,203**	0,133*	0,127*	-0,220**	0,079	0,206**	-0,001
10.	Суб'єктивна раціональність	0,173**	0,083	-0,030	0,201**	0,060	-0,091	-0,220**
11.	Прийняття рішення про формування ТН (за анкетною)	0,037	0,156**	0,101	0,080	0,185**	0,210**	-0,025

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Як зазначено в таблиці 2.29, встановлено позитивний статистично значущий зв'язок між винахідливістю і МІТН ($r_s = 0,137$; $p < 0,05$), складністю проблеми невизначеності ($r_s = 0,127$; $p < 0,05$), невирішеністю проблеми невизначеності ($r_s = 0,166$; $p < 0,01$). Негативний статистично значущий зв'язок виявлено між винахідливістю і новизною проблеми (ІТН) ($r_s = 0,197$; $p < 0,01$). Таким чином, високий рівень винахідливості (вміння знаходити вихід із складних ситуацій, звертатися до нових джерел для вирішення нових проблем) призводять до прагнення ясності і контролю в міжособистісних стосунках, до схильності розглядати невизначені ситуації як загрозу, але при цьому новизна невизначеності майбутніх психологів не лякає.

Також, виявлено (див. табл. 2.29) позитивний статистично значущий зв'язок між сміливістю і ТД ($r_s = 0,513$; $p < 0,01$), адаптивністю і ТД ($r_s = 0,317$; $p < 0,01$). Решта діагностичних шкал має негативний кореляційний зв'язок зі сміливістю і адаптивністю ($p < 0,05$; $p < 0,01$). Отримані дані говорять про те, що високі рівні сміливості (як тяга до нового, невідомого, відмова від випробуваних стилів поведінки) і адаптивності (вміння змінювати свої плани в нових ситуаціях) у майбутніх психологів впливають на формування спокійного ставлення до відсутності чітких відповідей в ситуаціях невизначеності (ТД). Разом з тим, виявлений негативний кореляційний зв'язок вказує на формування у майбутніх психологів ТН і схильності розглядати (оцінювати) невизначені ситуації як бажані.

Високий рівень діагностичної шкали «упевненість» (див. табл. 2.29) має позитивний кореляційний зв'язок з ІТН ($r_s = 0,229$; $p < 0,01$), МІТН ($r_s = 0,279$; $p < 0,01$), невирішеністю проблеми невизначеності ($r_s = 0,212$; $p < 0,01$) і негативний кореляційний зв'язок з ТД ($r_s = 0,310$; $p < 0,01$). Даний факт свідчить про те, надмірна впевненість в ситуаціях невизначеності пов'язана з неприйняттям невизначеності, бажанням ясності і контролю в міжособистісних стосунках, схильністю розглядати ситуації невизначеності як загрозові.

Аналіз психологічних корелятив показників копінг стратегій у ситуаціях прийняття рішень (див. табл. 2.29) вказує на наявність позитивних статистично значущих зв'язків між продуктивним копінгом (пильність) і ІТН ($r_s = 0,154$; $p < 0,01$) та МІТН ($r_s = 0,141$; $p < 0,05$), між непродуктивним копінгом (надмірна пильність) і ТН ($r_s = 0,231$; $p < 0,01$) та новизною проблеми ($r_s = 0,280$; $p < 0,01$). Слід звернути увагу на те, що непродуктивний копінг, у вигляді надмірної пильності, має і негативний статистично значущий зв'язок з ТД ($r_s = 0,169$; $p < 0,01$). Інші показники непродуктивного копінгу - уникнення приймати рішення і дії у ситуаціях невизначеності, прокрастинація, не мають жодних статистично значущих зв'язків як з ТН, так і ІТН.

Такі результати узгоджуються з даними результатів дослідження Т. Корнілової [70] на російській студентській вибірці ($N = 299$), де дослідниця зазначає, що така властивість особистості як пильність, негативно пов'язана з ТН і позитивно з ІТН, раціональністю і рефлексивністю. Даний факт свідчить про необхідність внесення змін щодо інтерпретації шкали «пильність». Аналогічна ситуація зі шкалою «надмірна пильність», яка позитивно пов'язана з ТН, схильністю сприймати невизначені ситуації як бажані і одночасно має негативний зв'язок з ТД.

Отже, отримані результати вказують на певний діапазон використання майбутніми психологами як продуктивних так і непродуктивних копінгів в ситуаціях невизначеності, двозначності. Г. Солнцева [172] у своєму дослідженні зазначає, що на прийняття рішення в умовах невизначеності впливає внутрішня суб'єктивна психічна сфера діючого суб'єкта, тому це складний ієрархічний процес, коли в різних ситуаціях суб'єкт проявляє як ТН так і ІТН. Слід зазначити, що даний феномен потребує більш детального дослідження.

Наступний крок у вивченні формування конативного компоненту ТН у майбутніх психологів полягав у встановленні психологічних корелят між способами вирішення ситуацій невизначеності (опитувальник «Особистісні

фактори прийняття рішень» [77] і стандартизованими методиками дослідження ТН. Так, виявлено (див. табл. 2.29) позитивний статистично значущий зв'язок між готовністю до ризику в ситуаціях невизначеності і ІТН ($r_s = 0,133$; $p < 0,05$), МІТН ($r_s = 0,127$; $p < 0,05$) та невирішеністю проблеми невизначеності ($r_s = 0,206$; $p < 0,01$); між суб'єктивною раціональністю і ТН ($r_s = 0,173$; $p < 0,01$) та новизною проблеми ($r_s = 0,201$; $p < 0,01$). Негативний статистично значущий зв'язок визначено між готовністю до ризику і ТН ($r_s = 0,203$; $p < 0,01$) та новизною проблеми ($r_s = 0,220$; $p < 0,01$); між суб'єктивною раціональністю і ТД ($r_s = 0,220$; $p < 0,01$).

Слід зазначити, що особистісна готовність до ризику і суб'єктивна раціональність відображають суб'єктивні репрезентації особистісного ризику у свідомості людини, тобто дають можливість визначити в якому ступені для неї характерні продуктивні способи вирішення ситуацій невизначеності [77]. Отримані результати особистісних факторів прийняття рішень демонструють, що майбутнім психологам, які здатні йти на ризик в ситуаціях невизначеності, притаманно прагнення до ясності (ІТН), контролю в міжособистісних стосунках (МІТН) і відчуття загрози від невирішеності проблеми невизначеності та одночасно невизначеність сприймається ними як бажана новизна проблеми.

Такі результати можна пояснити тим, що готовність ризикувати, як спосіб виходу суб'єкта із ситуації невизначеності, пов'язано з різними видами активності, зокрема і такими, що мають неадаптивний характер [77]. Оцінюючи результативність своїх дій у минулому, покладаючись на свій досвід, майбутні психологи стикаються з ситуацією, де невизначеною є оцінка своїх потенційних можливостей приймати рішення і діяти в ситуаціях невизначеності.

Аналізуючи психологічні кореляти суб'єктивної раціональності, можна зазначити, що готовність майбутніх психологів обмірковувати свої рішення і діяти за умов орієнтування в ситуації невизначеності, навіть ризиковано, сприяє формуванню ТН, але при цьому невизначеність сприймається як

загрозлива новизна проблеми на фоні неспокійного ставлення до відсутності чітких відповідей в ситуаціях двозначності.

Аналіз діагностичної шкали «прийняття рішення про формування ТН» (за анкетною) виявив позитивний статистично значущий зв'язок між даною шкалою і ІТН ($r_s = 0,156$; $p < 0,01$), складністю проблеми невизначеності ($r_s = 0,185$; $p < 0,01$) і невирішеністю проблеми невизначеності ($r_s = 0,210$; $p < 0,01$). З іншими показниками ТН, ІТН статистично значущих зв'язків не виявлено. Отримані дані свідчать, що майбутні психологи, які прийняли рішення про необхідність формування ТН характеризуються ІТН, схильністю сприймати невизначеність як загрозу у вигляді складності і невирішеності проблеми.

Наступний крок у дослідженні психологічних корелят формування ТН у майбутніх психологів полягав в аналізі психологічних особливостей продуктивних та непродуктивних способів вирішення ситуацій невизначеності (Мельбурнський опитувальник прийняття рішень (МОПР) [70], опитувальник «Особистісні фактори прийняття рішень» (ОФР) [77]) майбутніми психологами залежно від їх особистісної готовності до змін (методика «Особистісна готовність до змін» [148] (табл. 2.30).

Таблиця 2.30

Кореляційний зв'язок між особистісною готовністю до змін і способами вирішення ситуацій невизначеності (коефіцієнт кореляції r_s)

Діагностичні конструкти	Продуктивний копінг (пильність)	Непродуктивний копінг (уникнення, прокрастинація, надпильність)	Готовність до ризику	Суб'єктивна раціональність
Особистісна готовність до змін (в цілому)	0,152**	-0,413**	0,491*	-0,124*

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Як зазначено в таблиці 2.30, існує позитивний статистично значущий зв'язок між особистісною готовністю до змін і продуктивним копінгом

($r_s = 0,152$; $p < 0,01$) та готовністю до ризику ($r_s = 0,491$; $p < 0,05$). Негативний статистично значущий зв'язок виявлено між особистісною готовністю до змін і непродуктивним копінгом ($r_s = 0,413$; $p < 0,01$) та суб'єктивною раціональністю ($r_s = 0,154$; $p < 0,05$).

Отримані дані свідчать про те, що високий рівень особистісної готовності до змін в стресових ситуаціях, пов'язаних з інноваціями, сприяє формуванню у майбутніх психологів продуктивного копінгу (пильність) в ситуаціях прийняття рішень (хоча, як зазначалось вище, продуктивний копінг має позитивний кореляційний зв'язок і з ІТН) і готовності ризикувати в самосвідомості та діяти в ситуаціях невизначеності. Низький рівень особистісної готовності до змін приводить до використання непродуктивних копінгів в ситуаціях прийняття рішень (уникнення, прокрастинація і надпильність) та готовності обмірковувати свої рішення і діяти тільки за умови повного орієнтування в невизначених ситуаціях.

Пояснюючи використання майбутніми психологами непродуктивних копінгів в ситуаціях невизначеності звернемося до дослідження ТН на ізраїльській вибірці. Так, С. Байер з колегами (S. Bayer, R. Lev-Wiesel & M. Amir, 2007) вважають, що чим більше людина відчуває загрозу від зовнішніх подій, тим більше вона буде «чіплятися» за оборонну ілюзію, наприклад, шляхом відмови [233], в нашому випадку шляхом уникнення невизначених, суб'єктивно проблемних або стресових ситуацій.

Отже, встановлено психологічні кореляти, які позитивно впливають на формування ТН, ТД, зокрема, це винахідливість, сміливість, упевненість в собі, можливість продуктивно діяти в ситуації невизначеності, особистісна готовність до змін. Отримані дані буде враховано у розробці програми формування ТН у майбутніх психологів.

Висновки до розділу 2

За результатами емпіричного дослідження визначено, що переважна більшість майбутніх психологів мають низький і середній рівні сформованості когнітивного, афективного і конативного компонентів ТН, що свідчить про недостатню обізнаність та усвідомленість з питань формування ТН, наявність негативного ставлення до ситуацій невизначеності, як в навчальній діяльності, так і в житті, відчуття амбівалентних емоцій в ситуаціях невизначеності, недостатню здатність продуктивно діяти в таких ситуаціях.

Визначено загальний показник сформованості ТН у майбутніх психологів, зокрема низький рівень має третина досліджуваних, більше половини – середній рівень і менше одного процента – високий. Статистично підтверджено, що на підвищення рівня сформованості ТН позитивно впливають такі соціально-психологічні чинники: вік, підвищення рівня освіти, збільшення років навчання, заочна форма навчання (це старші за віком студенти), наявність стажу трудової діяльності і планування працювати у майбутньому психологом.

На формування когнітивного компоненту ТН позитивно впливають перехід на наступні етапи навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати психологом. На формування афективного компоненту ТН позитивно впливають збільшення віку, перехід на вищий рівень освіти, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати у майбутньому психологом. На підвищення рівня сформованості конативного компоненту ТН у майбутніх психологів впливають збільшення віку, перехід на вищий рівень освіти і планування працювати у майбутньому психологом.

Встановлені психологічні кореляти формування компонентів ТН у майбутніх психологів дають можливість констатувати, що на формування когнітивного компоненту позитивно впливають рефлексивність та поінформованість про поняття ТН, ІТН, умови формування ТН. Психологічні

особливості формування афективного компоненту ТН у майбутніх психологів полягають у тому, що надмірно виражені емоції в ситуаціях невизначеності, неоднозначності чи багатозначності негативно впливають на формування ТН, тоді як позитивне ставлення до невизначеності позитивно впливає на формування ТД. Формування конативного компоненту ТН у майбутніх психологів характеризується певними особливостями встановлених кореляційних зв'язків, зокрема, сміливість та адаптивність сприяє формуванню ТД, суб'єктивна раціональність сприяє формуванню ТН. Виявлені особливості полягають й в тому, що в ситуаціях невизначеності, неоднозначності, двозначності, майбутнім психологам притаманно як продуктивні так непродуктивні копінги.

Отримані дані психологічних особливостей продуктивних та непродуктивних способів вирішення ситуацій невизначеності майбутніми психологами залежно від їх особистісної готовності до змін свідчать, що високий рівень особистісної готовності до змін сприяє формуванню у майбутніх психологів продуктивного копінгу в ситуаціях прийняття рішень, аналогічно і готовності ризикувати та діяти в ситуаціях невизначеності. Низький рівень особистісної готовності до змін сприяє формуванню непродуктивних копінгів в ситуаціях прийняття рішень, аналогічно й готовності обмірковувати свої рішення і діяти тільки за умови повного орієнтування в невизначених ситуаціях.

Отже, виявлено проблеми сформованості ТН майбутніх психологів, розв'язання яких можливе за умови розробки та впровадження відповідної програми в процесі їхньої професійної підготовки.

Результати дослідження, відображені у розділі, викладено в таких публікаціях автора [198; 203; 204; 209].

РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ ПРОГРАМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У даному розділі дисертаційного дослідження висвітлено загальну стратегію формувального експерименту, викладено завдання й загальні принципи його організації, визначено психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, представлено опис програми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, наведено аналіз ефективності впровадження результатів розробленої програми.

3.1. Мета та завдання формувального експерименту

Трансформаційні процеси в системі вищої освіти в Україні актуалізують питання підготовки майбутніх психологів, здатних до продуктивного вирішення професійних задач в нових, неструктурованих, неоднозначних ситуаціях. Це дає можливість майбутнім психологам позитивно оцінювати невизначені ситуації в професійній діяльності, знаходити рішення у множині виборів, використовувати невизначені ситуації як можливості для професійного саморозвитку.

Навчальний процес у ЗВО повинен орієнтуватись на використання ряду психологічних умов професійного становлення майбутніх психологів у формах як цілеспрямованого застосування психодіагностики професійно важливих якостей, консультування, так і соціально-психологічних тренінгів (СПТ) професійного і особистісного зростання, спрямованих на активізацію відповідних структур в особистості майбутнього спеціаліста. Участь у тренінгових групах дозволить майбутнім психологам оволодіти системою відповідних психологічних знань, сприятиме зростанню самопізнання учасників та здатності до позитивного самоствавлення до себе і життя,

стимулюватиме розвиток здатності аналізувати власну поведінку з метою допомоги собі й іншим у досягненні більш ефективних міжособистісних взаємин [50, с. 62].

Таким чином, актуальним є розробка програми формування ТН у майбутніх психологів на основі теоретико-емпіричного дослідження даної проблеми та здійснення аналізу її ефективності емпіричним шляхом.

Виходячи з актуальності та недостатньої розробки проблеми *метою формувального експерименту* є визначення психологічних умов формування ТН, розробка та апробація програми формування ТН у майбутніх психологів.

Відповідно до цієї мети були окреслені такі *завдання*:

- 1) Визначити психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів;
- 2) Розробити зміст та структуру програми формування ТН у майбутніх психологів;
- 3) Провести апробацію програми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів;
- 4) Здійснити аналіз ефективності розробленої програми формування ТН у майбутніх психологів.

Виконання поставлених завдань здійснювалося у процесі реалізації формувального експерименту в такій послідовності:

- 1) визначення й обґрунтування форм, шляхів і методів формування ТН у майбутніх психологів, а також психологічних умов, принципів роботи і критеріїв оцінки експериментального ефекту;
- 2) розробка програми формування ТН та її апробація на базі Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»;
- 3) оцінка ефективності програми здійснювалася повторним вимірюванням значень тих параметрів, які вивчалися в констатувальному експерименті, в експериментальній та контрольній групах.

Під час аналізу можливих умов формування ТН у майбутніх психологів було взято до уваги наукові розробки П. Лушина, який розглядає психолого-педагогічні умови, що забезпечують залучення у навчальний простір індивідуальних смислів суб'єктів навчальної діяльності, їх зміни відповідно до нових життєвих і професійних контекстів з метою переходу на новий рівень саморозвитку за типом толерування невизначеності [102; 104; 108; 109; 227], та методологічні принципи особистісно-орієнтованої підготовки [135], що створюють умови для формування саморегуляції майбутніх психологів в невизначених ситуаціях, сприяють толерантному ставленню до множинності виборів, які пропонують невизначені ситуації.

Слід зазначити, що толерувати невизначеність неможливо в чітко структурованому і визначеному учбовому просторі [227]. Організація учбового простору на засадах екофасилітації дозволить управляти відкритою динамічною системою особистості майбутнього психолога і підтримувати її в стані розвитку [104]. Тому перед освітньою галуззю постає завдання у підвищенні якості професійної підготовки майбутніх психологів за рахунок сучасних підходів до навчання. Одним з таких підходів є екофасилітативний.

Розроблений П. Лушиним [104; 108; 227] екофасилітативний підхід застосовується як в педагогічному так і в консультативному або психотерапевтичному просторі. Екофасилітатор сприяє / фасилітативно супроводжує процес відповідно динаміці і характеру учбової або особистісної саморегуляції в умовах утруднення, переходу, коли наявних засобів для оволодіння новим недостатньо [227]. Фасилітативна компетентність педагога вищої школи багато в чому залежать від методів його роботи в процесі професійної підготовки студентів-психологів та впровадженні інновацій, інтерактивних технологій [87] в навчальний процес.

У результаті аналізу наукової літератури щодо основних підходів дослідження ТН та проблем її формування, виокремлено основні *психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів* під час їх професійної підготовки:

1) Застосування слабоструктурованості та невизначеності освітнього простору створить умови для вироблення особистих смислів щодо ситуацій невизначеності, забезпечить створення індивідуальних стратегій професійного розвитку майбутніх психологів;

2) Забезпечення рефлексивного осмислення та усвідомлення майбутніми психологами свого мислення, емоційного ставлення та поведінки в ситуаціях невизначеності, двозначності, множинності виборів;

3) Створення освітнього розвивального середовища, яке сприятиме формуванню власної професійної компетентності майбутніх психологів в невизначених ситуаціях, створить умови для формування ТН;

4) Усвідомлення майбутніми психологами позитивної складової ТН, що сприяє можливості професійного розвитку і залежності успішності професійної діяльності від сформованості ТН;

5) Спеціально створені психологічні умови екофасилітативного підходу: вираження особистої позиції, нелінійність особистого змінювання, невизначеність навчально-виховного процесу, колективний суб'єкт як умова самоорганізації освітнього простору [104] сприятимуть інтеріоризації спеціально організованих впливів формування ТН у майбутніх психологів;

6) Спеціальна психологічна підготовка, спрямована на формування ТН (її компонентних складових: когнітивного, афективного, конативного) забезпечить здатність майбутніх психологів запровадити ТН в професійну діяльність.

Також важливим є такі психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів (принципи психолого-педагогічної екофасилітації), при яких викладач (фасилітатор) зберігає управлінські функції тільки як учасник самоорганізованої системи: коли кожний майбутній психолог, як елемент такої системи, може пропонувати свої управлінські функції, а протистояння, що виникає в таких ситуаціях, вирішується не тільки критикою/спротивом опонента, а й прийняттям або врахуванням його позиції, представляє собою

ймовірнісний процес, результат якого неможливо заздалегідь передбачити, гарантувати [104; 107; 109; 110; 112].

Професійне становлення психолога повинно спиратися на переживання нелінійних процесів відкритої системи, яке пов'язано з професійною діяльністю. Подібну парадоксальну готовність П. Лушин називає «толерантністю до невизначеності», сутність якої полягає не тільки в тому, щоб вміло орієнтуватися в мало передбачених і нестабільних ситуаціях, але й в якості стимулюючих творчий пошук і професійний розвиток [104, с. 276, 200].

Запропоновані для формування ТН у майбутніх психологів спеціально створені психологічні умови, це навчальне середовище, сутність якого – сформувати проблемно-орієнтовану групу, що дозволяє її учасникам вступати в дискусію. За таких умов виникає протиріччя між протилежними сторонами учасників дискусії, що призводить до моменту невизначеності, коли позиція кожного з учасників містить елемент істинності. Основна ідея психолого-педагогічної взаємодії учасників проблемної групи – відкриття можливостей для прийняття невизначеності в якості можливості особистісного розвитку і творчого зростання. Особливо важливими є при цьому, формування толерантного ставлення до невизначеності, прагнення не тільки уникати невизначені ситуації, а й приймати їх в якості стимулюючих творчий потенціал особистості [104].

Формування ТН у майбутніх психологів повинно враховувати декілька особливостей їх професійної підготовки, ставлення до них як дорослих здобувачів вищої освіти, де суб'єкт-суб'єктні відношення створюють *умови для ефективного формування ТН:*

- майбутній психолог усвідомлює свою компетентність знаходити конструктивні шляхи вирішення невизначених ситуацій;
- майбутній психолог, використовуючи свій соціальний і професійний досвід, критично оцінює будь-яку невизначену ситуацію, що

створює передумови формування толерантного ставлення до невизначеності (в континуумі: загроза – множинність вибору);

- розкриття позитивного потенціалу сформованості ТН в професійній діяльності психологів, майбутній психолог підвищує мотивацію до її формування під час навчання;
- майбутній психолог прагне до невідкладного використання отриманих професійних знань з проблеми формування ТН, демонструє здатність змінювати власні плани та рішення, перебудовуватись у нових невизначених ситуаціях, знаходити нові способи їх вирішення;
- використання різних прийомів стимулювання майбутніх психологів до самооцінки особистої сформованості ТН (оцінка обізнаності та усвідомленості позитивної складової ТН, емоційне ставлення до ситуацій невизначеності, конструктивність обраних копінг-стратегій, що є продуктивними в ситуаціях невизначеності);
- використання особистого досвіду майбутніх психологів, аналіз конкретних проблем (професійних, життєвих), ситуацій, виявлення можливостей застосування отриманих знань щодо ТН до різних сфер діяльності.

Зазначені психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів було реалізовано в експериментальному дослідженні, застосовано в авторській програмі, зміст якої висвітлено у наступному розділі.

Психологічна атмосфера в початковому процесі, на думку О. Андрєєва [5] повинна відповідати доброзичливості, повазі і невимушеності у взаємодії викладача і здобувача вищої освіти, емоційній душевній відкритості. Г. Радчук [156; 157; 158] пропонує *діалогізацію навчального матеріалу* як інноваційної розвивальної психодидактичної форми, за таким характеристикам, як: контекстуальність; відкритість; смислотворчі інтенції педагогічного мовлення; метафоричність предметного змісту матеріалу; ігрові форми навчальної діяльності, що є основою гармонізації аксіогенезу студентів під час їхньої професійної підготовки.

Виходячи з вище сказаного, спеціально створені умови нетрадиційного підходу професійної підготовки майбутніх психологів, означають, що *формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів* - представляє собою організований психолого-педагогічний процес, спрямований на формування їх здатності не тільки витримувати ситуації невизначеності, неоднозначності, множинності виборів, але й свідомо надавати перевагу нестандартним завданням, які містять невизначеність і відчувати при цьому позитивні емоції, вміти використовувати переваги таких ситуацій, розглядати їх як багатство нових можливостей для професійного саморозвитку.

Формувальний експеримент тривав протягом I семестру 2016-2017 навчального року на базі Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». У формувальному експерименті взяли участь 51 майбутній психолог, які були поділені на 2 групи, одна з яких склала експериментальну групу (26 осіб), а друга – контрольну [207]. В експериментальній групі було запроваджено розроблену програму формування ТН у майбутніх психологів, в якій застосовано психологічні умови її формування, тоді як у контрольній групі психологічна підготовка майбутніх психологів мала традиційний характер, не містила спеціальних вправ, спрямованих на формування ТН.

Реалізація поставлених завдань формувального експерименту відбувалася шляхом виконання трьох етапів [207].

Перший етап. В результаті теоретичного аналізу наукової літератури та констатувального етапу дослідження було виявлено проблеми недостатнього рівня сформованості ТН у майбутніх психологів та окремо її компонентів (див. табл. 3.1).

Щодо недостатнього рівня *сформованості афективного компоненту* ТН, який проявляється у зниженні проявів емпатії, співчуття, співпереживання й розуміння інших людей, зниженим життєвим тонусом в ситуаціях невизначеності, недостатнім рівнем сформованості емоційної

стійкості, навичок саморегуляції в ситуаціях невизначеності, слід зазначити про негативне сприйняття невизначеності майбутніми психологами, що призводить до бажання уникати таких ситуацій, бачити в них загрозу.

Таблиця 3.1

Компоненти, показники та проблеми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів

Компоненти формування ТН	Показники компонентів	Проблеми недостатнього рівня сформованості ТН
Когнітивний	Обізнаність та усвідомленість щодо формування ТН	Низький рівень обізнаності щодо сутності понять ТН, ІТН; необізнаність про ознаки, що підтверджують сформованість ТН; необізнаність та неусвідомленість позитивної складової ТН
Афективний	Позитивне ставлення до формування ТН	Знижені прояви емпатії, співчуття, співпереживання й розуміння інших людей; знижений життєвий тонус в стресових ситуаціях і ситуаціях невизначеності; недостатній рівень сформованості емоційної стійкості, навичок самоконтролю в ситуаціях невизначеності
Конативний	Рішучість та дієвість в ситуаціях невизначеності	Невміння рішуче діяти в складних ситуаціях; нездатність перебудуватись і змінювати свою поведінку в нових ситуаціях; застосування непродуктивних копінгів в ситуаціях невизначеності

За результатами дослідження недостатній рівень *сформованості конативного компоненту* ТН характеризується невмінням рішуче діяти в складних ситуаціях, нездатністю перебудуватись і змінювати свою поведінку в нових, невизначених ситуаціях, обирати продуктивні копінги в ситуаціях невизначеності.

Також, на першому етапі визначено основні теоретичні питання, які слід розкрити у вигляді інформаційної частини програми і перелік основних

психологічних якостей, що потребують подальшого формування для підвищення здатності ТН в професійній діяльності майбутніх психологів. Було визначено наступні теоретичні теми: «Сутність і показники толерантності / інтолерантності до невизначеності», «Відмінність толерантної до невизначеності особистості від інтолерантної», «Компонентні складові формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», «Психологічні умови формування ТН», «Сутність і типи ситуацій невизначеності в професійній діяльності психологів», «Джерела позитивних або негативних емоцій і почуттів в ситуаціях невизначеності, суперечливості, неоднозначності у майбутніх психологів», «Способи саморегуляції в невизначених ситуаціях», «Продуктивні і непродуктивні копінги в ситуаціях невизначеності».

Встановлено якості, які потребують формування у майбутніх психологів: рефлексивність, особистісна готовність до змін в ситуаціях невизначеності, емпатія, винахідливість, сміливість, впевненість в невизначених або двозначних ситуаціях, здатність приймати рішення і діяти в професійній діяльності, коли мова йде про невизначеність (готовність ризикувати або суб'єктивно і раціонально діяти), прагнення до змін в нових, невизначених ситуаціях, самовладання в ситуаціях, коли неясна сутність того, що відбувається, коли невизначені цілі й очікування.

На основі аналізу отриманих результатів було розроблено зміст і структуру програми формування ТН у майбутніх психологів. Тривалість програми «Формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів» складає 54 акад. год., з яких 36 год. - аудиторних занять (6 тренінгових сесій по 6 годин на кожну), 2 акад. год. – вступ до тренінгу, 2 акад. год. – завершення тренінгу та 14 год. – самостійної роботи (для виконання творчих завдань). Кожна тренінгова сесія складалась з таких блоків: інформаційний, діагностичний, праксеологічний, акмеологічний [155]. *Інформаційний блок* передбачає актуалізацію і закріплення установки майбутніх психологів на формування здатності толерантного ставлення до

ситуації невизначеності в професійній діяльності. *Діагностичний блок* дає можливість визначити вихідний рівень сформованості когнітивного, афективного і конативного компонентів ТН у майбутніх психологів. *Праксеологічний блок* спрямований на формування ТН у майбутніх психологів як важливого чинника їх професійного розвитку. *Акмеологічний блок* має на меті закріплення і розвиток конструктивних особистісних новоутворень як складових психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної діяльності. Перше та останнє заняття мали логічні початок та завершення усього циклу програми і передбачали обговорення отриманої інформації та рефлексивний аналіз. Між всіма тренінговими сесіями майбутнім психологам було запропоновано творчі завдання.

Другий етап формувального експерименту включав власне проведення тренінгової програми. Як зазначалося вище, у формувальному експерименті взяли участь 51 майбутній психолог, які були поділені на 2 групи, експериментальну і контрольну. Тренінг був проведений для 26 осіб (24 жінки і 2 чоловіка), всі здобувачі вищої освіти за спеціальністю «Психологія» Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». Усі майбутні психологи, що входили до експериментальної і контрольної груп приблизно мали однакові соціально-демографічні та навчально-професійні характеристики (проміжні змінні), а саме: а) приблизно однаковий вік (від 20 до 45 років); б) наявний стаж трудової діяльності і без нього; в) були з різних курсів навчання (з 1 по 6 курс). Формувальний вплив здійснювався один раз на тиждень, підготовка мала системний, цілісний характер відповідно до змісту та мети тренінгу, спрямованого формування ТН у майбутніх психологів в професійній діяльності.

Третій етап. Для визначення ефективності тренінгу на кожній тренінговій сесії передбачено діагностичну частину з використанням психодіагностичних методик, спрямованих на діагностику рівнів сформованості компонентних складових ТН у майбутніх психологів [198].

Наступний крок, полягав у проведенні загальної повторної діагностики респондентів, після закінчення тренінгу, з метою дослідження якісних особистісних змін. Діагностика проводилася відповідно до визначених раніше компонентів: когнітивного, афективного і конативного. Математичне обчислювання отриманих результатів здійснювалось за допомогою пакета статистичної обробки даних SPSS (версія 17) та піддавалося змістовному якісному аналізу.

Отже, метою формувального експерименту є визначення психологічних умов формування ТН, розробка та апробація програми формування ТН у майбутніх психологів. Завдання формувального експерименту включають в себе визначення психологічних умов формування ТН, розробку, апробацію та аналіз ефективності програми формування ТН у майбутніх психологів. При визначенні психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів, за основу було взято психолого-педагогічні умови екофасилітативного підходу та методологічні принципи особистісно-орієнтованої підготовки.

3.2. Програма формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів

Професія психолога є особливим видом діяльності, яка по-перше, передбачає наявність компетенцій розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології або у процесі навчання, що передбачає застосування теорій та методів психологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов, по-друге, вимагає певних особистісних якостей, особливої структури світогляду з урахуванням високого рівня невизначеності, що є невід'ємною складовою сучасного суспільства [209].

На сучасному етапі розвитку психологія все частіше звертається до неklasичних форм раціональності, вводить поняття невизначеності в різні ситуації розвитку людини і актуалізація будь-яких видів її активності. При цьому вона постає перед вибором побудови нових моделей психологічного пояснення даного феномену [77].

Таким чином, стійкість майбутнього психолога до дії фактора невизначеності, здатність ефективно діяти в нових, неструктурованих, неоднозначних ситуаціях, в умовах нехватки інформації виявляти ТН [104], передбачає знаходження шляхів формування ТН під час їх професійної підготовки, що в свою чергу, зумовлює необхідність розробки та запровадження програми формування ТН, як ефективного інструмента професійного розвитку майбутніх психологів.

Розуміння цілісності, взаємообумовленості психічних процесів [178], визначення психологічних умов формування ТН, визначення змісту компонентних складових формування ТН, побудови моделі її формування у майбутніх психологів на попередніх етапах дисертаційного дослідження, дозволяє припустити, що у ході застосування психологічної програми, спрямованої на формування когнітивного афективного, конативного компонентів ТН, відбудуться зміни у рівнях їх сформованості. Зміни рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів буде зафіксовано після формувального впливу.

Програма «*Формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів*» має на меті висвітлення психологічних особливостей формування ТН у майбутніх психологів в процесі професійної підготовки [207]. Завдання даної програми полягають у формуванні когнітивного, афективного та конативного компонентів ТН, зокрема: 1) формування уявлень про поняття «толерантність до невизначеності», «інтолерантність до невизначеності»; 2) підвищення рівня обізнаності про ознаки, що підтверджують сформованість ТН; 3) ознайомлення з психологічними умовами формування ТН у майбутніх психологів; 4) оволодіння методами

діагностики рівнів сформованості ТН; формування позитивного ставлення до ТН; 5) формування здатності діяти в складних ситуаціях, звертатися до нових джерел інформації для вирішення нових проблем.

У результаті опанування змісту даної психологічної програми майбутні психологи отримають знання щодо понять «толерантність до невизначеності», «інтолерантність до невизначеності»; знання про позитивні складові толерантності до невизначеності. Усвідомлять відмінності толерантної до невизначеності особистості від інтолерантної; своє мислення, придбані знання і поведінку в ситуаціях невизначеності. Розвинуть вміння виявляти позитивні емоції і почуття в ситуаціях невизначеності, суперечливості, неоднозначності; здатність змінювати власні плани та рішення, перебудовуватися у нових невизначених ситуаціях; знаходити продуктивні способи дій в ситуаціях невизначеності.

Програма «Формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів» розрахована на 54 год., з яких 36 год. реалізуються у формі тренінгових сесій на очному етапі навчання, 2 акад. год. – вступ до тренінгу, 2 акад. год. – завершення тренінгу та 14 год. - через самостійну роботу. За потреби кількість годин може бути змінена. Основу інформаційно-методичних матеріалів програми складають авторські розробки (результати теоретико-емпіричних досліджень психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів та викладацько-тренерської роботи). Програма спрямована на формування компонентних складових ТН (когнітивний, афективний, конативний) і реалізується за таким загальним планом тренінгових сесій: 1) «Обізнаність та усвідомленість про поняття ТН і ІТН»; 2) «Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів»; 3) «Емоційне ставлення майбутніх психологів до невизначеності»; 4) «Емоційне ставлення майбутніх психологів до формування ТН»; 5) «Рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності»; 6) «Продуктивні і непродуктивні копінги в ситуаціях невизначеності» (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Структура програми формування ТН у майбутніх психологів

Тренінгові сесії	Блоки тренінгу
Вступ до тренінгу (2 год.)	
<i>Тренінгова сесія 1.</i> Обізнаність та усвідомленість про поняття ТН і ІТН (8 год.)	Інформаційний блок: «Сутність понять ТН, ІТН» (1 год.)
	Діагностичний блок: «Визначення показників ТН, ІТН, МІТН» (1 год.)
	Праксеологічний блок: «Обізнаність про ознаки, що підтверджують сформованість ТН» (2 год.)
	Акмеологічний блок: «Осмислення та усвідомлення свого мислення, поведінки в ситуаціях невизначеності» (2 год.)
<i>Тренінгова сесія 2.</i> Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів (8 год.)	Інформаційний блок: «Внутрішні і зовнішні ситуації невизначеності в професійній діяльності психологів» (1 год.)
	Діагностичний блок: «Реальні ситуації невизначеності майбутніх психологів» (1 год.)
	Праксеологічний блок: «Оцінка і проектування індивідуальних траєкторій психолога-консультанта в його учбовій і професійній діяльності» (2 год.)
	Акмеологічний блок: «Відмінні ознаки толерантного до невизначеності психолога і інтолерантного» (2 год.)
<i>Тренінгова сесія 3.</i> Емоційне ставлення майбутніх психологів до невизначеності (8 год.)	Інформаційний блок: «Стрес, інноваційність і невизначеність в професійній діяльності майбутніх психологів» (1 год.)
	Діагностичний блок: «Джерела позитивних або негативних емоцій і почуттів в ситуаціях невизначеності» (1 год.)
	Праксеологічний блок: «Як я розумію емоційний стан іншої людини?» (2 год.)
	Акмеологічний блок: «Саморегуляція емоційних станів в стресових ситуаціях професійної діяльності майбутніх психологів» (2 год.)
	Домашнє творче завдання: «Оптимізм як спосіб орієнтації на можливості вирішення стресових ситуацій» (2 год.)

Продовження таблиці 3.2

<i>Тренінгова сесія 4.</i>	Інформаційний блок: «Психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів» (1 год.)
Позитивне ставлення майбутніх психологів до формування ТН (8 год.)	Діагностичний блок: «Перешкоди у формуванні ТН у майбутніх психологів» (1 год.)
	Праксеологічний блок: «Чи є необхідність формувати ТН у майбутніх психологів?» (2 год.)
	Акмеологічний блок: «ТН як можливість професійного росту майбутніх психологів» (2 год.)
	Домашнє творче завдання: «Проаналізувати своє ставлення щодо формування ТН у майбутніх психологів» (2 год.)
<i>Тренінгова сесія 5.</i>	Інформаційний блок: «Прийняття невизначеності і рішучість йти невідомими шляхами» (1 год.)
Рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності (8 год.)	Діагностичний блок: «Діагностика у майбутніх психологів особистісної готовності до змін в стресових ситуаціях» (1 год.)
	Праксеологічний блок: «Толерувати невизначеність – бути готовим до неочікуваного» [114, с. 24] (2 год.)
	Акмеологічний блок: «Показники рішучості і дієвості майбутніх психологів в ситуаціях невизначеності» (2 год.)
	Домашнє творче завдання: «Проаналізувати, що сприяє знаходженню нових джерел інформації для вирішення нових проблем?» (2 год.)
<i>Тренінгова сесія 6.</i>	Інформаційний блок: «Копінг-стратегії в подоланні стресових ситуацій, пов'язаних з невизначеністю» (1 год.)
Продуктивні і непродуктивні копінги в ситуаціях невизначеності (8 год.)	Діагностичний блок: «Діагностика у майбутніх психологів продуктивних і непродуктивних копінгів в ситуаціях прийняття рішень» (1 год.)
	Праксеологічний блок: «Винахідливість і сміливість в ситуаціях невизначеності» (2 год.)
	Акмеологічний блок: «Яким чином майбутній психолог може сприяти здатності обирати продуктивні копінги в ситуаціях невизначеності?» (2 год.)
	Домашнє творче завдання «Девіз толерантного до невизначеності психолога» (2 год.)
Заключне творче завдання: «Скласти індивідуальну програму формування ТН» (2 год.)	
Підведення підсумків тренінгу (2 год.)	

Кожна із тренінгових сесій, відповідно до наявних у літературі підходів [155], складається із таких блоків: інформаційного, діагностичного, праксеологічного, акмеологічного.

Для розширення уявлень про ТН, особливості її формування у майбутніх психологів, відпрацювання навичок вирішення ситуацій невизначеності в професійній діяльності, здатності позитивно сприймати невизначеність, застосовано перелік таких *видів роботи*:

1) аналіз власного ставлення до ТН, ІТН, психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів;

2) аналіз протоколів консультативних сесій, аналіз самостійного освоєння освітнього простору, аналіз стимульних текстів для індивідуальної і групової роботи (на прикладі серії книжок «Жива книжка») та екопсихологічних голограм [105; 112; 113; 114];

3) аналіз учасниками програми власних ситуацій невизначеності як в навчальній так і трудовій діяльності з відтворенням власного способу вирішення таких ситуацій, з обговоренням можливостей ТН як фактора професійного розвитку майбутніх психологів;

4) моделювання способів вирішення складних, стресових, невизначених ситуацій в професійній діяльності психологів (пов'язаних видами діяльності психологів, розглянутих в теоретичній частині дисертаційного дослідження);

5) індивідуальне консультування учасників тренінгових сесій за їх запитом з означеної проблеми;

6) інтерактивні техніки: криголами, міні-лекції, групові дискусії з означеної проблеми, мозкові штурми, метод незакінчених речень, домашні завдання [181], мультимедійні презентації, аналітична робота в малих групах.

Зміст програми (тренінгових сесій) формування ТН у майбутніх психологів

Вступ до тренінгу [181]:

- *Криголам*: «Знайомство» («Мене звати..., я навчаюсь..., я люблю..., ніхто навіть не здогадується, що я...»).
- *Вивчення очікувань*: учасників тренінгу заповнюють індивідуальні робочі аркуші з наступним груповим обговоренням («Мої очікування від тренінгу», «Що б я хотів отримати в результаті проходження даного тренінгу»).
- *Мультимедійна презентація*: на тему «Визначення мети і завдання психологічної програми формування ТН у майбутніх психологів».
- *Групове обговорення*: визначення організаційних питань (тривалість роботи, кількість перерв тощо).
- *«Мозковий штурм»*: визначення правил групової роботи, правил міжособистісної взаємодії та спільної роботи в групі.

У вступній частині програми їй учасникам надається інформація про структуру тренінгових сесій, організаційні основи проведення даної програми і можливість внесення коректив щодо структури тренінгових сесій за бажанням.

Тренінгова сесія 1. «Обізнаність та усвідомленість про поняття ТН і ІТН».

Вступ до тренінгової сесії: знайомство, вивчення очікувань, мета, завдання та організаційні питання тренінгових сесій.

Інформаційний блок «Сутність понять ТН, ІТН»:

- метод незавершених речень: «Толерантність до невизначеності це...», «Інтолерантність до невизначеності це ...», «Невизначена ситуація для мене ...»;
- аналітична робота в малих групах: «Як ви розумієте сутність понять ТН та ІТН»;
- презентація роботи в малих групах та їх групове обговорення: «Сутність та основні характеристики понять ТН, ІТН»;

- мультимедійна презентація (міні-лекція): «Основні підходи щодо сутності понять ТН, ІТН» (для підготовки мультимедійної презентації було використано відповідні літературні джерела [200]).

Діагностичний блок «Визначення показників ТН, ІТН, МІТН»:

- психологічний практикум: визначення рівнів сформованості ТН, ІТН, МІТН (за допомогою методики «Новий опитувальник толерантності-інтолерантності до невизначеності» в модифікації Т. Корнілової) [77].

Праксеологічний блок «Обізнаність про ознаки, що підтверджують сформованість ТН»:

- аналітична робота в малих групах: «Розподіліть наведені ознаки ТН і ІТН особистості на дві групи. Можете доповнити зазначені ознаки ТН і ІТН, які, на ваш погляд, є також важливими. Які із зазначених ознак ви можете віднести до себе?».

Стимульний матеріал: пошук ситуацій невизначеності; почуття комфорту, в момент перебування в ситуації невизначеності; сприйняття невизначених ситуацій як бажаних; здатність розмірковувати над проблемою, навіть якщо невідомі всі факти і можливі наслідки прийнятого рішення; здатність приймати конфлікт і напругу, які виникають в ситуаціях двозначності; здібність протистояти незв'язаності і протиріччям інформації; здатність приймати невідоме; здатність витримувати напругу в кризових, проблемних ситуаціях; сприйняття нових, незнайомих, ризикованих ситуацій як таких, що стимулюють до активності; готовність пристосуватися до очевидно неоднозначної ситуації або ідеї; потреба в категоризації; недопустимість співіснування позитивних і негативних аспектів у одного об'єкта; прийняття ригідних установок, поглядів на життя за принципом «чорне - біле»; перевага знайомого незнайомому; відторгнення всього незвичайного, що відрізняється від звичного; стійкість звичних образів при сприйнятті об'єктів, що змінюються; прийняття рішення на ранніх етапах і прихильність йому в невизначеній ситуації; передчасні висновки, умовиводи. [42, с. 314; 90]

Акмеологічний блок «Осмислення та усвідомлення свого мислення, поведінки в ситуаціях невизначеності»:

- аналіз ситуацій (робота в малих групах та між групове обговорення): «Наведіть приклади зі своїх ситуацій, в яких ви певною мірою стикались з невизначеністю. Опишіть свої думки, почуття, мотиви, поведінку, в умовах, що змінюються. Чи впливали ваші думки відносно невизначеності на майбутні суб'єктивно складні для вас ситуації?»;

- індивідуальне консультування учасників тренінгових сесій за їх запитом з означеної проблеми.

Підведення підсумків роботи: рефлексивний аналіз тренінгової сесії.

Домашнє творче завдання «Аналіз основних подій, що пов'язані з невизначеністю». «Проведіть бесіду зі своїми родичами, близькими, колегами з питань обізнаності їх щодо ТН, ІТН. На ваш погляд, що в їх розповідях буде переважати: толерантність чи інтолерантність до невизначеності. Які аргументи вони будуть наводити на користь своєї думки. Подумайте, яку нову інформацію ви отримали в результаті проведення інтерв'ю?».

Тренінгова сесія 2. «Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів».

Вступ до тренінгової сесії:

- мета, завдання та організація тренінгової роботи;
- актуалізація попереднього досвіду: «Що корисного було для вас в попередньому занятті?», «Якими знаннями ви можете скористатись з попереднього заняття?»;

- презентація та обговорення результатів виконання домашнього завдання: представлення результатів проведеного інтерв'ю «Аналіз основних подій, що пов'язані з невизначеністю».

Інформаційний блок «Внутрішні і зовнішні ситуації невизначеності в професійній діяльності психологів»

- метод незавершених речень: «Ситуації невизначеності в професійній діяльності психологів такі...»;
- аналітична робота в малих групах: «Визначте внутрішні і зовнішні ситуації невизначеності в професійній діяльності психологів»;
- презентація роботи в малих групах та їх групове обговорення: «Внутрішні і зовнішні ситуації невизначеності в професійній діяльності психологів»;
- мультимедійна презентація (міні-лекція): «Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів залежно від їх видів діяльності» (для підготовки мультимедійної презентації було використано відповідні літературні джерела [71; 81; 92; 105; 119; 212]).

Діагностичний блок «Реальні ситуації невизначеності майбутніх психологів»: індивідуальна робота з подальшим обговоренням: «Мій досвід щодо ситуацій невизначеності в професійній діяльності як майбутнього психолога...».

Праксеологічний блок «Оцінка і проектування індивідуальних траєкторій психолога-консультанта в його учбовій та професійній діяльності» (за допомогою екофасилітативних карток, розроблених П. В. Лушиним, Я. В. Сухенко [115]):

- аналітична робота в малих групах: «Вам буде роздано картки з запитаннями щодо різноманітних нових, або складних ситуацій професійної діяльності психологів, на які необхідно знайти відповіді» (стимульний матеріал (приклади): «Якщо допомога здійснена, а клієнт запрошує попрацювати з його родичами, до чого це?», «Як мені зрозуміти точно, що я допомогла і до мене не придуть повторно або з претензією?», «Знати все неможливо, якщо я зустрічаюсь з такою проблемою клієнта, яка для мене зовсім нова, яка тактика поведінки в цьому випадку?», «За рахунок чого клієнт може вибратися із складної ситуації, якщо він на межі своїх можливостей і психолог – свідок цього» [115] тощо;

- презентація роботи в малих групах та їх групове обговорення: «Створення індивідуальних траєкторій психологів в професійній діяльності».

Акмеологічний блок: «Відмінні ознаки толерантного до невизначеності психолога і інтолерантного»:

- робота в малих групах, аналітичне завдання: «Враховуючи попередню роботу щодо визначення індивідуальних стратегій психолога в професійній діяльності, визначте відмінні ознаки толерантного до невизначеності психолога, від інтолерантного».

Підведення підсумків роботи: рефлексивний аналіз тренінгової сесії.

Домашнє творче завдання: «Що нового може надати мені здатність бути ТН в моїй професійній діяльності?». «Поміркуйте, яке значення для ефективного здійснення професійної діяльності психологів має ТН? Яку роль ТН відіграє в розширенні можливостей розуміння інших людей?».

Тренінгова сесія 3. «Емоційне ставлення майбутніх психологів до невизначеності».

Вступ до тренінгової сесії:

- мета, завдання та організація тренінгової роботи;
- актуалізація попереднього досвіду: «Що корисного було для вас в попередньому занятті?»; «Якими думками ви можете поділитися з приводу ТН?».

- презентація та обговорення результатів виконання домашнього завдання: «Що нового може надати мені здатність бути ТН в моїй професійній діяльності?».

Інформаційний блок «Стрес, інноваційність і невизначеність в професійній діяльності майбутніх психологів»:

- метод незавершених речень: «Стрес для мене в професійній діяльності психолога це...», «Інноваційність в професійній діяльності психолога ...», «Моя емоційна реакція на невизначеність...»;

- аналітична робота в малих групах: «Визначте співвідношення понять: стрес, інноваційність і невизначеність»;
- презентація роботи в малих групах та їх групове обговорення: «Співвідношення понять: стрес, інноваційність і невизначеність в професійній діяльності психологів»;
- презентація стимульних текстів: «ТН і «нова повсякденність» ([227]).

Діагностичний блок «Джерела позитивних або негативних емоцій і почуттів в ситуаціях невизначеності»:

- психологічний практикум: «Визначте ваші позитивні або негативні емоції і почуття в ситуаціях невизначеності, суперечливості, неоднозначності. Охарактеризуйте самі ситуації, з чим вони пов'язані».

Праксеологічний блок «Як я розумію емоційний стан іншої людини?»:

- вправа «Справжні емоції» (авторська розробка): «Бажаючий прийняти участь в експерименті отримує завдання: необхідно групі розповісти дві історії зі свого життя, що пов'язані зі стресовою ситуацією, але одна історія справжня, друга – вигадана. Учасники групи, слідкуючи за емоційними проявами доповідача історій, вгадують справжню історію»;
- групове обговорення: «За якими критеріями ви визначали справжню історію учасника експерименту?», «Чи спостерігали ви особисту емоційну реакцію на історії учасника експерименту?». Учасники тренінгу обмінюються думками;
- індивідуальне консультування учасників тренінгових сесій за їх запитом з означеної проблеми.

Акмеологічний блок «Саморегуляція емоційних станів в стресових ситуаціях професійної діяльності майбутніх психологів»:

- вправа «Професійна діяльність психолога і стрес» (модифікація вправи «Робота і стрес» [224]): «Перед тим, як намагатись впоратися зі стресом в професійній діяльності майбутніх психологів, необхідно

встановити причини такої емоційної реакції, чи являються вони об'єктивними, чи суб'єктивними. Мета даної справи: сприяти усвідомленню стресогенних факторів, які пов'язані зі змістом видів діяльності психолога; проаналізувати стресові ситуації, пов'язані з невизначеністю і визначити ступінь свого впливу на свій емоційний стан».

1) Учасникам тренінгу роздаються робочі аркуші з вказаними факторами стресу (стимульний матеріал: невпевненість у стратегії надання певної психологічної інформації в умовах різноманітної аудиторії; невизначеність у пошуку інноваційних методів повідомлення психологічної інформації; неможливість впливати на свою роботу, відчуття, що ти відповідаєш за те, на що не можеш впливати, залежність результату роботи від інших людей [224]; необхідність постійно вигадувати щось нове, при виконанні професійної діяльності; комунікативна невизначеність при наданні психологічної підтримки найбільш вразливим верствам населення; невизначеність у рефлексії як можливість повного усвідомлення взаємодії з клієнтом; невизначеність у зв'язку з недостатньою прогнозованістю очікуваних результатів корекційного втручання). Список можна доповнювати.

2) Учасники ранжують стресогенні фактори за ступенем стресовості від «1» - «майже не впливає на мене», до «5» - «впливає сильно, визиває стрес».

3) Робота в парах, пояснення і конкретизація ранжування факторів стресу.

4) Дискусія: «Як я можу впливати на свій емоційний стан в процесі професійної діяльності?», «Чи можна розділити ситуації невизначеності на ті, що розвивають і ті, що перешкоджають професійному розвитку?»;

- знайомство учасників сесії з короткими й ефективними способами зняття внутрішньої напруги, прийомами саморегуляції (релаксаційними, медитативними, дихальними техніками).

Підведення підсумків роботи: рефлексивний аналіз тренінгової сесії.

Домашнє творче завдання: «Оптимізм як спосіб орієнтації на можливості вирішення стресових ситуацій». «Розгляньте енергійність, підвищений життєвий тонус, віру в успіх, прагнення орієнтуватися не на проблемах, а на можливостях їх вирішення як факторів вирішення стресових ситуацій, пов'язаних із інноваціями та невизначеністю».

Тренінгова сесія 4. «Позитивне ставлення майбутніх психологів до формування ТН».

Вступ до тренінгової сесії:

- мета, завдання та організація тренінгової роботи;
- актуалізація попереднього досвіду: «Що корисного було для вас у попередньому занятті?»;
- презентація та обговорення результатів виконання домашнього завдання: «Оптимізм як спосіб орієнтації на можливості вирішення стресових ситуацій».

Інформаційний блок «Психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів»:

- аналітична робота в малих групах: «Які психологічні умови необхідні для формування ТН у майбутніх психологів?», «Які з названих вами психологічних умов формування ТН ви можете віднести до зовнішніх, а які до внутрішніх?»;
- презентація роботи в малих групах та їх групове обговорення: «Аналіз психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів»;
- мультимедійна презентація (міні-лекція): «Психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів» (для підготовки мультимедійної презентації було використано відповідні літературні джерела [104; 135; 211]).

Діагностичний блок «Перешкоди у формуванні ТН у майбутніх психологів»:

- психологічний практикум: «Визначте об'єктивні і суб'єктивні перешкоди формування особисто у вас ТН»;

- роботи в малих групах та групове обговорення результатів визначення об'єктивних і суб'єктивних перешкод формування ТН у майбутніх психологів.

Праксеологічний блок «Чи є необхідність формувати ТН у майбутніх психологів?»:

- вправа «Незнайома аудиторія» (авторська розробка): «Обирається учасник експерименту, якому надається наступне завдання: необхідно виступити перед аудиторією студентів першого курсу з будь-якою темою з психології (психологічне інформування). Даний учасник виходить за двері, а аудиторія вирішує, якими представниками замість студентської аудиторії вони будуть, наприклад, викладачі психології, керівники підрозділів, завучі шкіл тощо (група визначається самостійно). Заходить учасник експерименту і йому повідомляється про те, що замість студентів першого курсу він буде виступати перед аудиторією ... (називається категорія аудиторії). Відбувається представлення протягом п'яти хвилин доповіді, аудиторія поводить себе природно, задає питання, реагує на відповіді. Учасником експерименту можуть бути всі, хто бажають»;

- групове обговорення: «Під час обговорення проведеної вправи учасник експерименту ділиться своїми враженнями про свої відчуття, думки під час доповіді. Обговорюється питання необхідності формування ТН у майбутніх психологів».

Акмеологічний блок «ТН як можливість професійного росту майбутніх психологів»:

- вправа «Толерантність і інтолерантність до невизначеності» (авторська розробка). Мета: надати можливість учасникам пережити в уяві різні ситуації толерантного і інтолерантного до невизначеності майбутнього психолога. «Учасникам тренінгової сесії пропонується проаналізувати такі ситуації: 1) Уявіть, що ви інтолерантний до невизначеності психолог, напишіть на робочих аркушах свої міркування, що це вам дає, що ви відчуваєте; 2) А тепер уявіть, що ви маєте високий рівень сформованості ТН,

напишіть на робочих аркушах, що позитивного вам це дасть в професійній діяльності, які нові можливості ви можете використовувати в своїй роботі, як ви будете себе відчувати».

- групове обговорення: представлення результатів виконаної вправи «Толерантність і інтолерантність до невизначеності», обговорення питань щодо ТН як можливості професійного росту майбутніх психологів.

Підведення підсумків роботи: рефлексивний аналіз тренінгової сесії.

Домашнє творче завдання «Проаналізувати своє ставлення щодо формування ТН у майбутніх психологів».

Тренінгова сесія 5. «Рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності».

Вступ до тренінгової сесії:

- мета, завдання та організація тренінгової роботи;
- актуалізація попереднього досвіду: «Що корисного було для вас в попередньому занятті?»;
- презентація та обговорення результатів виконання домашнього завдання: «Проаналізувати своє ставлення щодо формування ТН у майбутніх психологів».

Інформаційний блок «Прийняття невизначеності і рішучість йти невідомими шляхами»:

- аналітична робота в малих групах: застосування методу незавершених речень «Прийняття невизначеності означає...», «Рішуче діяти в невизначених ситуаціях це ...»;
- презентація роботи в малих групах та їх групове обговорення: «Що означає здатність змінювати власні плани та рішення, перебудовуватися у нових ситуаціях, не наполягати на власній позиції в ситуаціях невизначеності?»;
- мультимедійна презентація (міні-лекція): «Впевненість в собі: віра у себе та здатність рішуче діяти в стресових ситуаціях».

Діагностичний блок «Діагностика у майбутніх психологів особистісної готовності до змін в стресових ситуаціях»:

- психологічний практикум: діагностика у майбутніх психологів готовності до змін в стресових ситуаціях (за допомогою методики «Особистісна готовність до змін» [148]).

Праксеологічний блок «Толерувати невизначеність – бути готовим до неочікуваного» [114, с. 24]

- індивідуальна робота: «Кожен учасник отримує аркуші, на яких написані певні голограми (у якості стимульного матеріалу застосовано екопсихологічні голограми П. Лушина [114]). Завдання кожного учасника проінтерпретувати отримані голограми і по можливості, навести приклади зі свого життя, які б відповідали даному висловлюванню».

Стимульний матеріал: «Головне не те, щоб не допускати помилок, а те, щоби не припиняти їх робити... Але головне – щось робити. А ще головніше – не знати, що ти робиш. Це не твоя справа!», «Якщо ти не знаєш як вчинити, - дивись, що ти вже робиш», «Єдиний спосіб вижити – знайти сферу свого нещастя і перетворити її в талант», «Якщо ви не здатні відшукати те, в чому ви талановиті – ви вже геній скромності», «Для того, щоб вирішити задачу, в її умови треба включити не тільки того, хто її вигдав, але й того, хто її вирішить... Все інше до цього має вельми віддалене відношення», «Врахування своїх здібностей, свого досвіду у вирішенні проблеми найчастіше і є способом її вирішення», «Для того, щоб когось «ощасливити», треба вирішити за нього, що для нього добре... Це, в сутності, означає отримати право розпоряджатися ним», «Коли всі зусилля зробити бажану роботу йдуть прахом, що порадити людині, яка знемагає від втоми і роздратування на себе? Помучитися ще трохи!», «Важка робота – це велике щастя. Легка робота потребує постійної напруги: «Чим же зайнятися?», «Знати психіку – все більше означає вміти її конструювати», «Психолог – це дзеркало, в якому видно те, що скривається в особистості клієнта: те, на чому він стоїть... і тому не помічає», «Психолог – це «голограма», в якій, чим

більше її розглядаєш, тим більше знаходиш в ній змін, сторін, властивостей», «Поглянувши на психолога, який не визначився (у своєму ставленні до клієнта), клієнт може вперше забажати визначити себе» [114].

Акмеологічний блок «Показники рішучості і дієвості майбутніх психологів в ситуаціях невизначеності»:

- аналітична робота в малих групах: «Розгляньте показники рішучості та дієвості в ситуаціях невизначеності як майбутніх психологів, під час їх професійної підготовки, так і психологів в професійній діяльності. Дайте відповідь на таке запитання: «Чи існує зв'язок між розглянутими вами показниками рішуче діяти в ситуаціях невизначеності у майбутніх психологів, а потім психологів в професійній діяльності?»».

Підведення підсумків роботи: рефлексивний аналіз тренінгової сесії.

Домашнє творче завдання «Проаналізувати, що сприяє знаходженню нових джерел інформації для вирішення нових проблем?».

Тренінгова сесія б. «Продуктивні і непродуктивні копінги в ситуаціях невизначеності».

Вступ до тренінгової сесії:

- мета, завдання та організація тренінгової роботи;
- актуалізація попереднього досвіду: «Що найбільше мене вразило з попередніх занять?»;
- презентація та обговорення результатів виконання домашнього завдання: «Проаналізувати, що сприяє знаходженню нових джерел інформації для вирішення нових проблем?».

Інформаційний блок «Копінг-стратегії в подоланні стресових ситуацій, пов'язаних з невизначеністю».

- аналітична робота в малих групах: «Визначте продуктивні і непродуктивні, на ваш погляд, способи вирішення невизначених ситуацій в професійній діяльності психологів»;

- презентація роботи в малих групах та їх групове обговорення: «Продуктивні і непродуктивні способи вирішення стресових ситуацій, пов'язаних з невизначеністю»;

- мультимедійна презентація: «Кореляційний зв'язок між особистісною готовністю до змін і продуктивними та непродуктивними способами вирішення ситуацій невизначеності майбутніми психологами» (для підготовки мультимедійної презентації було використано результати емпіричного дослідження з даної проблеми [209]).

Діагностичний блок «Діагностика у майбутніх психологів продуктивних і непродуктивних копінгів в ситуаціях прийняття рішень»:

- психологічний практикум: діагностика у майбутніх психологів показників пильності, надпильності, прокрастинації, уникнення в ситуаціях прийняття рішень, пов'язаних з невизначеністю (за допомогою «Мельбурнського опитувальника прийняття рішень» [70]).

Праксеологічний блок «Винахідливість і сміливість в ситуаціях невизначеності»:

- аналітична робота в малих групах: «Кожен учасник малої групи, по черзі, пропонує свою ситуацію невизначеності в професійній діяльності психологів, всі інші – пропонують свої способи її вирішення. Після розгляду ситуацій невизначеності, та їх обговорення, робляться висновки про роль винахідливості і сміливості діяти в таких ситуаціях».

Акмеологічний блок «Яким чином майбутній психолог може сприяти здатності обирати продуктивні копінги в ситуаціях невизначеності?»:

- мозковий штурм: «Генеруються нові ідеї щодо здатності обирати продуктивні способи вирішення ситуацій невизначеності, бути толерантними до невизначеності, що цьому сприяє».

Домашнє творче завдання «Девіз толерантного до невизначеності психолога»: «Віра у себе, власні чесноти та сили, в те, що усього можливо досягнути, якщо цього забажати дає можливість впевнено діяти в стресових ситуаціях. Придумайте девіз толерантного до невизначеності психолога, який

здатен ефективно вирішувати ситуації невизначеності в професійній діяльності».

Заключне творче завдання «Скласти індивідуальну програму формування ТН».

Заклучна частина тренінгових сесій:

- рефлексивний аналіз участі в програмі формування ТН у майбутніх психологів: «Чи змінилося моє уявлення про значення ТН в професійній діяльності психологів?», «Що мені найбільше запам'яталося під час участі в тренінгових сесіях?», «Що корисного для себе я можу взяти?» тощо (за бажанням, учасники діляться своїми враження від проведеної роботи);

- *побажання учасників тренінгу один одному у вигляді «подарунків»* власних позитивних рис особистості, що забезпечують можливість конструктивно діяти в невизначених ситуаціях та виявляти здатність толерантності до невизначеності.

Підведення підсумків участі у програмі формування ТН у майбутніх психологів.

3.3. Аналіз ефективності впровадження програми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів

З метою вивчення ефективності впровадження психологічної програми формування ТН у майбутніх психологів були визначені основні критерії та методи дослідження ефективності реалізації розробленої програми. При визначенні основних критеріїв ефективності даної програми ми виходили з необхідності визначення того, наскільки її запровадження сприяло формуванню всіх компонентів ТН у майбутніх психологів.

Таким чином, ефективність впровадження програми здійснювалась за допомогою встановлення позитивної динаміки за показниками компонентів

формування ТН (когнітивний, афективний, конативний) і загального показника в експериментальній групі респондентів. Достовірність отриманих експериментальних даних перевірено методами математичної статистики, зокрема за допомогою критерію χ^2 з урахуванням статистичної значущості.

Так, порівняльний аналіз даних дослідження *когнітивного компонента* формування ТН показав, що в експериментальній групі майбутніх психологів виявлено відмінності за наслідками формувального експерименту (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Розподіл випробовуваних за рівнями сформованості когнітивного компонента до та після формувального експерименту

Групи	Рівень сформованості (кількість досліджуваних, у %)					
	1 зріз			2 зріз		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Експериментальна	42,3	53,8	3,8	11,5**	65,4*	23,1**
Контрольна	40	52	8	40	56	4

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Як видно з таблиці 3.3, відзначається позитивна динаміка у формуванні когнітивного компонента в експериментальній групі: кількість респондентів з високим рівнем розвитку даної якості зросла з 3,8% до 23,1%, в той час, як кількість досліджуваних з низьким рівнем розвитку зменшилась з 42,3% до 11,5%. Виявлені зміни когнітивного компонента є статистично значущими ($p \leq 0,01$). Щодо контрольної групи, то за результатами 1-го та 2-го зрізів зафіксовані лише незначні зміни, які в цілому істотно не змінюють ситуацію щодо рівня сформованості когнітивного компонента у майбутніх психологів.

Таким чином, можна констатувати, що в процесі проведення тренінгової програми майбутні психологи демонстрували вищий рівень

обізнаності та усвідомленості щодо позитивної складової ТН, умов формування ТН, ознак ТН та ІТН в різних ситуаціях професійної діяльності психологів, осмислення свого мислення в ситуаціях невизначеності.

Наступний крок полягав в аналізі результатів експериментальної роботи щодо *афективного компонента* формування ТН у майбутніх психологів (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Вплив експериментальної роботи на показник афективного компонента формування ТН у майбутніх психологів до та після формувального експерименту

Групи	Рівень сформованості (кількість досліджуваних, у %)					
	1 зріз			2 зріз		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Експериментальна	46,2	50	3,8	26,9*	53,8*	19,2*
Контрольна	48	48	4	44	48	8

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Аналіз результатів дослідження, представлений у табл. 3.4, свідчить про переважання низького та середнього рівнів сформованості афективного компонента в експериментальній та контрольній групах. Після проведення формувального експерименту в експериментальній групі визначається позитивна динаміка (статистична значущість на рівні $p \leq 0,05$) в бік появи респондентів з високим рівнем і зменшення низького рівня сформованості афективного компоненту, тобто, досліджувані з низьким рівнем даного компоненту, після участі в експерименті, отримували середні показники, а досліджувані з середніми показниками – високий рівень.

Таким чином, у майбутніх психологів експериментальної групи зафіксовано позитивні зміни у розумінні емоційного стану іншої людини,

саморегуляції емоційного стану в стресових ситуаціях, пов'язаних з новим, невідомим або інноваційним в професійній діяльності психолога.

Порівняльний аналіз результатів попереднього й підсумкового тестування за *конативним компонентом* показав яскраво виражену позитивну динаміку в експериментальній групі й незначні зміни в контрольній групі (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Рівні сформованості конативного компонента у майбутніх психологів до та після формувального експерименту

Групи	Рівень сформованості (кількість досліджуваних, у %)					
	1 зріз			2 зріз		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Експериментальна	11,5	84,6	3,8	3,8*	80,8	15,4*
Контрольна	12	84	4	8	88	4

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

В таблиці 3,5 зазначено, що в експериментальній групі середній рівень мають більшість респондентів, але відбулися й такі зміни: зменшення кількості респондентів з низьким рівнем (з 11,5% до 3,8%) і збільшення респондентів з високим рівнем (з 3,8% до 15,4%) сформованості конативного компонента.

Натомість, зміни у контрольній групі, за результатами 1-го та 2-го зрізів, незначні які істотно ситуацію не змінюють. За критерієм χ^2 відмінності не є статистично значущими, знаходяться на рівні тенденції.

Слід зазначити, що оцінюючи невизначену ситуацію, яка може сприйматися як стресова або корисна для себе, особистість вивчає свої внутрішні і зовнішні ресурси, які впливають на здатність діяти в таких ситуаціях. Отже, особистість, виконуючи суб'єктивний характер оцінки невизначеної ситуації, формує свої емоційні та поведінкові реакції [233], які

мають складний ієрархічний характер. Це означає, що в різних ситуаціях майбутні психологи проявляють як толерантність так і інтолерантність до невизначеності, що потребує більш детального дослідження даної проблеми [207].

У контексті досліджуваної проблеми, наступний крок полягав у проведенні аналізу результатів дослідження сформованості ТН у майбутніх психологів за загальним показником (авторська модель) в експериментальній та контрольній групах до і після формувального експерименту (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Вплив експериментальної роботи на загальний показник формування ТН у майбутніх психологів до і після формувального експерименту

Групи	Рівень сформованості					
	1 зріз			2 зріз		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Експериментальна	30,8	65,4	3,8	7,7**	80,8*	11,5**
Контрольна	32	68	-	28	68	4

Примітка: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Дані, наведені в таблиці 3.6, свідчать про певні особливості динаміки формування ТН у майбутніх психологів протягом формувального експерименту. Після проведення формувального експерименту можна спостерігати, що відбулося зменшення кількості досліджуваних з низьким (з 30,8% до 7,7%) рівнем сформованості ТН за рахунок збільшення кількості досліджуваних з середнім (з 65,4% до 80,8%) і високим (з 3,8% до 11,5%) рівнями.

Отже, можна стверджувати, що програма «Формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів» є ефективною, оскільки після її проведення у майбутніх психологів, що входили в експериментальну групу формуючого експерименту, значно покращились характеристики компонентних складових ТН (за авторською моделлю), а саме:

- *складові когнітивного компоненту*: здатність аналізу, осмислення та усвідомлення свого мислення, придбаних знань і поведінки в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього, аналіз своїх думок, почуттів і мотивів в умовах, які змінюються; поінформованість про поняття ТН, ІТН; знання про ознаки, що підтверджують сформованість толерантності до невизначеності; знання про відмінності толерантної до невизначеності особистості від інтолерантної; усвідомлення щодо позитивної складової ТН;

- *складові афективного компоненту*: підвищення життєстійкості при стресових ситуаціях, які виникають у зв'язку з інноваціями; здатність до кращого розуміння емоційного стану іншої людини в невизначених ситуаціях професійної діяльності психологів; здатність проявляти позитивні емоції в ситуаціях невизначеності, суперечливості, неоднозначності;

- *складові конативного компоненту*: вміння приймати рішення і діяти в складних ситуаціях, змінювати власні плани та рішення, перебудовуватись у нових ситуаціях; здатність застосовувати більший репертуар способів вирішення ситуацій невизначеності; готовність йти невідомими шляхами, виявляти толерантність до невизначених ситуацій і вирішувати складні задачі в професійній діяльності психолога.

Перераховані характеристики ТН лежать в основі професійного саморозвитку майбутніх психологів та сприяють ефективній професійній діяльності в умовах постійних змін та невизначеності сучасного світу.

На завершальному етапі роботи для отримання зворотного зв'язку з учасниками експериментальної групи було проведено опитування за допомогою анкети щодо результативності та ефективності даної програми.

Опитування проводилось анонімно для отримання достовірних відомостей. У цілому оцінка від учасників експериментальної групи позитивна. Велика частина запитань націлена на отримання зворотного зв'язку про зміст тренінгових сесій, про виокремлення положень, що є найбільш значущими й такими, що найбільше запам'яталися. До таких здебільшого відносилися теми про відкрите вираження почуттів до ситуацій

невизначеності або двозначності, про розрізнення ТН і ІТН, про стратегії поведінки в ситуаціях невизначеності.

Особливо учасники експериментальної групи відзначали, що умови екологічного, толерантного ставлення до них під час тренінгових сесій, врахування їхнього досвіду, сприяло кращому осмисленню себе як майбутнього психолога.

Слід також відмітити, що третина майбутніх психологів, що приймала участь у формувальному експерименті експериментальної групи, зазначили, що у них змінилося ставлення до невизначеності в кращу сторону. Друга третина майбутніх психологів вказала, що у них покращилось емоційне реагування на невизначені ситуації або стресові, вони почувають себе більш впевнено. Біля 20% майбутніх психологів відмітили зміни свого ставлення до пошуку шляхів вирішення складних проблем. Відповіді інших учасників тренінгу в основному стосувались у зміні розуміння важливості формування ТН в процесі професійної підготовки майбутніх психологів.

Отже, психологічна програма «Формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», це орієнтовна тренінгова програма, що має на меті висвітлення психологічних особливостей формування ТН у майбутніх психологів в професійній діяльності. Кожна тренінгова сесія складена з таких блоків: інформаційній, діагностичний, праксеологічний, акмеологічний. Програма включала змістове наповнення характеристик когнітивного, афективного та конативного компонентів ТН (за авторською моделлю) та проводилась відповідно зазначених психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів, а саме: самоорганізація соціальної освітньої екосистеми; екологічність освітнього простору; профіцитарність; «компетентність самосупроводу»; абсолютне позитивне (екологічне) ставлення до майбутніх психологів; принцип переходу – «порядок через хаос»; принцип невизначеності; принцип колективного суб'єкта як спільної групової ідентичності, взаємної залученості та розподіленої відповідальності.

Також слід наголосити, що в результаті проведення наукового дослідження психологічних умов формування ТН у майбутніх психологів, можна констатувати можливість формування ТН в психолого-педагогічних умовах, що є традиційними для професійної підготовки здобувачів вищої освіти у ЗВО, однак, за умови спеціально створених психологічних умов, запропоновані в формувальному експерименті показники сформованості ТН більш істотно покращуються, що підтверджується отриманими статистично значущими показниками.

Так, в експериментальній групі після тренінгової програми змінилося ставлення до невизначеності в кращу сторону, підвищилось розуміння важливості формування ТН в процесі професійної підготовки майбутніх психологів, покращилось емоційне реагування на невизначені ситуації взагалі і в навчальній діяльності майбутніх психологів, зокрема. Також майбутні психологи відмітили зміни свого ставлення до пошуку шляхів вирішення складних, неоднозначних проблем в професійній діяльності психологів. В той час як у контрольній групі статистично значущі показники відсутні.

Перспективним напрямом дослідження даної проблеми є розробка та апробація моделі психологічного консультування з питань формування ТН у майбутніх психологів.

Висновки до розділу 3

Проведення формувального експерименту дослідження мало на меті формування ТН у майбутніх психологів в умовах спеціально організованого навчання, для чого було поставлено наступні завдання: визначити психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів у процесі їхнього професійного становлення; розробити та апробувати авторську програму «Формування ТН для майбутніх психологів»; здійснити аналіз

ефективності впровадження програми формування ТН у процесі професійної підготовки здобувачів вищої освіти – майбутніх психологів. Виконання поставлених завдань формувального експерименту здійснювалося в такій послідовності: визначення й обґрунтування форм, шляхів і методів формування ТН у майбутніх психологів, а також принципів роботи і критеріїв оцінки експериментального ефекту; розробка програми формування ТН та її апробація на базі Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України; оцінка ефективності програми здійснювалася повторним вимірюванням значень тих параметрів, які вивчалися у констатувальному експерименті, в експериментальній та контрольній групах.

Розроблено та впроваджено програму формування ТН у майбутніх психологів, що складалась з тренінгових сесій. Тривалість навчального тренінгу формування ТН склала 1,8 кредиту (54 години, з яких 36 годин - аудиторних занять, 2 акад. год. – вступ до тренінгу, 2 акад. год. – завершення тренінгу та 14 годин – самостійної роботи). Програма формування ТН для майбутніх психологів була спрямована на досягнення таких практичних завдань формування когнітивної, афективної, конативної складових ТН як: формування уявлення про поняття «толерантність до невизначеності», «інтолерантність до невизначеності»; обізнаність про ознаки, що підтверджують сформованість толерантності до невизначеності; обізнаність та усвідомлення позитивної складової ТН; аналіз, осмислення та усвідомлення свого мислення, придбаних знань і поведінки в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього, аналіз своїх думок, почуттів і мотивів в умовах, які змінюються; формування позитивного ставлення до ТН; розвиток емпатичних здібностей; формування відповідальної, активної, усвідомленої позиції в напружених ситуаціях спілкування; вміння рішуче діяти в складних ситуаціях, звертатися до нових джерел для вирішення нових проблем; здатність до самостійного вибору і виходу за рамки існуючих (загальноприйнятих) обмежень; здатність до

самовладання в ситуаціях, коли неясна сутність того, що відбувається або неясний результат справи, за умови невизначених цілей і очікувань.

Здійснено аналіз ефективності впровадження програми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. Так, результати впровадження розробленої тренінгової програми й оцінка її ефективності дали змогу виявити викликані впливом психологічного навчання достовірні кількісні та якісні зміни у рівнях сформованості ТН, відповідно до визначених компонентів (когнітивний, афективний, конативний), з експериментальної групи, на відміну від контрольної групи.

В експериментальній групі зафіксовані статистично значущі відмінності загального показника сформованості ТН ($p \leq 0,001$) між результатами першого та другого зрізів, які відображають зниження кількості досліджуваних майбутніх психологів з низьким (30,8% до 7,7%) рівнем сформованості ТН за рахунок збільшення кількості досліджуваних з середнім (з 65,4% до 80,8%) рівнем і високим (з 3,8% до 11,5%) рівнем.

Щодо контрольної групи за результатами першого та другого зрізів констатовано незначну розбіжність між даними, яка не є статистично значущою й у цілому не змінює ситуацію щодо рівнів формування ТН. Так, в даній групі низький рівень сформованості ТН до та після експерименту виявили 32% і 28% досліджуваних, середній – 68% (залишився без змін) і високий – отримали 4%, що засвідчує практично незмінність даних показників. Отже, за спеціально створених психологічних умов реалізована в експериментальній групі програма, сприяла формуванню ТН у майбутніх психологів.

Результати дослідження, відображені у розділі, викладено в таких публікаціях автора [201; 202; 206; 207; 208; 218].

ВИСНОВКИ

Теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми формування ТН у майбутніх психологів в процесі професійної підготовки, обґрунтування психологічних умов формування ТН, емпіричне дослідження зазначеної проблеми та апробація розробленої програми формування цієї здатності дають підстави для таких висновків:

1. Здійснений теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дав змогу визначити основні підходи дослідження ТН та особливості її формування; сформувані цілісне уявлення про сутність ТН майбутніх психологів. Встановлено, що даний феномен розглядають з позицій різних теоретичних конструктів: як рису особистості, як соціально-психологічну установку, як когнітивно-перцептивне утворення, як здатність особистості, як культурну складову, як множинність реакцій на невизначені ситуації, як характеристику індивідуальної саморегуляції особистості в невизначених ситуаціях, що і зумовлює проблему її формування.

Обґрунтовано, що *формування ТН* – являє собою процес змін особистості на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях, внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх факторів невизначеності, в результаті чого формується здатність не тільки витримувати напругу в ситуаціях невизначеності, а й продуктивно діяти і знаходити варіанти вирішення таких ситуацій.

2. Проаналізовано, що невизначеність представлена різноманітними категоріями, що вказує на складність даного феномена та розглядається в негативному аспекті як проблема ліквідації самої невизначеності і в позитивному – у зв'язку з реалізацією різноманітних можливостей, що збагачує дійсність. З'ясовано, що ставлення особистості до невизначеності може бути як толерантне, так і інтолерантне. Крім того, невизначеність можливо не тільки долати, толерувати, але й стимулювати її появу, з метою

реалізації нових, різноманітних можливостей.

Виділені типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів-теоретиків/дослідників залежно від здібностей до наукової діяльності і практичних психологів залежно від видів діяльності, супроводжуються когнітивним осмисленням, емоційним переживанням, віднаходженням продуктивних шляхів вирішення проблеми. Встановлено, що за джерелом виникнення ситуацій невизначеності в професійній діяльності психологів можна виділити як внутрішні так і зовнішні: внутрішні - пов'язані з внутрішніми протиріччями психолога; зовнішні - виникають при взаємодії з зовнішнім середовищем, яке характеризується динамічністю, мінливістю, непередбачуваністю.

3. Визначено психологічні умови формування ТН у майбутніх психологів: застосування слабоструктурованості та невизначеності освітнього простору; забезпечення рефлексивного осмислення та усвідомлення майбутніми психологами свого мислення, емоційного ставлення та поведінки в ситуаціях невизначеності, двозначності, множинності виборів; створення освітнього розвивального середовища, яке сприятиме формуванню власної професійної компетентності майбутніх психологів в невизначених ситуаціях; усвідомлення майбутніми психологами позитивної складової ТН; психологічна підготовка, спрямована на формування ТН (її компонентних складових: когнітивного, афективного, конативного) забезпечить здатність майбутніх психологів запровадити ТН в професійну діяльність. Психологічні умови екофасилітативного підходу: самоорганізація соціальної освітньої екосистеми; екологічність освітнього простору; профіцитарність; «компетентність самосупроводу»; абсолютне позитивне (екологічне) ставлення до майбутніх психологів; принцип переходу – «порядок через хаос»; принцип невизначеності; принцип колективного суб'єкта як спільної групової ідентичності, взаємної залученості і розподіленої відповідальності. Методи роботи: міні-лекції,

мозкові штурми, групові обговорення, аналітична робота в малих групах, рефлексивний аналіз.

Розроблена модель формування ТН у майбутніх психологів складається з трьох взаємопов'язаних структурних компонентів: когнітивного, афективного і конативного. Когнітивний компонент включає обізнаність та усвідомленість позитивної складової ТН, афективний – позитивне ставлення до формування ТН, конативний - рішучість і дієвість в ситуаціях невизначеності.

4. За результатами емпіричного дослідження констатовано недостатній рівень сформованості ТН у майбутніх психологів загалом і її окремих компонентів: низький рівень має третина досліджуваних, більше половини – середній рівень і менше одного процента – високий. Констатовано, що на формування загального показника ТН позитивно впливають: збільшення віку досліджуваних, перехід на вищий рівень освіти, що також є переходом на старші курси навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати в майбутньому психологом.

Встановлено, що на формування когнітивного компонента позитивно впливає рефлексивність та поінформованість про поняття ТН, ІТН, умови формування ТН; формування афективного компонента забезпечується позитивним ставленням до невизначеності; формуванню конативного компонента сприяє сміливість та адаптивність в ситуаціях невизначеності, двозначності, суб'єктивна раціональність. Констатовано позитивний вплив особистісної готовності до змін на формування у майбутніх психологів продуктивного копінгу в ситуаціях прийняття рішень, аналогічно і готовності ризикувати та діяти в ситуаціях невизначеності.

5. З метою формування ТН у майбутніх психологів було обґрунтовано, розроблено та апробовано у ході експериментальної роботи програму формування означеної здатності, яка містить форми і методи роботи інформаційного, діагностичного, праксеологічного, акмеологічного блоків кожної тренінгової сесії; домашні творчі завдання. Обґрунтовано, що для

формування ТН у майбутніх психологів пріоритетними напрямками є: формування обізнаності та усвідомленості про поняття ТН і ІТН, розуміння сутності ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів, позитивне ставлення до формування ТН, рішучість та дієвість в ситуаціях невизначеності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Перспективним уявляється виявлення психологічних особливостей, чинників, проявів та умов формування ТН на широкій вибірці. Становить інтерес дослідження готовності науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти до сприяння формуванню ТН у здобувачів вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Проблема определения субъекта в психологии. *Субъект действия, взаимодействия, познания. Психологические философские, социокультурные аспекты.* Москва: Москов. психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2001. С. 36–52.
2. Алишев Б. С. Психика и преодоление неопределенности. *Психология: журн., 2009. № 3. Т. 6. С. 3-26.*
3. Алишев Б. С., Габдулхакова М. В. Толерантность к неопределенности, тревожность и чувство психологической безопасности у русских и татарских студентов. *Ученые записки казанского университета. 2013. Т. 122, кн. 6. С. 162-173.*
4. Ананьев Б. Г. *Человек как предмет познания.* СПб.: Питер, 2002. 288 с.
5. Андреев А. С. *Фасилитация личностного роста: монография.* Симферополь: Н. Орианда, 2012. 212 с.
6. Анцыферова Л. И. *Развитие личности и проблемы геронтопсихологии.* Москва: Ин-т психологии РАН, изд. 2-е, испр. и доп., 2006. 512 с.
7. Асмолов А. Г. Психология современности: вызовы неопределенности, сложности и разнообразия. *Психологические исследования. 2015. Т. 8., № 40.* URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1109-asmolov40.html>.
8. Асмолов А. Г., Шехтер Е. Д., Черноризов А. М. По ту сторону принципа гомеостаза: историко-эволюционный подход к развитию сложных систем. *Вопросы психологии. 2014. №. 4. С. 3–13.*
9. Балл Г. О. *Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства.* Київ: Друк, 2017. 199 с.
10. Бастун М. В. Культурологічний підхід в освіті: особистість як суб'єкт культури. Личность и ее жизненный мир. *Материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием, посвящен. 20-летию факультета*

- психології ОмГУ ім. Ф. М. Достоевського. 2013. С. 182–187. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/5799>*
11. Белинская Е. П. Неопределенность как категория современной социальной психологии личности. *Психологические исследования. 2014. Т. 7, № 36. С. 3. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n36/1014-belinskaya36.html>*
 12. Бергис Т. А. Готовность личности к переменам и толерантность к неопределенности на этапе ранней взрослости. *Вектор науки ТГУ. 2015. № 4(23). С. 38–42. (Сер. Педагогика, психология).*
 13. Бех І. Д. *Виховання особистості: У 2 кн. Кн.2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади.* К.: Либідь, 2003. Т. 2. 280 с.
 14. Блауберг И. В. *Проблема целостности и системный подход: монография.* Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 448 с.
 15. Болтівець С. Психіка, вивірена вчинком. *Психологія і суспільство. 2016. № 2. С. 98–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2016_2_11*
 16. Бондаренко А. Ф. *Психологічна допомога особистості : навч. посіб.* Київ: КВІЦ, 2001. 237 с.
 17. Бондаренко Л. О., Яценко Ю. В. Особливості саморегуляції осіб з різними рівнями саморегуляції толерантності до невизначеності. *Право і безпека. 2012. № 1(43). С. 301-305.*
 18. Бондаренко О. Ф. Психологічні особливості сучасної студентської молоді та проблеми професійної підготовки психологів-практиків. *Практична психологія та соціальна робота. 2003. № 4. С. 8–11.*
 19. Бондарчук О. І. Модель психологічної підготовки керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін. *Організаційна психологія. Економічна психологія: наук. журн.; за ред. С. Д. Максименко, Л. М. Карамушки. Київ: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2015. № 1. С. 33–42.*

20. Бочелюк В. Й., Зарицька В. В. *Психологія: вступ до спеціальності: навч. посіб.* Київ: Центр учбової літ-ри, 2007. 288 с.
21. Брюховецька О. В. Психологічні особливості толерантності до невизначеності в управлінській діяльності як однієї зі складових професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Проблеми сучасної психології.* 2015. Вип. 27. С. 70–81.
22. Булатов М., Шинкарук В. І. *Філософський енциклопедичний словник.* Київ : Абрис, 2002. 742 с.
23. Бутенко Т. П. *Субъективная неопределенность жизненных ситуаций: когнитивно-эмоциональные оценки и стратегии поведения: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.01.* Москва, 2009. 28 с.
24. Бутенко Т. П. *Субъективная неопределённость жизненных ситуаций: когнитивно-эмоциональные оценки и стратегии поведения: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01.* Москва, 2009, 278 с.
25. Бутузова Л. П. Особливості толерантності майбутніх педагогів на етапі первинної професіоналізації. *Наука і освіта.* 2010. №1. С. 10-16.
26. Буюкас Т. М. Основания и условия профессионального становления студентов-психологов. *Вестник Московского ун-та. Сер. 14. Психология.* 2005. № 2. С. 7–17.
27. Вачков И. В., Гриншпун И. Б., Пряжников Н. С. *Введение в профессию психолог.* Москва: Изд-во Москов. психолого-социального ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2007. 464 с.
28. Вербицкий А. А. *Активное обучение в высшей школе: контекстный поход.* Москва: Высш. шк., 1991. 204 с.
29. Веселкова В. С. *Определенность и неопределенность в социальном познании: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11.* Саранск, 2006. 172 с.
30. Визир П. И., Урсул А. Д. *Диалектика определенности и неопределенности.* Кишинев: Штиица, 1976. 124 с.

31. Власенко Н. А. Категории «неопределенность» и «определенность» в исследовании современного права. *Вестник Нижегородской академии МВД. 2017. №1(37). С. 1–17.*
32. Власова О. І. *Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія.* Київ: Київ. ун-т, 2005. 308 с.
33. Волянюк Н. Ю. Профессиональное развитие субъекта деятельности. *Физическое воспитание студентов творческих специальностей : сб. науч. тр. / под ред. С. С. Ермакова.* Харьков: ХГАДИ (ХХПИ), 2003. С. 37–47.
34. Вульф К. *Вместо предисловия: неопределенность как условие человеческой жизни. Неопределенность как вызов. Медиа. Антропология. Эстетика.* Под ред. К. Вульф, В. Савчук. СПб.: РХГА, 2013. С. 5–6.
35. Выготский Л. С. *Собрание сочинений: в 6-ти т. Т. 3. Проблемы развития психики / под ред. А. М. Матюшкина.* Москва: Педагогика, 1983. 368 с., ил. (Акад. пед. наук СССР).
36. Галян І. Психологія вибору особистості у ситуації невизначеності. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія. 2015. Вип. 37. С. 137–149.* URL: доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_ps_2015_37_14.
37. Глебкин В. В. *Толерантность и проблема понимания: толерантное сознание как атрибут homo intellegens. На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А. Г. Асмолов.* Москва: Смысл, 2000. 255 с.
38. Готт В. С., Урсул А. Д. *Определенность и неопределенность как категории научного познания.* Москва: Знание, 1971. 52 с.
39. Грицай Н. Сучасні підходи до методичної підготовки майбутніх учителів біології. [електронний ресурс]: URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/probl_sych_vchutela/2013/visnuk_49.pdf
40. Гура Т. Є. Особливості професійної діяльності психолога у контексті дослідження його професійного мислення. *Психологічні науки: зб. наук.*

- пр. / Запорізький обл. ін-т після. педагог. освіти. 2012. Т.2. Вип. 9. С. 64-70.*
41. Гусев А. И. К проблеме измерения толерантности к неопределенности. *Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 1. С. 21–28.*
 42. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности как составляющая личностного потенциала. *Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д. А. Леонтьева, А. И. Гусева. Москва: Смысл, 2011. С. 300–329.*
 43. Гусев А. І. До проблеми навчання фахівців яким доведеться працювати в умовах високого рівня невизначеності. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф.: «Психолого-педагогічне забезпечення модернізації післядипломної педагогічної освіти в умовах змін» (ДВНЗ «УМО», м. Київ, м. Донецьк 26–28 берез. 2014 р.). URL: <http://umo.edu.ua//Sekciya3.pdf>*
 44. Гусев А. І. Розвиток толерантності до невизначеності у студентів-психологів. *Актуальні проблеми психології. 2015. Т. 12, вип. 21. С. 105-114.*
 45. Гусев А. І. *Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2009. 233 с.*
 46. Деркач А. А. *Акмеологические основы развития профессионала. Москва: Изд-во Москов. психолого-социального ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2004. 752 с.*
 47. Деркач А. А., Зазыкин В. Г. *Акмеология : учеб. пособие. СПб.: Питер, 2003. 256 с.*
 48. Дубук О. А. Исследование взаимосвязи толерантности к неопределенности, копинг-стратегий и эмоционального интеллекта. *Сборник научных трудов НГТУ. 2009. № 4(58). С. 103–108.*
 49. Дуткевич Т. В., Савицька О. В. *Практична психологія: вступ у спеціальність: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ-ри, 2007. 256 с.*

50. Ендеберя І. В. Умови професійного становлення майбутніх практичних психологів. *Наука і освіта*. 2013. № 3. С. 60-63.
51. Здоровець Т. Г. *Психологічні складові професійної компетентності майбутніх практичних психологів*. URL: <http://vuzlib.com/content/view/607/94/>
52. Зеер Э. Ф. *Психология профессий*. Москва: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.
53. Зинченко В. П. Толерантность к неопределенности: новость или психологическая традиция? *Вопросы психологии*. 2007. № 6. С. 3-20.
54. Золотова Е. Ю. Современные исследования толерантности к неопределенности в зарубежной психологии. *Вестник НГУ*. 2009. Т. 3. Вып. 1. С. 147-155. (Сер. «Психология»).
55. Ігнатович О. М. *Психологічні особливості творчої самодіяльності особистості як умови професійної підготовки майбутніх психологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України*. Київ, 2004. 25 с.
56. Ігнатович О. М. Теоретико-методологічні засади психологічного консультування дорослих з проблем кар'єрного розвитку. *Наукова спадщина академіка Івана Зязюна у вимірах сучасності: зб. матеріалів I Міжнар. наук.-практ. конф. (30–31 берез. 2017 р., м. Київ) ; НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Київ, 2017. С. 280–284. URL: http://lib.iitta.gov.ua/709829/1/%D0%86%D0%B3%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_kons.pdf
57. Канеман Д., Словик П., Тверский А. *Принятие решений в неопределенности: правила и предубеждения* / пер. с англ. Харьков: Изд-во Ин-та прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. 632 с.

58. Карпов А. В. *О некоторых закономерностях взаимосвязи мышления и метамышления. Практическое мышление: теоретические основы и прикладные аспекты.* Ярославль: ЯрГУ, 2008. С. 31-86.
59. Карпов А. В. *Психология менеджмента: учеб. пособие.* Москва: Гардарики, 2005. 584 с.
60. Карпов А. В. Рефлексивность как психологическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал.* 2003. Т. 24, № 5. С. 45–57.
61. Карпов А. В. Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта. *Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта* / под ред. В. В. Знакова [и др.]. Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2010. С. 6–107.
62. Карпов А. В. Системогенетические закономерности в развитии метакогнитивных образований личности. *Сб. науч. трудов 5 Всерос. науч.-практ. конф. «Системогенез учебной и профессиональной деятельности».* Ярославль, ЯГПУ, 2011. С. 15–23.
63. Карпов А. В., Скитяева И. М. *Психология рефлексии.* Москва: ИП РАН, 2002.
64. Карпов А. В., Скитяева И. М. Рефлексивность как детерминанта индивидуального стиля метакогнитивной организации личности. *Ярославский психологический вестник.* 2003. Вып. 10. С. 23–28.
65. Кокун О. М. *Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія.* Київ: Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 200 с.
66. Кондрашихіна О. А. Характерные признаки, уровни и формы конструктивной активности в условиях неопределенности. *Перспективы науки и образования.* 2014. № 2(8). С. 158–162.
67. *Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: підготовка психолога-практика* / Т. Яценко, Б. Іваненко, С. Аврамченко, І. Євтушенко [та ін.]. Київ: Вища шк., 2008. 342 с.

68. Корнев К. И. Специфика копинга в условиях неопределенности. *Зб. матер. Всерос. конф. «Человек в условиях неопределенности» (18-19 мая 2006 г.)*. Новосибирск. 2006. С. 24–35.
69. Корнилова Т. В. Интеллектуально-личностный потенциал человека в стратегиях совладания. *Вестник Московского ун-та*. 2010. № 1(14). С. 46-57. (Сер. «Психология»).
70. Корнилова Т. В. Мельбурнский опросник принятия решений: русскоязычная адаптация. *Психологические исследования*. 2013. Т. 6, № 31. С. 4. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n31/883-kornilova31.html>
71. Корнилова Т. В. Принцип неопределенности в психологии: основания и проблемы. *Психологические исследования*. 2010. № 3(11). URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: чч.мм.20гг). 0421000116/0030
72. Корнилова Т. В. *Психология риска и принятия решений: учеб. пособие для вузов*. Москва: Аспект Пресс, 2003. 286 с.
73. Корнилова Т. В. *Риск и принятие решений: психология неопределенности: моногр.* Москва, 2015. 242 с.
74. Корнилова Т. В. Толерантность к неопределенности и эмоциональный интеллект при принятии решений в условиях подсказки. *Журнал Высшей школы экономики*. 2014. Т. 11, № 4. С. 19-36.
75. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Толерантность к неопределенности и креативность у преподавателей и студентов. *Вопросы психологии*. 2012. № 2. С. 117-127.
76. Корнилова Т. В., Чигринова И. А. Стадии индивидуальной морали и принятие неопределенности в регуляции личностных выборов. *Психологический журнал*. 2012. Т. 33, № 2. С. 69-87.
77. Корнилова Т. В., Чумакова М. А., Корнилов С. А., Новикова М. А. *Принцип неопределенности: Единство интеллектуально-личностного потенциала*. Москва: Смысл, 2010. 334 с.

78. Костюк Г. С. *Особистість, вчений, громадянин / за ред. акад. С. Д. Максименка; упоряд. канд. психол. наук В. В. Андрієвська. К.: Ніка-Центр, 2010. 216 с.*
79. Костюк Г. С. *Проблема личности в философском и психологическом аспектах: избр. психол. труды. М.: Педагогика. 1988. 304 с.*
80. Кригер Е. Э. Источники неопределенности в современной педагогической деятельности. *Мир науки, культуры, образования. 2014. № 1(44). С. 129-131.*
81. Кригер Е. Э. Типы ситуаций неопределенности в профессиональной деятельности педагога. *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2014. № 1(142). С. 9-12.*
82. Крикля К. П. Психологічні особливості професійного становлення майбутніх психологів в умовах сучасного суспільства. *Науковий вісник Державного ун-ту внутр. справ. 2012. № 2(1). С. 409-417.*
83. Кузьмин Е. А. Феномен неопределенности в экономических теориях и концепциях. *Общество и экономика: проблемы развития. Новосибирск, Вестник НГУЭУ, 2014. № 2. С. 18–36. URL: file:///D:/Docs/Downloads/41-96-1-PB.pdf*
84. Кузьмин Е. А. *Неопределенность и определенность в управлении организационно-экономическими системами: монография. Екатеринбург: Ин-т экономики УрО РАН, 2012. 184 с.*
85. Курчиков Л. М. *Пізнання і невизначеність: моногр. Київ: Видав-во КДУ, 1970. 200 с.*
86. Курчиков Л. Н. *Категория неопределенности в философии и ее методологическое значение для современного естествознания: автореф. дис. на соискание науч. степ. д-ра филос. наук. 09.627; Ленинград, 1970. 36 с.*
87. Левченко О. О. Фасилітативний підхід в освітніх практиках професійної підготовки майбутніх педагогів – викладачів психології. *Лежнева К. А. Психолого-педагогические условия развития*

- готовности будущего психолога к успешной профессиональной деятельности [1]. *Концепт*. 2012. № 12 (16). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologo-pedagogicheskie-usloviya-razvitiya-gotovnosti-buduschego-psihologa-k-uspeshnoy-professionalnoy-deyatelnosti-1>.
88. Левченко Т. И. *Мотивація суб'єктів діяльності : моногр.* Вінниця: Нова Книга. 2011. 448 с.
89. Леонов И. Н. *Влияние толерантности к неопределенности на профессионально важные качества руководителя: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03.* Удмуртия, 2015. 256 с.
90. Леонов И. Н. Толерантность к неопределенности как психологический феномен: история становления конструкта. *Вестник Удмуртского ун-та*. 2014. Вып. 4. С. 43-52. (Философия. Психология. Педагогика).
91. Леонтьев А. Н. *Деятельность. Сознание. Личность.* Москва: Политиздат, 1975. 130 с. URL: <https://www.marxists.org/russkij/leontiev/1975/dyeatyelnost/deyatelnost-soznyanie-lichnost.pdf>
92. Леонтьев Д. А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности. *Психологические исследования*. 2015. Т. 8, № 40. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html>
93. Леонтьев Д. А. На свой страх и риск. *Наша психология*. 2013. № 10(78) октябрь. С. 82-85.
94. Леонтьев Д. А., Аверина А. Ж. Рефлексивность как составляющая личностного потенциала. *Личностный потенциал: структура и диагностика* / под ред. Д. А. Леонтьева. Москва: Смысл, 2011. С. 360–381.
95. Лешкевич Т. Г. *Неопределенность в мире и мир неопределенности.* Ростов н/Д: Изд-во Рост., ун-та, 1994. 231 с.

96. *Личностный потенциал: структура и диагностика* / А. Ж. Аверина, Л. А. Александрова, И. А. Васильев [и др.]; под ред. Д. А. Леонтьева. Москва: Смысл, 2011. 680 с.
97. Ложкін Г. В., Воляннюк Н. Ю., Солтик О. О. *Психологія праці: навч. посіб.* / за заг. ред. Г. В. Ложкіна. Хмельницький: ХНУ, 2013. 191 с.
98. Ломов Б. Ф. *Системность в психологии: избр. психол. тр.* Москва: Изд-во Москов. психолого-социального ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2003. 424 с. (Психологи России).
99. Луковицкая Е. Г. Неопределенность и отношение к ней: психологическое определение. *Теоретические и прикладные вопросы психологии. 1996. Вып. 2, ч. 2. С. 53–62.*
100. Луковицкая Е. Г. *Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология; психология социальной работы».* СПб., 1998. URL: <http://a uditorium.ru>
101. Лушин П. В. «Гибридная жизнь»: об особенностях самоорганизации и психологической помощи в переходный период: метод. материалы к авторскому курсу «Психологическая помощь личности в переходной период». *Теория и практика психотерапии. 2014. № 4. С. 57–62.*
102. Лушин П. В. Когда хаос и неопределенность внутри: VUCA-люди. *Теория и практика психотерапии. 2016. Т. 3, № 11. С. 2–4.* (Сер. «Теория. Философия. Мироззрение»).
103. Лушин П. В. Контроль личности в условиях переходного периода. *Матеріали щоріч. звіт. Всеукр. наук.-практ. конф. «Розвиток післядипломної педагогічної освіти України в умовах інтеграції», присвяченої 15-річчю АПН України (11–12 квіт. 2007 р.).* Донецьк, 2007. С. 358–364.
104. Лушин П. В. *Личностные изменения как процесс: теория и практика: моногр.* Одесса: Аспект, 2005. 334 с.

105. Лушин П. В. Неопределенность и типы отношения к ней: ситуация психологической помощи. *Психологічне консультування і психотерапія*. 2016. Т. 1, вип. 5. С. 33–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pscp_2016_1_5_5
106. Лушин П. В. Неопределенность как условие развития профессиональной компетентности эокофасилитатора. *Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. «Психолого-педагогічне забезпечення модернізації післядипломної педагогічної освіти в умовах змін» (ДВНЗ «УМО», м. Київ, м. Донецьк 26–28 берез. 2014 р.)*. URL: <http://umo.edu.ua//Sekciya3.pdf>
107. Лушин П. В. Неопределенность, которую не толерируют. *Теория и практика психотерапии*. 2016. Т. 3, № 5. С. 2-6.
108. Лушин П. В. *Психология личностного изменения: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01*. Киев, 2003. 431 с.
109. Лушин П. В. Самоорганизация самообразования взрослых: о перспективах интеграции спонтанных изменений. *Теория и практика психотерапии*. 2014. № 2(2). С. 92-97.
110. Лушин П. В. Социальный психоиммунитет, самоорганизация, психическое здоровье и содержание VUCA – помощи в «гибридной жизни». *Теория и практика психотерапии*. 2015. Т. 2, № 12. С. 2-17. (Сер. «Теория. Философия. Мироззрение»).
111. Лушин П. В. *Хаос и неопределенность: от страдания к росту и развитию: моногр.* Киев, 2017. Т. 4. 144 с. (Сер. «Живая книга»).
112. Лушин П. В. *Экологическая помощь в переходной период: эокофасилитация: моногр.* Киев, 2013. Т. 2. 296 с. (Сер. «Живая книга»).
113. Лушин П. В. Экология травмы и условия ее недефицитарного сопровождения. *Теория и практика психотерапии*. 2016. № 3(4). С. 2–10.
114. Лушин П. В. *Экопсихологические голограммы и лушинизмы*. – 2-е изд., дораб. и доп. Киев, 2016. 56 с.

115. Лушин П. В., Сухенко Я. В. *100 запитань для оцінювання та проектування індивідуальних траєкторій психолога-консультанта в його навчальній та професійній діяльності: екофасилітативні картки: карткове вид.* Київ, 2017. 108 с.
116. Мадди С. Смыслообразование в процессах принятия решения. *Психологический журнал.* 2005. Т. 26, № 6. С. 87–102.
117. Максименко С. Д. *Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии).* Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2000. 320 с.
118. Максименко С. Д. *Гене́за здійснення особистості.* Київ: КММ, 2006. 240 с.
119. Максименко С. Д. *Теория неопределенности.* URL : http://maksymenko-psychology.org.ua/sites/default/files/praci/Tvory/Stattya_-_Teoriya_neopredelyonnosti.htm
120. Максименко С. Д., Максименко К. С. Генетико-моделирующий метод: его эвристический и развивающий потенциал. *Проблеми сучасної психології.* 2013. Вип. 22. С. 7-26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2013_22_3..
121. Марусинець М. М. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності особистості. *Соціальна психологія.* 2005. № 3(11). С. 90–97.
122. Марусинець М. М. Рефлексивна парадигма в координатах модернізації підготовки психологів. *Наука і освіта.* 2016. № 10. С. 82–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2016_10_16
123. Матвієнко О. В. Професійна підготовка майбутніх психологів як психолого-педагогічна проблема. *Вісник Херсонського держ. ун-ту.* 2014. Т. 1, вип. 1. С. 215–220.
124. Мириманова М. С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие. *Развитие исследовательской деятельности учащихся:*

- метод. сб. / сост., ред. А. С. Обухов. Москва: Народ. образование, 2001. С. 88–98.*
125. Мова Л. В. *Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: 19.00.07; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. 20 с.*
 126. Моляко В. О. Робоча концепція стратегічного та тактичного подолання кризових науково-освітніх проблем (психологічні ракурси). *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т. XII. Психологія творчості. Київ: Фенікс, 2013. Вип. 23. С. 6–12.*
 127. *На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А. Г. Асмолов. Москва: Смысл, 2000. 255 с.*
 128. Наследов А. Д. *Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учеб. пособие. СПб., 2006. 392 с.*
 129. Невмержицький В. М. Підготовка викладачів вищих навчальних закладів як суб'єктів освітнього простору. *Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України: зб. матер. всеукраїнського круглого столу (Київ, 17 квітня 2018 р.). – К.: КНУБА, 2018. С. 216-219.*
 130. Невмержицький В. М. Психологічна адаптація суб'єктів освітнього простору до умов кризових викликів. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: матеріали III Всеукр. наук.-практ. круглого столу (6 берез. 2018 р., м. Ірпінь) / наук. ред. О. Г. Льовкіної, Р. А. Калениченка. Ірпінь: Ун-т держ. фіскальної служби України, 2018. 336 с. С. 109-112.*
 131. Новиков А. М. Новиков Д. А. *Методология: словарь системы основных понятий. Москва: Либроком, 2013. 208 с.*

132. Носенко Е., Шаповал М. Толерантність до невизначеності як системоутворювальний особистісний чинник творчої обдарованості. *Психологія і суспільство*. 2002. № 1. С. 97–106.
133. Одинцева Е. Ю. Связь толерантности к неопределенности с жизнестойкостью и креативностью (на материале подросткового возраста). *Молодежь и наука: сб. материалов IX Всерос. науч.-техн. конф. студ., аспирантов и молодых ученых с междунар. участием, посвящен. 385-летию со дня основания г. Красноярск*. Красноярск: Сибир. федерал. ун-т, 2013. URL: <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2013/section084.html>.
134. Осин Е. Н. Факторная структура русскоязычной версти шкалы общей толерантности к неопределенности Д. Маклейна. *Психологическая диагностика*. 2010. № 2. С. 65–86.
135. *Особистісно-орієнтована підготовка майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти: посібник* / П. В. Лушин, Н. Ю. Волянчук, О. В. Брюховецька [та ін.]; НАПН України ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». Київ, 2014. 222 с.
136. Павлик Н. В. *Духовно-моральні основи гармонізації характеру в юнацькому віці: монографія*. Київ: Логос, 2015. 383 с.
137. Панок В. Г. Професійне становлення практичних психозів: досвід і перспективи. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 135–141.
138. Панок В. Г. *Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку: моногр.* Чернівці: Технодрук, 2010. 486 с.
139. Перегончук Н. В. Ситуація невизначеності перехідного періоду розвитку суспільства як психологічна умова формування професійної компетентності майбутнього психолога. *«ScienceRise»*. 2016. № 3/1(20). С. 41-45. (Сер. «Психологічні науки»).
140. Пічурін В. В. Толерантність до невизначеності як складова психологічної готовності студентів до професійної діяльності і її формування в процесі фізичного виховання. *Науковий часопис НПУ*

- ім. М. П. Драгоманова. Сер. 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 3(57)15. С. 260–264.
141. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 6/7. С. 3–6.
 142. Пов'якель Н. І. *Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи: моногр.* – Вид. 2, випр. і доп. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 298 с.
 143. Поддьяков А. Н. Неопределенность в решении комплексных проблем. *Человек в ситуации неопределенности*; ред. А. К. Болотова. Москва: Высш. шк. экономики, 2007. С. 177–193.
 144. Помиткін Е. О. Актуальні питання духовно орієнтованої підготовки практичних психологів. *Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-Український щорічник*. 2001. С. 497–509. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6583>
 145. Помиткін Е. О. Підготовка до науково-гуманітарних професій (на прикладі професії психолога). *Психологія праці та професійної підготовки особистості: навч. посіб.* / за ред. П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. Хмельницький: ТУП, 2001. С. 241–248.
 146. Помиткін Е. О. Психологічні механізми духовного розвитку сучасного професіонала. *Соціальна психологія: Український науковий журнал*. 2010. С. 47–54. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/5891>
 147. Помиткін Е. О. Розвиток у майбутніх професіоналів здатностей до конкурентоспроможної діяльності. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2001. № 2. С. 113–118.
 148. Почебут Л. Г. *Кросс-культурная и этническая психология: учеб. пособие*. СПб.: Питер, 2012. 336 с.
 149. *Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности* / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. Москва: МГУ, 2003. 112 с.

150. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учеб. пособие* / ред. и сост. Д. Я. Райгородский. Самара, 2001. 672 с.
151. Пригожин И. *Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы*. Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000. 208 с.
152. Пригожин И. *Определено ли будущее*; пер. с англ. Ижевск: ИКИ, 2005. 240 с.
153. Пригожин И. Р. *Философия нестабильности. Вопросы философии*. 1991. № 6. С. 46–57.
154. Пригожин И. Р., Стенгерс И. *Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой*. Москва: Прогресс, 1986. 432 с.
155. *Психологічні умови попередження професійного стресу та професійного вигорання керівників освітніх організацій* / О. І. Бондарчук, Л. М. Карамушка, А. С. Москальова, О. О. Нежинська, Н. І. Пінчук: спецкурс для слухачів очно-дистан. форми навчання в системі післядиплом. пед. освіти. Київ, 2015. 48 с.
156. Радчук Г. К. *Аксіопсихологія вищої школи: монографія*. Тернопіль: ТНПУ, 2009. 415 с. Бібліограф.: с. 372–414.
157. Радчук Г. К. Психологічні засади професійного аксіогенезу особистості. *Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Психологія особистості*. 2012. № 1(3). С. 138–150. URL.: http://ps.pu.if.ua/2012_3/15Rad.pdf
158. Радчук Г. К. Теоретико-психологічні вектори освітнього діалогу як інноваційної форми організації підготовки майбутнього фахівця. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. 7: Екологічна психологія. Вип. 18: Психологія освітнього простору*. Київ; Миколаїв: Фірма Іліон, 2009. С. 321–325.
159. Реан А. А., Кудашев А. Р., Баранов А. А. *Психология адаптации личности*. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. 479 с.

160. Ришко Г. М. Проблеми вивчення психологічних детермінант стресостійкості професійного стресу. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Фенікс, 2014. Т. 11, вип. 10. С. 244–255.*
161. *Розвиток особистості майбутнього психолога в умовах трансформації суспільства: монографія / В. І. Шахов, О. М. Паламарчук [та ін.]. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. 324 с.*
162. Рокицкая Ю. А., Манучарян Н. Ш. Теоретическое обоснование моделирования процессов формирования толерантности к неопределенности в процессе профессионального самоопределения старшеклассников. *Концепт. Прилож. 7. Актуальные проблемы психолого-педагогического сопровождения субъектов образовательного процесса. 2016. URL: <http://e-koncept.ru/2016/56078.htm>*
163. Рубинштейн С. Л. *Бытие и сознание. Человек и мир.* СПб.: Питер, 2003. 512 с.
164. Рыбалка В. В. *Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: пособ.* Житомир : Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. 872 с.
165. Семиченко В. А. *Проблемы мотивации и поведения деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность»: лекции, практ. занятия, задания для самостоятельной работы.* Київ: Миллениум, 2004. 521 с.
166. Семиченко В. А. Рефлексирующий субъект в мире системогенеза. *Психолінгвістика. 2013. Вип. 12. С. 129–135.*
167. Сидоренко Е. В. *Методы математической обработки в психологии.* СПб.: Речь, 2006. 350 с.
168. Слободянюк І. А. Слободянюк Л. У. Психологічний супровід професійного становлення практичних психологів на різних етапах професіоналізації. *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. / АПН*

- України ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти»; Асоц. безперерв. освіти доросли; голов. ред. В. В. Олійник; редкол. О. Л. Ануфрієва [та ін.]. Київ: Геопринт, 2009. Вип. 11, ч. 2. С. 254–260.
169. Соколова Е. Т. *Клиническая психология утраты Я*. Москва: Смысл, 2015. 896 с.
170. Соколова Е. Т. Культурно-историческая и клиничко-психологическая перспектива исследования феноменов субъективной неопределенности. *Вестник Москов. ун-та. Сер. Психология*. 2012, № 2. Портал психологических изданий *PsyJournals.ru*. С. 37-48. URL : http://psyjournals.ru/editorial_boards/65176.shtml
171. Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А. Рефлексия множественности выбора в психологии межкультурных коммуникаций. *Психологические исследования*. 2015. Т. 8, № 40. С. 10. URL: <http://psystudy.ru>
172. Солнцева Г. Н., Смолян Г. Л. *Принятие решений в ситуации неопределенности*. Москва: Труды ИСА РАН. 2009. Т. 41. С. 266-280.
173. Соломіна Г. В., Бондарчук О. І. Толерантність до невизначеності як показник когнітивного стилю керівників загальноосвітнього навчального закладу. *Вісник Чернігів. нац. пед. ун-у ім. Т. Г. Шевченка*. 2011. Т. 1, вип. 84. С. 47–51. (Сер. «Психологічні науки»).
174. Ставицький О. О. Інтолерантність як основний прояв гандикапізму. *Наукові записки*. 2011. Вип. 18. С. 230-239.
175. *Становлення базових парадигм української психології: кол. монографія* / В. В. Турбан, І. В. Білоконь, Н. М. Бугайова, К. В. Гаврилкова, В. М. Летцев, А. М. Маслюк, В. Ф. Маценко, Ж. М. Маценко, О. А. Мельник, І. М. Поклад, М. І. Савіна, Л. З. Сердюк, Л. О. Скальська, А. А. Терещук, Г. В. Чайка; за ред. В. В. Турбан. Київ: Слово, 2017. 257 с.
176. Становських З. Л. Актуальні питання професійного становлення особистості майбутніх практичних психологів. *Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних*

- зкладах. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (16–17 трав. 2002 р., м. Тернопіль)*. Тернопіль, 2002. С. 49–52.
177. Становських З. Л. *Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»*. К., 2005. 23 с.
 178. Сухенко Я. В. *Розвиток емпатії практичного психолога як чинник його саморегуляції: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07*. Київ, 2012. 175 с.
 179. Талеб Н. Н. *Антихрупкість. Как извлечь выгоду из хаоса*. Москва: КоЛибри, 2014. 68 с.
 180. Телейко А. Б., Чорней Р. К. *Математико-статистичні методи в соціології та психології: навч. посіб.* Київ: МАУП, 2007. 424 с.
 181. *Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / за наук. ред. Л. М. Карамушки*. Київ: ІНКОС, 2005. 366 с.
 182. Титаренко Т. М. *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності: монографія*. Київ: Либідь, 2003. 376 с.
 183. Титаренко Т. М. *Испытание кризисом. Одиссея преодоления: монографія*. 2-е изд. Москва: Когито-центр, 2010. 304 с.
 184. Титаренко Т. М. *Сучасна психологія особистості: навч. посіб.* Київ: Марич, 2009. 232 с.
 185. Ткачишина О. Р. *Психологічні основи підготовки майбутніх фахівців. Професійна підготовка практичного психолога: зб. наук. пр.* Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 63–72.
 186. Тоффлер А. *Футурошок*; пер. с англ. СПб., 1997. 464 с.
 187. Турбан В. *Розвиток у першокласників здатності до спільної діяльності у ситуаціях невизначеності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07*. Київ, 2001. 187 с.
 188. Турбан В. В. *Проблема становлення категорії невизначеності у психології. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук.*

- праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. К., 1999. Т. 1. Ч. 1. С. 39–41.*
189. Турбан В. В. Невизначеність як психологічна категорія. *Практична психологія та соціальна робота. 1999. № 7. С. 6–9.*
 190. Турбан В.В. Природа людини і передумови психологічної невизначеності. *Психологія: зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. Вип. 1(8). С. 9–11 .*
 191. *Учимся фасилитировать : метод. пособие для учителей школ, студ. пед. спец., преподавателей / П. В. Лушин, З. А. Ржевская, Е. Г. Данникова [и др.]. Кировоград, 2003. 52 с.*
 192. Фабер В. О. *Проблема неопределенности в структуре философского знания: онтологический, гносеологический, антропологический аспекты: дис. ... канд. филос. наук: 09.00. Саратов, 2004. 155 с.*
 193. Фанти С. Д. *Микропсихоанализ. пер. с итал. Москва: «Издательство ЦПП», 1997. 400 с.*
 194. Фейгенберг И. М. *Видеть – предвидеть – действовать. Москва: Знание, 1986. 160 с.*
 195. Хайдеггер М. *Бытие и время; пер. с нем. Харьков: Фолио, 2003. 503 с.*
 196. Хілько С. О. Актуальні питання готовності до діяльності майбутніх психологів в закладах загальної середньої освіти. *Управління інноваційним розвитком системи загальної середньої освіти в умовах соціально-економічних реформ: зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Київ, 25-26 лют., 2014 р.). Чернівці: Наші книги, 2014. 148 с. С. 123-124.*
 197. Хілько С. О. Внутрішні і зовнішні ситуації невизначеності у діяльності психологів. *Тези Всеукр. наук. практ. конф. «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.). Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». 2016. 120 с. С. 113-115. URL:*

<http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-cippo/vseukr-naukovo-praktichna-konferenc-27.05.16>

198. Хілько С. О. Методика дослідження особливостей формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / НАПН України ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти» ; голов. ред. В. В. Олійник ; редкол. О. Л. Ануфрієва [та ін.]. Київ : АТОПОЛ ГРУП, 2016. Вип. 2(31). С. 138–151. (Сер. «Соціальна та поведінкові науки»).*
199. Хілько С. О. Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / НАПН України ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти» ; голов. ред. В. В. Олійник ; редкол. О. Л. Ануфрієва [та ін.]. Київ : АТОПОЛ ГРУП, 2015. Вип. 15(28). С. 254-263.*
200. Хілько С. О. Основні підходи щодо розуміння проблеми формування толерантності до невизначеності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Сєверодонецьк, 2015. Т. 3, № 3(38). С. 325-338.*
201. Хілько С. О. Особливості формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів на засадах екофасилітативного підходу. *Матеріали Всеукр. наук. практ. конф. «Науково-методичні основи професійного розвитку керівних і педагогічних кадрів в умовах випереджувальної післядипломної освіти» (30-31 берез., 2017 р., м. Рівне). РОІППО; упоряд.: Антонюк Л. В., Волосяк А. А.; заг. ред. Черній А. Л. Рівне: РОІППО, 2017. 241 с. С. 226-227. URL: http://roippo.org.ua/upload/iblock/d82/pos_bnik-30_31.03.17.pdf*
202. Хілько С. О. Особливості формування фасилітаційної позиції майбутнього психолога в системі післядипломної педагогічної освіти. *Післядипломна освіта в Україні. 2016. № 1. С. 83-86.*
203. Хілько С. О. Показники обізнаності майбутніх психологів щодо формування толерантності до невизначеності. *Психолого-педагогічні аспекти навчання в системі неперервної освіти: матеріали II*

- Міжнарод. наук.-практ. Інтернет-конф. (10 листоп. 2016 р.) / Білоцерків. ін-т неперер. проф. освіти. Біла Церква: БІНПО, 2016. 176 с. С. 22-26.*
204. Хілько С. О. Показники сформованості толерантності до невизначеності, інтолерантності до невизначеності та міжособистісної інтолерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій: матер. II Міжнар. наук. практ. конф. (26–28 квіт. 2017 р., м. Київ, м. Суми).* Київ: Навч.-наук. ін-т менедж. та психології ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». 2017. Ч. 1. С. 206-209. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp>
205. Хілько С. О. Проблеми духовного виховання студентської молоді під час навчання у вищому навчальному закладі. *Сучасні проблеми підготовки фахівців до соціальної та культурної діяльності: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 68–71.
206. Хілько С. О. Програма спецкурсу формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Психолого-педагогічне забезпечення громадської підтримки освітніх інновацій: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (1 листоп., 2017 р., м. Київ).* Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. 2018. 100 с. С. 88-90. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari>
207. Хілько С. О. Програма формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів та аналіз її ефективності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Т. 2, вип. 5. С. 114–119.* (Сер. «Психологічні науки»).
208. Хілько С. О. Психологічний супровід формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: Історія, теорія, технології:*

- матеріали II Всеукр. наук. практ. інтернет-конф. (28 квіт. 2017 р., м. Київ) / редкол.: В. В. Сидоренко, М. І. Скрипник, Я. Л. Швень. Київ: ЦППО, 2017. 424 с. С. 302-304.*
209. Хілько С. О. Психологічні кореляти формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України: «Проблеми сучасної психології / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 38. С. 421–437.*
210. Хілько С. О. Психолого-педагогічна екофасилітація як психологічна умова формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (26 трав. 2017 р., м. Київ). Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2017. 144 с. С. 133–136. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji>*
211. Хілько С. О. Психолого-педагогічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців: матеріали II-ої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 24-25 квіт. 2014 р.) / ред. кол.: Є. М. Потапчук (голов. ред.), О. В. Кулешова, Л. О. Подкоритова, В. К. Гаврилькевич, Л. Г. Параскевич; М-во освіти і науки України, Хмельницький нац. ун-т, каф. практ. психол. та пед. Хмельницький: ХНУ, 2014. С. 160-162.*
212. Хілько С. О. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Київ: Ін-ут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2016. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 45. С. 144-150.*

213. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності психологів як показник їх професійної компетентності. *Підготовка керівних та педагогічних кадрів до реалізації Концепції Нової української школи: зб. ст. Всеукр. наук. практ. інтернет-конф. (6 квіт., 2017 р.)*. Харків: Харків. академія неперер. освіти, 2017. 252 с. С. 123-126. URL: http://conf-hano.at.ua/load/zbirniki/elektronnij_zbirnik_materialiv/4-1-0-680
214. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як складова педагогічної майстерності викладача психології ВНЗ. *Розвиток та саморозвиток педагогічної майстерності у сучасному освітньому просторі: тези доп. Міжнар. форуму пед. майстерності (м. Полтава, 7-8 квіт. 2015 р.)*. Полтава: ФОП Гаража М. Ф., 2015. 160 с. С. 81-83.
215. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як складова професійної компетентності майбутнього психолога. *Психолого-педагогічні аспекти навчання дорослих в системі неперервної освіти: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (22 жовт. 2015 р.)* / Білоцерків. ін-т неперер. проф. освіти. Біла Церква: БІНПО, 2015. 236 с. С. 104-109.
216. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як фактор розвитку професійної кар'єри психологів в організації. *Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку. Матеріали XIII Міжнар. наук-практ. конф. (12–13 квіт. 2018 р., м. Київ)* / наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, М. С. Корольчука. Київ, 2018. 164 с. С. 57.
217. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як чинник конкурентоздатності майбутніх психологів у сучасних умовах. *Конкурентологія та ринок праці: психологічні аспекти: тези I Міжнар. наук.-практ. конф. (8-9 груд., 2016 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2016. 93 с. С. 87-89. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferencija-z-temi-konkurentologhija-ta-rinok-praci-psikhologhichni-aspekti>

218. Хілько С. О. Формування фасилітаційної позиції майбутнього психолога в процесі навчання у ВНЗ. *Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. викладачів і аспірантів (30 берез. 2016 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2016. 373 с. С. 309-314. 1 електрон. опт. диск. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenc-30-03>
219. Хофстеде Г. Параметры количественной характеристики культур. *Язык, коммуникация и социальная среда* / пер. с англ. В. Б. Кашкина. Воронеж, 2014. № 12. С. 9-49. URL: <http://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/LSE2014Hofstede.pdf>
220. Чепелева Н. В. Особистісна підготовка психолога-практика. *Персонал. 2000. № 5(59): приложение. № 10(15)*. С. 17–18.
221. Шалаев Н. В. Толерантность к неопределенности в психологических теориях. *Человек в ситуации неопределенности* / Гос. ун-т «Высшая школа экономики»; глав. ред. А. К. Болотова. Москва: ТЕИС, 2007. С. 34-49.
222. Шамяионов Р. М. Соотношение толерантности к неопределенности и адаптационной готовности личности к изменениям. *Вестник: РУДН, 2016. № 3*. С. 28-39. (Сер. «Педагогика и психология»).
223. Шапар В. Б. *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
224. Шевцова И. В. *Упражнения и рекомендации для тренинга личностного роста*. СПб.: Речь, 2007. 192 с.
225. Шевченко Н. Ф. *Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: монографія*. Київ: Міленіум, 2005. 298 с.
226. Шевченко Н. Ф. *Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: автореф. дис. на здобуття наук.*

- ступ. д-ра психол. наук: 19.00.07 ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2006. 32 с.
227. *Экофасилитация: самоучитель для взрослых* / А. И. Гусев, Я. А. Догадов, Н. В. Зернова, Ю. М. Крымлова, С. А. Олифира, С. А. Хилько, С. В. Шевченко [и др.]; под ред. П. В. Лушина, Я. В. Сухенко. Киев, 2013. Т. 3. 224 с. (Серия «Живая книга»).
 228. Юртаева М. Н. *Когнитивно-стилевые и личностные характеристики толерантности к неопределенности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01*. Екатеринбург, 2011. 164 с.
 229. Ягупов В. В. *Педагогіка: навч. посіб.* Київ: Либідь, 2002. 560 с.
 230. Adorno T.W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D.J., Sanford R.N. The Authoritarian Personality. *New York: Harper & Brothers*. 1950. P. 990. URL: <http://garfield.library.upenn.edu/classics1984/A1984TQ38800001.pdf>
 231. Andersen S. M., Schwartz A. H. Intolerance of ambiguity and depression: A cognitive vulnerability factor linked to hopelessness. *Social Cognition*. 1992. Vol. 10, № 3. P. 271–298.
 232. Bakalis S., Joiner T. A. Participation in tertiary study abroad programs: The role of personality. *International Journal of Educational Management*. 2004. Vol. 18, Iss. 5. P. 286–291.
 233. Bayer S., Lev-Wiesel R., Amir M. The Relationship Between Basic Assumptions, Posttraumatic Growth, and Ambiguity Tolerance in an Israeli Sample of Young Adults: A Mediation-Moderation Model. *Traumatology*. 2007. Vol. 13. P. 4-15.
 234. Bochner S. Defining Intolerance of Ambiguity. *The Psychological Record*. 1965. Vol. 15. P. 393–400.
 235. Budner S. Intolerance of Ambiguity as a Personality Variable. *Journal of Personality*. 1962. Vol. 30. P. 29–50.
 236. Clampitt P. G., DeKoch R. J. *Embracing uncertainty: The essence of leadership*. Routledge, 2001. 224 p.

237. Clampitt P. G., Williams M. L. *Managing organizational uncertainty: conceptualization and measurement*. URL: [http://www.google.com/search?q=cache:GY66GtUryU8J:www.imetacomm.com/otherpubs/research/manorguncertain.pdf+1.%09MacDonald+A.+\(1970\).+Revised+scale+for+ambiguity+tolerance&hl=uk&ie=UTF-8&inlang=ru](http://www.google.com/search?q=cache:GY66GtUryU8J:www.imetacomm.com/otherpubs/research/manorguncertain.pdf+1.%09MacDonald+A.+(1970).+Revised+scale+for+ambiguity+tolerance&hl=uk&ie=UTF-8&inlang=ru).
238. DeRoma V. M., Martin K. M., Kessler M.L. The relationship between tolerance for ambiguity and need for course structure. *Journal of Instructional Psychology*. 2003. Vol. 30, Iss. 2. P. 104-109.
239. Frenkel-Brunswik E. Tolerance of Ambiguity as a Personality Variable. *American Psychologist*. 1948. Vol. 3. P. 268.
240. Furnham A., Marks J. Tolerance of Ambiguity: A Review of the Recent Literature. *Psychology*. 2013. Vol. 4, N 9. P. 717–728. URL: <http://www.scirp.org/journal/psych>
241. Furnham A., Ribchester T. Tolerance of ambiguity: A review of the concept, its measurement and applications. *Current Psychology*. 1995. Vol. 14, № 3. P. 179-199.
242. Grenier S., Barrette A. M., Ladouceur R. *Intolerance of uncertainty and intolerance of ambiguity: similarities and differences*. *Personality and Individual Differences*. 2005. 39(3). P. 593–600.
243. Hallman R. J. The Necessary and Sufficient Conditions of Creativity. *Journal of Humanistic Psychology*. 1963. Vol. 3, № 1. P. 14-27.
244. Hartmann F. The effects of tolerance for ambiguity and uncertainty on the appropriateness of accounting performance measures. *Abacus*. 2005. Vol. 41, № 3. P. 241–264.
245. Hofstede G. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks CA: Sage Publications, 2003. 616 p.
246. Huber N. An experiential leadership approach for teaching tolerance for ambiguity. *Journal of Education for Business*. 2003. Vol. 79, № 1. P. 52–55.

247. Kenny D. T., Ginsberg R. The specificity of intolerance of ambiguity measures. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1958. Vol. 56, № 3. P. 300–304.
248. Khilko S. O. Study of Future Psychologists' Tolerance to Uncertainty Maturity. *Science and Education*. 2017. № 9. P. 59-67.
249. Lamberton B., Fedorowicz J., Roohani S. J. Tolerance for ambiguity and IT competency among accountants. *Journal of Information Systems*. 2005. Vol. 19, Iss. 1. P. 75–95.
250. Lane M. S., Klenke K. The ambiguity tolerance interface: A modified social cognitive model for leading under uncertainty. *Journal of Leadership & Organizational Studies*. 2004. Vol. 10, № 3. P. 69–81.
251. Litman J. A. Relationships between measures of I-and D-type curiosity, ambiguity tolerance, and need for closure: An initial test of the wanting-liking model of information-seeking. *Personality and Individual Differences*. 2010. Vol. 48(4). P. 397-402.
252. McLain D. L. The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*. 1993. Vol. 53, № 1. P. 183-189.
253. Merenluoto K., Lehtinen E. *Number concept and conceptual change: Towards a systemic model of the processes of change* *Learning and Instruction*. 2004. Vol. 14, № 5. P. 519-534.
254. Naemi B. D., Beal D. J., Payne S. C. Personality predictors of extreme response style. *Journal of Personality*. 2009. Vol. 77, № 1. P. 261-286.
255. Norton R. W. Measure of ambiguity tolerance. *Journal of Personality Assessment*. 1975. Vol. 39, № 6. P. 607-619.
256. O'Connor P. Ethnocentrism, «intolerance of ambiguity», and abstract reasoning ability. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1952. № 47. P. 526-530.

257. Owen W., Sweeney R. Ambiguity tolerance, performance, learning, and satisfaction: a research direction. *The Proceedings of ISECON (San Antonio)*. 2002. Vol. 19. P. 242-248.
258. Ray J. J. Intolerance of ambiguity among psychologists: A comment on maier and lavrakas. *Sex Roles*. 1987. Vol. 16, № 11/12. P. 559-562.
259. Rotter N. G., O'Connell A. N. The relationships among sex-role orientation, cognitive complexity and tolerance for ambiguity. *Sex Roles*. 1982. Vol. 8, № 12. P. 1209-1220.
260. Sallot L. M., Lyon L. Investigating effects of tolerance-intolerance of ambiguity and the teaching of public relations writing: A quasi-experiment. *Journalism and Mass Communication Educator*. 2003. Vol. 58, № 3. P. 251-272.
261. Sidanius J. Intolerance of ambiguity and socio politico ideology: A multidimensional analysis. *European Journal of Social Psychology*. 1978. № 8. P. 215-235.
262. Stoycheva K. Tolerance for ambiguity, creativity, and personality. *Bulgarian Journal of Psychology (SEERCP 2009 Conference Papers, Part Two)*. 2010. Vol. 1, № 4. P. 178-188.
263. The role of ambiguity tolerance in consumer perception of remanufactured products / B. T. Hazen [et al.]. *International Journal of Production Economics*. 2012. Vol. 135, № 2. P. 781-790.
264. The tolerance for ambiguity scale: Towards a more refined measure for international management research / J. L. Herman [et al.]. *International Journal of Intercultural Relations*. 2010. Vol. 34, № 1. P. 58-65.
265. Våpenstad E. V. The ambiguity of the psychoanalytic situation and its relation to the analyst's reverie. *Psychoanalytic Psychology*. 2010. Vol. 27(4). P. 513-535. URL: https://www.researchgate.net/publication/216541301_The_ambiguity_of_the_psychoanalytic_situation_and_its_relation_to_the_analyst's_reverie

266. Visser Y. L. Ambiguity in learning: issues and implications for instructional design. *Ambiguity, cognition, learning, teaching, and design: workshop and special panel session held at the International Conference of the Association for Educational Communications and Technology. Anaheim (CA). October 22–25, 2003.* Available at: <http://www.learndev.org/ambiguity.html> (access date: 14.09.2015).
267. Williams R. B. Leadership for school reform: Do principal decision-making reflect a collaborative approach? *Canadian Journal of Educational Administration and Policy.* 2006. № 53. P. 1-7.
268. Zenasni F., Besanson M., Lubart T. Creativity and tolerance of ambiguity: An empirical study. *Journal of Creative Behavior.* 2008. Vol. 42, № 1. P. 61-73.
269. Zhu D., Xie X., Xie J. When do people feel more risk? The effect of ambiguity tolerance and message source on purchasing intention of earthquake insurance. *Journal of Risk Research.* 2012. Vol. 15, № 8. P. 951-965.

ДОДАТКИ

Додаток А

Теоретична основа дослідження проблеми формування ТН у майбутніх психологів

Додаток А-1

Таблиця 1.1

Зміст феномена ТН і ІТН в основних концептуальних підходах

Підхід до ТН, ІТН	Дослідники	Сутність підходу
ТН як риса особистості	S. Bakalis [232], P. Clampitt [236], R. Ginsberg [89], F. Hartmann [244], B. Hazen [263], T. Joiner [89], D. Kenny [247], L. Lyon [89], B. Naemi [254], A. O'Connell [256], N. Rotter [259], L. Sallot [260], J. Sidanius [261], M. Trottier [89], M. Williams [267], F. Zenasni [268], D. Zhu [269], А. Гусєв [42;45]	базова, стійка, стабільна у часі риса особистості, що впливає на взаємодію з людьми і поведінку в різних ситуаціях; як властивість особистості, що дозволяє їй витримувати невизначеність особистих смислових основ в процесі переходу до нової ідентичності
ТН як установка	J. Litman [251], О. Луковицька [99]	як соціально-психологічна установка з трикомпонентною структурою: когнітивне оцінювання, емоційна реакція, поведінкове реагування
ТН як когнітивно-перцептивне утворення	S. Budner [235], S. Bochner [234], R. Norton [255], E. Frenkel-Brunswik [239], М. Холодна [45]	ТН і як когнітивний стиль прийняття ситуацій невизначеності, і як емоційна і перцептивна змінна, що відіграє суттєву роль при оцінці ймовірних результатів прийняття рішень в ситуаціях невизначеності; ІТН означає сприйняття невизначеності як актуальне або потенційне джерело загрози

Продовження таблиці 1.1

Підхід до ТН	Дослідники	Сутність підходу
ТН як здатність особистості	R. Brislin [90], П. Лушин [104; 108] Є. Носенко і М. Шаповал [132], R. Hallman [243]	здатність приймати конфлікт і напругу в ситуаціях невизначеності, протистояти незв'язаності та суперечливості інформації, здатність відчувати позитивні емоції в нових, неструктурованих ситуаціях, здатність отримання задоволення від перебування в таких ситуаціях
ТН як культурна складова	G. Hofstede [245]	ТН як культурна складова, що визначає емоційну реакцію (ставлення) до ризику і неоднозначності
ТН як реакція	D. McLain [252], J. Herman [264], J. Ray [258]	ТН як множинність реакцій, від відторгнення до привабливості, складних, динамічно невизначених або таких, що мають суперечливі інтерпретації стимулів; ІТН як ситуаційно-специфічна змінна
ТН як саморегуляція особистості	S. Anderson [230], Т. Корнілова [77], Д. Леонт'єв [96], О. Луніна [42], М. Мириманова [42], А. Обухов [90], К. Stoycheva [262], A. Schwartz [90]	ТН – характеристика індивідуальної саморегуляції особистості в невизначених ситуаціях; регуляція рішень і дій в умовах невизначеності; готовність до ризику в регуляції вибору способів вирішення невизначених ситуацій; ІТН як предиктор депресії за наявності роздумів про негативні аспекти життя

Додаток А-2

Таблиця 1.2

Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психолога-теоретика / дослідника залежно від здібностей до наукової діяльності

Здібності психолога-теоретика/дослідника до наукової діяльності [164, с. 741-745]	Внутрішні ситуації невизначеності	Зовнішні ситуації невизначеності
Переживання когнітивних протиріч	Невизначеність, що обумовлена протиріччям у когніціях	Об'єктивна невизначеність у зв'язку з двозначністю інформації
Потреба в новій, науковій інформації; здатність до розуміння нових, нестандартних думок, ідей	Суб'єктивна невизначеність у розумінні нових, нестандартних думок, ідей; обмеженість знань і досвіду дослідника	Невизначеність в нестандартності, нешаблонності нових ідей
Здатність вірно розуміти іншу людину, з'ясувати фактори її поведінки, входити в її положення	Внутрішній стан невизначеності у розумінні внутрішнього суб'єктивного світу людини	Комунікативна невизначеність; нетотожність внутрішнього психічного іншої людини з проявами її поведінки
Схильність до пізнавальної активності, випереджаючої дійсність	Невизначеність у побудові образу невизначеного майбутнього	Невизначеність в новому, нестандартному випереджаючому дійсність
Стиль безпосередності, внутрішня свобода, розкутість	Невизначеність обумовлює свободу вибору різноманітних можливостей	Невизначеність комунікативної взаємодії з представниками протилежних наукових позицій
Сміливість розуму і духу, готовність до ризику в ім'я досягнення наукової істини	Невизначеність при розподілі можливих варіантів досягнення наукової істини як фактор готовності до ризику	Багаторівневість в теоретичних психологічних узагальненнях, загальнонауковий, методологічний, онтологічний і буттєвий аспекти невизначеності

Продовження таблиці 1.2

Почуття толерантності, терпіння до неясності на початку пізнавальної діяльності	Невизначеність у неясності, незрозумілості, незрозумілості наукової проблеми початку пізнавальної діяльності	Об'єктивна неоднозначність об'єкта чи явища, що пізнається, на початку пізнавальної діяльності
Оригінальність, здатність до уникнення шаблонів	Внутрішня невизначеність як фактор оригінальності, можливості вийти за межі шаблонів у продукуванні нових способів вирішення ситуацій невизначеності	Невизначеність у різноманітній наявності готових схем, підходів, концепцій або шаблонних способів вирішення проблеми
Здатність до самостереження, самопізнання і самооцінки власних якостей, вчинків, дій і можливих суб'єктивних труднощів на шляху дослідницької діяльності; потреба у самоусвідомленні своєї особистості	Невизначеність через рефлексивну оцінку власних якостей, в усвідомленні джерел суб'єктивних труднощів на шляху дослідницької діяльності, у способах вирішення таких ситуацій	Існування протилежних позицій у причинності стану невизначеності представниками різних наукових позицій, умов його подолання,
Здатність до управління своїми бажаннями, почуттями, емоціями і, якщо потрібно, до свідомого їх утримання	Невизначеність у емоційному ставленні до ситуацій невизначеності, способах саморегуляції негативних емоційних проявів	Неоднозначність емоційних відгуків з боку інших людей
Здатність до систематичного спостереження за об'єктивними явищами, сприйнятливість, чутливість, відкритість до нових фактів і інформації	Невизначеність у сприйнятті нових, нестандартних фактів, явищ і інформації на початку спостереження	Невизначеність в об'єктивних явищах в науковій і «побутовій» психології

Продовження таблиці 1.2

Здатність до інтуїтивного знаходження рішення проблеми в ході спостереження за об'єктом і подальшого розуміння сприйнятого	Невизначеність інтуїтивних рішень в умовах неповноти або великого об'єму інформації, неможливість ретельно обміркувати його у зв'язку з обмеженістю часу	Невизначеність у поєднанні можливостей інтуїтивного і аналітичного пізнавального стилю у знаходженні рішення проблеми
Цікавість до роздумів над протиріччями, проблемою, до пошуку істини в ході логічного мислення	Внутрішня невизначеність дослідника у пошуках істини в ситуаціях протиріччя, нечітко сформульованих умов і цілей	Діалектика визначеності і невизначеності обумовлює внутрішні протиріччя, боротьбу протилежностей на шляху до пошуку істини
Сприйняття невідповідностей, дисгармонії, недоліків в навколишньому світі, розбіжностей між загальноприйнятими логічними поясненнями й новими фактами	Невизначеність у сприйнятті розбіжностей між загальноприйнятими логічними поясненнями й новими фактами	Співвідношення «визначеності - невизначеності», «детермінізму – індетермінізму» як об'єктивних умов існування неоднозначності, ймовірності психологічних теорій
Здатність до творчого аналізу, виділення і вивчення істотних, незвичних, нестандартних елементів, сторін, аспектів, питань, зв'язків в цілісному об'єкті, предметі, проблемі	Невизначеність як джерело для творчого аналізу, як фактор подолання обмежень в процесі дослідження психологічних явищ, феноменів тощо	Множинність і різноманітність тлумачень незвичних, нестандартних психологічних явищ
Цікавість до незвичних, оригінальних, парадоксальних, заплутаних питань, завдань, проблем	Незвичайні, оригінальні, парадоксальні, заплутані питання обумовлені внутрішньою суб'єктивною невизначеністю на початку дослідження	Невизначеність у теоретичних узагальненнях, гносеологічних і методологічних підходах, що потребує аналізу
Здатність передбачати майбутнє в образах, в реальних і фантастичних уявленнях	Суб'єктивна невизначеність у передбаченні майбутнього в образах, в реальних і фантастичних уявленнях	Об'єктивна невизначеність, ймовірність майбутнього

Додаток А–3

Таблиця 1.3

Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психолога-практика залежно від видів діяльності

№ п/п	Види діяльності	Мета діяльності	Внутрішні ситуації невизначеності	Зовнішні ситуації невизначеності
1.	Просвітницько-пропагандистська	У широкому тлумаченні: психологічна просвіта людей, знайомство їх зі специфікою діяльності психолога, її методами і можливостями; у вузьке розуміння охоплює цілеспрямовані дії, які пов'язані з поширенням психологічних знань [49]	Осмилення конструктивних або деструктивних стратегій надання певної психологічної інформації в ситуації невизначеності; невизначеність у пошуку інноваційних методів повідомлення психологічної інформації, враховуючи особливості аудиторії; пошук необхідних пояснень психологічним феноменам	Невизначеність і протиріччя, які виникають при взаємодії з певною аудиторією, на яку спрямовано поширення психологічних знань; намагання зрозуміти запити і смисли інших
2.	Профілактика	Охорона психічного здоров'я, попередження неблагополуччя у розвитку людини, групи, суспільства а також створення психологічних умов, сприятливих для цього розвитку [49]	Необхідність попередження виникнення надмірної психологічної напруги в суспільстві, що переживає кризові стани, пов'язані з невизначеністю, знаходячись самому в стані невизначеності	Комунікативна невизначеність при наданні психологічної підтримки найбільш вразливим верствам населення

Продовження табл. 1.3

№ п/п	Види діяльності	Мета діяльності	Внутрішні ситуації невизначеності	Зовнішні ситуації невизначеності
3.	Психологічне консультування	Надання різним верствам населення консультативної допомоги з психологічних питань в також допомога клієнтові у дослідженні власної особистості, у розумінні своїх відносин з оточуючим світом, оцінці своїх проблем [27]	Невизначеність в рефлексії як можливість повного усвідомлення взаємодії з клієнтом; невизначеність у формулюванні робочої гіпотези (особливо у початківців); невизначеність при конкретизації проблеми клієнта; суб'єктивна невизначеність ефективності і дієвості психологічного консультування	Складнощі у встановленні контакту з клієнтом; «розмитість» проблематики клієнта»; невизначеність в комунікації (вибір змісту продуктивної взаємодії з клієнтом); невизначеність у пошуку оптимальних шляхів вирішення проблематики
4.	Психодіагностика	Обстеження психіки індивіда (або соціально-психологічних характеристик соціальної групи) за допомогою спеціальних методик з метою встановлення психологічного діагнозу [49]	Невизначеність в умовах обмеженого часу при складанні програми обстеження і обранні психодіагностичних методів; невизначеність при складанні психологічного діагнозу; обрання правильної стратегії в ситуації невизначеності, неузгодженості отриманих результатів за різними методиками	Комунікативна невизначеність при зборі відомостей про особливості вивчає мого явища; невизначеність при взаємодії з клієнтом, коли необхідно обрати найбільш терапевтичний спосіб пред'явлення результатів дослідження

Продовження табл. 1.3

№ п/п	Види діяльності	Мета діяльності	Внутрішні ситуації невизначеності	Зовнішні ситуації невизначеності
5.	Психокорекція	Усунення недоліків у розвитку особистості; розширення діапазону реагування клієнта на ті чи інші подразники, формування навичок, що роблять його поведінку більш гнучкою, підвищують адаптивні можливості особистості [49]	Невизначеність в умовах відмови клієнта від обраних методів корекційного впливу; невизначеність у зв'язку з недостатньою прогнозованістю очікуваних результатів корекційного втручання	Проблема встановлення довірчих стосунків з клієнтом в умовах невизначеності; невизначеність впливу психолога на відносно незалежні конкретні складові внутрішнього світу людини
6.	Психотерапія	Сприяння у становленні повноцінної особистості, яка здатна займати активну і творчу позицію відносно себе та своєї життєдіяльності, справлятися із травмуючими ситуаціями і переживаннями, приймати рішення і продуктивно діяти у відповідних соціально-культурних умовах [49, с. 121]	Невизначеність при побудові особистої моделі глибинного проникнення в особистість іншого і здійснення прогресивних зрушень у її взаємодії зі світом через змінення світосприймання та створення умов для повноцінного становлення особистості	Стикаючись із багатогранністю проблем клієнта, який знаходиться в стані невизначеності, психотерапевт обирає серед комплексу підходів і методів найбільш дієві і в процесі психотерапевтичної взаємодії необхідно визначати їх ефективність

Додаток Б

Анкета на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування толерантності до невизначеності (авторська розробка)

Шановний здобувач вищої освіти!

Дане дослідження має на меті визначення шляхів удосконалення підготовки майбутніх психологів в процесі навчання у ВНЗ. Ваші відповіді на запропоновані питання мають для нас важливе значення! До кожного опитувальника чи тесту надана окрема інструкція. Дякуємо за вашу участь у дослідженні!

Інструкція. Будь ласка, висловіть свою думку за наступними питаннями:

1. Що означає, на Вашу думку, поняття «толерантність до невизначеності»? _____

2. Що означає, на Вашу думку, поняття «інтолерантність до невизначеності?» _____

3. Чи стикались Ви, в процесі навчання, із ситуаціями невизначеності? Якщо «так», охарактеризуйте їх. Що Ви відчували в таких ситуаціях?

4. Чи відомо Вам, з якими ситуаціями невизначеності стикається психолог в професійній діяльності: психолог практик, викладач психології, психолог дослідник? _____

5. На Вашу думку, чи можливо сформувати у майбутніх психологів толерантність до невизначеності, якщо «так», то за яких умов? _____

6. Чи можете Ви назвати внутрішні і зовнішні умови формування толерантності до невизначеності? _____

7. Чи можете Ви відрізнити толерантного до невизначеності майбутнього психолога від інтолерантного? (назвіть ознаки)

8. Чи є бажаними для Вас ситуації невизначеності, неоднозначності, суперечливості? (обґрунтуйте відповідь) _____

9. На Вашу думку, чи є необхідність формувати у майбутніх психологів толерантність до невизначеності? _____

10. Чи бажаєте Ви взяти участь у навчальній програмі з питань формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів? _____

Додаток В

Аналіз придатності анкети на виявлення обізнаності майбутніх психологів щодо формування ТН (авторська розробка)

Зведення обробки спостережень			
		n	%
Спостереження	Валідні	282	100,0
	Виключені	0	,0
	Всього	282	100,0
а. Суцільний виняток засновано на всіх змінних у процедурі			

Статистики придатності	
Альфа Кронбаха	Кількість пунктів
,881	10

Статистики пункту-підсумків				
	Середнє шкали при видаленні пункту	Дисперсія шкали при видаленні пункту	Загальна кореляція пунктів, що корелюються	Альфа Кронбаха при видаленні пункту
Що означає, на Вашу думку, поняття "толерантність до невизначеності?"	26,61	106,388	,688	,866
Що означає, на Вашу думку, поняття "інтолерантність до невизначеності?"	26,94	105,540	,665	,867
Чи стикались Ви, в процесі навчання, з ситуаціями невизначеності? Якщо "так", охарактеризуйте їх. Що Ви відчували, або як себе поводити?	27,34	105,279	,612	,870

<i>Продовження таблиці</i>				
Чи відомо Вам, з якими ситуаціями невизначеності стикається психолого в професійній діяльності: психолого практик, викладач психології, психолого дослідник?	27,48	102,670	,705	,863
На Вашу думку, чи можливо сформувати у майбутніх психологів толерантність до невизначеності, якщо "так", то за яких умов?	27,20	104,886	,699	,864
Чи можете Ви назвати внутрішні і зовнішні умови формування толерантності до невизначеності?	27,62	102,684	,699	,863
Чи можете Ви відрізнити толерантного до невизначеності майбутнього психолога від інтолерантного?	27,61	104,680	,659	,867
Чи є бажаними для Вас ситуації невизначеності, неоднозначності, суперечливості?	27,02	104,277	,700	,864
На Вашу думку, чи є необхідність формувати у майбутніх психологів толерантність до невизначеності?	25,97	108,255	,570	,873
Чи бажаєте Ви взяти участь у навчальній програмі формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів?	26,79	105,350	,344	,904

Статистики придатності	
Lambda 1	,793
2	,883
3	,881
4	,846
5	,854
6	,891
Кількість пунктів	10

Додаток Д

Довідки про впровадження результатів дисертації

Додаток Д-1

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»

НАВЧАЛЬНО – НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА
ПСИХОЛОГІЇ

вул. Січових Стрільців, 52-а, м. Київ, 04053; тел. (044) 482-23-68

26.10.2017 № 20-05/555 На № _____ від _____

ДОВІДКА

Про експериментальну апробацію
та впровадження результатів дисертаційного дослідження

Хілько Світлани Олександрівни

на тему: «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів» поданого на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія у практику роботи

Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

Впродовж 2015 – 2016 років на базі ННІМП ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» Хілько Світланою Олександрівною була проведена констатувальна частина експериментального дослідження рівнів, компонентів і чинників формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, в якому взяли участь здобувачі вищої освіти галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», спеціальності 053 «Психологія». У 2016 – 2017 н. р. С. О. Хілько була проведена формувальна частина експериментального дослідження.

Теоретично-експериментальні результати дослідження щодо визначення рівнів, компонентів і чинників формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів, реалізовувались С. О. Хілько у процесі підготовки майбутніх психологів. Предметом впровадження виступили: основні результати дослідження сутності і типів ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів; експериментально отримані дані щодо психологічних умов формування толерантності до невизначеності; комплекс діагностичних методик визначення рівня сформованості толерантності до невизначеності. Зокрема, здобувачкою був розроблений і представлений на засіданні кафедри спецкурс «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності». Матеріали курсу були використані при підготовці студентів-психологів 3 курсу, в рамках дисципліни «Спецпрактикум по спецкурсам».

Таким чином, теоретичні, експериментально-діагностичні та практичні результати дисертаційного дослідження С. О. Хілько були використані у навчальному процесі ННІМП ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» та засвідчили ефективність щодо підвищення рівня загальної професійної підготовки майбутніх психологів.

Довідка видана для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду із захисту дисертаційних робіт з психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія.

Директор, професор

[Handwritten signature]

О. В. Алейнікова

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

04655, м. Київ-70, вул. Г.Сковороди, 2, тел.: (044)425-6059, факс: (044)463-6783, <http://www.ukma.edu.ua>

12.12.2017 № 02/1995

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Хілько Світлани Олександрівни за темою «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Цією довідкою засвідчується факт впровадження результатів дисертаційного дослідження Хілько Світлани Олександрівни у навчально-виховний процес Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ).

Протягом 2016-2017 рр. теоретично-експериментальні результати дослідження С. О. Хілько реалізовувались у процесі підготовки майбутніх психологів.

Результати дисертаційного дослідження С. О. Хілько використовувались викладачами університету у психологічній підготовці майбутніх психологів до професійної діяльності, враховуючи сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів, психологічні умови формування толерантності до невизначеності та її роль у становленні особистості майбутнього психолога (доктора психологічних наук, професора Чернобровкіна В. М. в курсі «Психодіагностика», доктора психологічних наук Чернобровкіної В. А. в курсах «Вікова психологія», «Основи психологічного консультування», кандидата психологічних наук, старшого викладача Богданова С. О. в курсі «Вступ до спеціальності»).

Аналіз результатів впровадження здобутків дисертаційного дослідження С. О. Хілько у процес підготовки майбутніх психологів Національного університету «Києво-Могилянська академія» свідчить про суттєве підвищення показників їх готовності до професійної діяльності в умовах невизначеності та багатозначності.

Довідка видана для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду із захисту дисертаційних робіт з психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія.

Віце-президент з наукової роботи
та інформатизації

Т. О. Ярошенко

003179

**ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ПОЛТАВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ІМ. М.В. ОСТРОГРАДСЬКОГО**

вул. Соборності, 64-ж, м. Полтава, 36014, тел./факс (+38 0532) 56-38-52,
E-mail: root@pei.poltava.ua, Web: http://poipro.pl.ua, Код ЄДРПОУ 22518134

24.10.2017 № 180 На № _____ від _____

**Довідка про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Хілько Світлани Олександрівни**

Видана аспіранту кафедри психології та особистісного розвитку ННІМП ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Хілько Світлані Олександрівні щодо впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему: «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів» на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія.

Результати дисертаційного дослідження були впроваджені та використовувались в Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського протягом 2016 – 2017 рр. під час проведення курсів підвищення кваліфікації практичних психологів. Предметом впровадження виступили: основні результати теоретико-емпіричного дослідження сутності та типів ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів; експериментально отримані дані щодо компонентних складових толерантності до невизначеності; психологічних умов формування толерантності до невизначеності; практичні методи формування толерантності до невизначеності у психологів.

Результати використання наукового доробку С. О. Хілько у програмі курсів підвищення кваліфікації засвідчили його ефективність у плані розвитку загальної професійної компетентності практичних психологів.

Ректор

В. В. Зелюк

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ»

2017, 11.2017 №

02

На №

від

**Довідка про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Хілько Світлани Олександрівни**

Результати дисертаційного дослідження старшого викладача, аспіранта кафедри психології та особистісного розвитку ННІМП ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, Хілько Світлани Олександрівни на тему «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів» на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія, були впроваджені в процесі підготовки психологів ГО «Українська асоціація екологічної психологічної допомоги».

Результати теоретичного та експериментального дослідження використовувались під час проведення тематичних дискусій, круглих столів на теми: «Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів», «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», «Саморозвиток і професійне зростання психологів в умовах невизначеності сучасного світу».

Результати дисертаційної роботи С. О. Хілько засвідчили доцільність їх використання для підвищення рівня професійної підготовки психологів, здатних ефективно діяти в умовах невизначеності сучасного світу, виявляти толерантність до невизначеності в професійній діяльності.

Голова правління

Бахтігузіна О. О.
Тел. 063-236-73-24

П. В. Лушин

Додаток Е

Список публікацій за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Хілько С. О. Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / НАПН України ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти» ; голов. ред. В. В. Олійник ; редкол. О. Л. Ануфрієва [та ін.]. Київ : АТОПОЛ ГРУП, 2015. Вип. 15(28). С. 254-263.*
2. Хілько С. О. Основні підходи щодо розуміння проблеми формування толерантності до невизначеності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Северодонецьк, 2015. Т. 3, № 3(38). С. 325-338.*
3. Хілько С. О. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Київ: Ін-ут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2016. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 45. С. 144-150.*
4. Хілько С. О. Методика дослідження особливостей формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / НАПН України ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти» ; голов. ред. В. В. Олійник ; редкол. О. Л. Ануфрієва [та ін.]. Київ : АТОПОЛ ГРУП, 2016. Вип. 2(31). С. 138–151. (Сер. «Соціальна та поведінкові науки»).*
5. Хілько С. О. Програма формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів та аналіз її ефективності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Т. 2, вип. 5. С. 114–119. (Сер. «Психологічні науки») (Index Copernicus)*
6. Хілько С. О. Психологічні кореляти формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Зб. наук. пр. Кам'янець-*

- Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України: Проблеми сучасної психології / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 38. С. 421–437. (ISSN 2227-6246) (Index Copernicus)*
7. Khilko S. O. Study of Future Psychologists' Tolerance to Uncertainty Maturity. *Science and Education*. 2017. № 9. P. 59-67. (ISSN 2311-8466) (Web of Science, Index Copernicus)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Хілько С. О. Актуальні питання готовності до діяльності майбутніх психологів в закладах загальної середньої освіти. *Управління інноваційним розвитком системи загальної середньої освіти в умовах соціально-економічних реформ: зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Київ, 25-26 лют., 2014 р.)*. Чернівці: Наші книги, 2014. 148 с. С. 123-124.
9. Хілько С. О. Психолого-педагогічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців: матеріали II-ої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 24-25 квіт. 2014 р.)* / ред. кол.: Є. М. Потапчук (голов. ред.), О. В. Кулешова, Л. О. Подкоритова, В. К. Гаврилькевич, Л. Г. Параскевич; М-во освіти і науки України, Хмельницький нац. ун-т, каф. практич. психол. та пед. Хмельницький: ХНУ, 2014. С. 160-162.
10. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як складова педагогічної майстерності викладача психології ВНЗ. *Розвиток та саморозвиток педагогічної майстерності у сучасному освітньому просторі: тези доп. Міжнар. форуму пед. майстерності (м. Полтава, 7-8 квіт. 2015 р.)*. Полтава: ФОП Гаража М. Ф., 2015. 160 с. С. 81-83.

11. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як складова професійної компетентності майбутнього психолога. *Психолого-педагогічні аспекти навчання дорослих в системі неперервної освіти: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (22 жовт. 2015 р.)* / Білоцерків. ін-т неперер. проф. освіти. Біла Церква: БІНПО, 2015. 236 с. С. 104-109.
12. Хілько С. О. Формування фасилітаційної позиції майбутнього психолога в процесі навчання у ВНЗ. *Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. викладачів і аспірантів (30 берез. 2016 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2016. 373 с. С. 309-314. 1 електрон. опт. диск. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenc-30-03>
13. Хілько С. О. Внутрішні і зовнішні ситуації невизначеності у діяльності психологів. *Тези Всеукр. наук. практи. конф. «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». 2016. 120 с. С. 113-115. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-cippo/vseukr-naukovo-praktichna-konferenc-27.05.16>
14. Хілько С. О. Показники обізнаності майбутніх психологів щодо формування толерантності до невизначеності. *Психолого-педагогічні аспекти навчання в системі неперервної освіти: матеріали II Міжнарод. наук.-практ. Інтернет-конф. (10 листоп. 2016 р.)* / Білоцерків. ін-т неперер. проф. освіти. Біла Церква: БІНПО, 2016. 176 с. С. 22-26.
15. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як чинник конкурентоздатності майбутніх психологів у сучасних умовах. *Конкурентологія та ринок праці: психологічні аспекти: тези I*

- Міжнар. наук.-практ. конф. (8-9 груд., 2016 р., м. Київ).* Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2016. 93 с. С. 87-89. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferencija-z-temi-konkurentologhija-ta-rinok-praci-psikhologhichni-aspekti>
16. Хілько С. О. Особливості формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів на засадах екофасилітативного підходу. *Матеріали Всеукр. наук. практ. конф. «Науково-методичні основи професійного розвитку керівних і педагогічних кадрів в умовах випереджувальної післядипломної освіти» (30-31 берез., 2017 р., м. Рівне).* РОІППО; упоряд.: Антонюк Л. В., Волосюк А. А.; заг. ред. Черній А. Л. Рівне: РОІППО, 2017. 241 с. С. 226-227. URL: http://roippo.org.ua/upload/iblock/d82/pos_bnik-30_31.03.17.pdf
 17. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності психологів як показник їх професійної компетентності. *Підготовка керівних та педагогічних кадрів до реалізації Концепції Нової української школи: зб. ст. Всеукр. наук. практ. інтернет-конф. (6 квіт., 2017 р.).* Харків: Харків. академія неперер. освіти, 2017. 252 с. С. 123-126. URL: http://conf-hano.at.ua/load/zbirniki/elektronnij_zbirnik_materialiv/4-1-0-680
 18. Хілько С. О. Психологічний супровід формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: Історія, теорія, технології: матеріали II Всеукр. наук. практ. інтернет-конф. (28 квіт. 2017 р., м. Київ) / редкол.: В. В. Сидоренко, М. І. Скрипник, Я. Л. Швень.* Київ: ЦППО, 2017. 424 с. С. 302-304.
 19. Хілько С. О. Показники сформованості толерантності до невизначеності, інтолерантності до невизначеності та міжособистісної інтолерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій: матер. II Міжнар. наук. практ. конф. (26–28 квіт.*

- 2017 р., м. Київ, м. Суми). Київ: Навч.-наук. ін-т менедж. та психології ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». 2017. Ч. 1. С. 206-209. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp>
20. Хілько С. О. Психолого-педагогічна екофасилітація як психологічна умова формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (26 трав. 2017 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2017. 144 с. С. 133–136. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji>
21. Хілько С. О. Програма спецкурсу формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Психолого-педагогічне забезпечення громадської підтримки освітніх інновацій: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (1 листоп., 2017 р., м. Київ)*. Київ: ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. 2018. 100 с. С. 88-90. URL: <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari>
22. Хілько С. О. Толерантність до невизначеності як фактор розвитку професійної кар'єри психологів в організації. *Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку. Матеріали XIII Міжнар. наук-практ. конф. (12–13 квіт. 2018 р., м. Київ) / наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, М. С. Корольчука*. Київ, 2018. 164 с. С. 57.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації

23. Хілько С. О. Особливості формування фасилітаційної позиції майбутнього психолога в системі післядипломної педагогічної освіти. *Післядипломна освіта в Україні. 2016. № 1*. С. 83-86.

Додаток Ж

Відомості про апробацію результатів дослідження

Масові науково-практичні заходи міжнародного рівня:

1. V Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти», м. Київ, 19 квітня 2013 р., очна форма участі. Тема доповіді: Проблеми формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.
2. IX Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми», м. Київ, 21 березня 2014 р., очна форма участі. Тема доповіді: Методологічні та теоретичні проблеми дослідження формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.
3. VI Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти», м. Київ, 23 травня 2014 р., очна форма участі. Тема доповіді: Основні підходи до дослідження проблеми формування толерантності до невизначеності.
4. Міжнародний форум педагогічної майстерності «Розвиток та саморозвиток педагогічної майстерності у сучасному освітньому просторі», м. Полтава, 7-8 квітня 2015 р., заочна форма участі. Тема доповіді: Толерантність до невизначеності як складова педагогічної майстерності викладача психології ВНЗ.
5. VII Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти», м. Київ, 22 травня 2015 р., очна форма участі. Тема доповіді: Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

6. I Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Психолого-педагогічні аспекти навчання дорослих в системі неперервної освіти», м. Біла Церква, 22 жовтня 2015 р., очна форма участі. Тема доповіді: Толерантність до невизначеності як складова професійної компетентності майбутнього психолога.
7. II Міжнародна науково-практична конференція «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід», м. Харків, 23-24 жовтня 2015 р., заочна форма участі. Тема доповіді: Толерантність до ситуацій невизначеності у діяльності психологів.
8. XV Міжнародна науково-практична конференція «Конфліктологічна експертиза: теорія та методика», м. Київ, 26 лютого, 2016 р., очна форма участі. Тема доповіді: Психолого-педагогічні умови формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів.
9. XI Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні аспекти», м. Київ, 18 березня, 2016 р., очна форма участі. Тема доповіді: Особливості формування професійної ідентичності майбутніх психологів в процесі навчання у ВНЗ.
10. I Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій», м. Київ, 30 березня 2016 р., очна форма участі. Тема доповіді: Формування фасилітаційної позиції майбутнього психолога в процесі навчання у ВНЗ.
11. II Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Психолого-педагогічні аспекти навчання в системі неперервної освіти», м. Біла Церква, 10 листопада 2016 р., заочна форма участі. Тема доповіді: Показники обізнаності майбутніх психологів щодо формування толерантності до невизначеності.

12. I Міжнародна науково-практична конференція «Конкурентологія та ринок праці: психологічні аспекти», м. Київ, 8-9 грудня 2016 р., очна форма участі. Тема доповіді: Толерантність до невизначеності як чинник конкурентоздатності майбутніх психологів у сучасних умовах.
13. II Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій», м. Київ – м. Суми, 26-28 квітня 2017 р., заочна форма участі. Тема доповіді: Показники сформованості толерантності до невизначеності, інтолерантності до невизначеності та міжособистісної інтолерантності до невизначеності у майбутніх психологів.
14. XIII Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми», м. Київ, 16 березня 2018 р., очна форма участі. Тема доповіді: Проблема становлення професійної ідентифікації майбутніх психологів в умовах невизначеності сучасного світу.
15. XIII Міжнародна науково-практична конференція «Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку», м. Київ, 12-13 квітня 2018 р., очна форма участі. Тема доповіді: Толерантність до невизначеності як фактор розвитку професійної кар'єри психологів в організації.
16. XIII Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні засади розвитку професіоналізму освітян в умовах реалізації Концепції Нової української школи», м. Київ, 29 квітня 2018 р., очна форма участі. Тема доповіді: Толерантність до невизначеності як фактор формування професіоналізму психологів.

Масові науково-практичні заходи всеукраїнського рівня:

17. Науково-практична конференція «Елітний менеджер: технологія підготовки у системі національної освіти», м. Київ, 11 червня 2014 р.,

- очна форма участі. Тема доповіді: Толерантність до невизначеності як умова конструктивної взаємодії топ-менеджерів.
18. IV Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Формування компетентностей обдарованої особистості в системі освіти», м. Київ, 18-19 вересня 2014 р., очна форма участі. Тема доповіді: Використання інноваційних технологій в процесі підготовки майбутніх психологів в системі освіти.
 19. Методологічний семінар «Фасилітативний супровід професійної підготовки психологів», м. Київ, 18 березня 2014 р., очна форма участі. Тема доповіді: Фасилітативний підхід до професійної підготовки майбутніх психологів.
 20. V Всеукраїнський форум вчених і практиків «Екопсихея», м. Київ, 21-22 травня, 2016 р., очна форма участі. Тема майстер-класу «Саморозвиток і професійне зростання в умовах невизначеності сучасного світу».
 21. Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація», м. Черкаси, 26-27 травня 2016 р., очна форма участі. Тема доповіді: Психологічні чинники формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів під час у ВНЗ.
 22. Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації в умовах трансформації освіти», м. Київ, 27 травня 2016 р., очна форма участі. Тема доповіді: Класифікація ситуацій невизначеності у діяльності психологів.
 23. Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 120-ій річниці з дня народження М.О.Бернштейна «Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія», м. Вінниця, 16-17 вересня 2016 р., очна форма участі. Тема доповіді: Роль толерантності до

невизначеності в професійній підготовці майбутніх психологів під час навчання у ВНЗ.

24. Наукова конференція «Психолого-педагогічні особливості професійної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах», м. Київ, 26 січня, 2017 р., очна форма участі. Тема доповіді: Формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів: мета, завдання та принципи.
25. Всеукраїнська науково-практична конференція «Науково-методичні основи професійного розвитку керівних і педагогічних кадрів в умовах випереджувальної післядипломної освіти», м. Київ - м. Рівне, 30-31 березня 2017 р., заочна форма участі. Тема доповіді: Особливості формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів на засадах екофасилітативного підходу.
26. Всеукраїнська науково-практична конференція «Підготовка керівних та педагогічних кадрів до реалізації Концепції Нової української школи», м. Харків, 6 квітня 2017 р., заочна форма участі. Тема доповіді: Толерантність до невизначеності психологів як показник їх професійної компетентності.
27. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: Історія, теорія, технології», м. Київ, 28 квітня 2017 р., очна форма участі. Тема доповіді: Психологічний супровід формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.
28. VI Всеукраїнський форум вчених і практиків «Екопсихея», «Психологія нелінійного життя», м. Київ, 20-21 травня 2017 р., очна форма участі. Тема майстер-класу: Екологічна робота з психотравмою.
29. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти», м. Київ, 26 травня 2017 р., очна форма участі. Тема доповіді: Психолого-педагогічна

екофасилітація як психологічна умова формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

30. Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічне забезпечення громадської підтримки освітніх інновацій», м. Київ, 10 листопада 2017 р., очна форма участі. Тема доповіді: Програма формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.
31. VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Восьмі сіверянські соціально-психологічні читання», м. Чернігів, 6 грудня 2017 р., очна форма участі. Тема доповіді: Соціально-психологічні механізми розвитку толерантності до невизначеності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки.
32. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти», м. Київ, 25 травня, 2018 р., очна форма участі. Тема доповіді: Фахова підготовка майбутніх психологів на засадах екофасилітації та особистісно-орієнтованого підходу.